

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**SELÇUKLU VE BİZANS DÖNEMLERİNDE TABABET
(KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Seyhan ATAK

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

AĞUSTOS – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

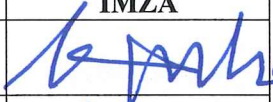

**SELÇUKLU VE BİZANS DÖNEMLERİNDE TABABET
(KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Seyhan ATAĞ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

“Bu tez 28/08/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	Başarılı	
Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL	Başarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut KIRKPINAR	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	SEYHAN ATAK
Öğrenci Numarası	:	1560Y12026
Enstitü Anabilim Dalı	:	ORTAÇAĞ TARİHİ
Enstitü Bilim Dalı	:	TARİH BÖLÜMÜ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	SELÇUKLU VE BİZANS DÖNEMLERİNDE TABABET (KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA)
Benzerlik Oranı	:	%16

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

28/08/2019
SEYHAN ATAK

Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciyeye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

....../20...
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: PROF. DR. HAŞİM ŞAHİN

Tarih: 28/08/2019

İmza:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

ÖNSÖZ

Selçuklu ve Bizans Dönemlerinde Tababet (Karşılaştırmalı Bir Çalışma) adlı tezimizin yazılması esnasında yardım ve emeklerini esirgemeyen, yönlendirme ve tecrübeleriyle daima bana yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Haşim Şahin'e sonsuz teşekkür ediyorum. Ayrıca çalışmanın hazırlanması esnasında yardımlarını gördüğüm arkadaşlarım Huri Melek Cebeci, Ayşe Güher Gülaçar, Gülru Gülaçar'a ve eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan aileme en kalbi duygularıyla teşekkürlerimi sunarım.

Seyhan ATAK

28/08/2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TABABET	9
1.1. Selçuklular Döneminde Dârüşşifâlar	11
1.1.1. Selçuklularda Hastane Türleri	14
1.1.1.1. Seyyar Hastaneler	14
1.1.1.2. Kervansaray Hastaneleri	14
1.1.1.3. Saray Hastaneleri	15
1.1.1.4. Hastane Fonksiyonunda Halk Sağlığı ve Tıbbi Eğitim Amaçlı Kurulan Bîmâristanlar	15
1.2. Selçuklu Sultanlarının Kurduğu Dârüşşifâlar	17
1.2.1. Adudî Dârüşşifâsı	17
1.2.2. Nizâmülmülk'ün Kurduğu Hastane	18
1.2.3. Şam'da Nûreddin Zengî Dârüşşifâsı (1154)	18
1.2.4. Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı (1205).....	19
1.2.5. Mardin Eminüddin Dârüşşifâsı (1108-1122)	21
1.2.6. Sivas I. İzzeddin Keykâvus Dârüşşifâsı (1217-1218).....	22
1.2.7. Konya Hastaneleri 616-634 (1219-1236)	23
1.2.8. Divriği Turan Melik Dârüşşifâsı (1228-1229).....	25
1.2.9. Çankırı Atabey Cemâleddin Ferruh Dârüşşifâsı (1235)	26
1.2.10. Kastamonu-Pervaneoğlu Ali Dârüşşifâsı (1272)	26
1.2.11. Tokat Mûineddin Pervâne Dârüşşifâsı (Gökmedrese).....	27
1.2.12. Konya Aksaray Dârüşşifâsı (XIII. Yüzyıl).....	28
1.2.13. Erzurum Dârüşşifâsı (XIII. Yüzyıl)	28
1.3. Selçuklular Devrinde Hekimlik.....	28
1.3.1. Halk Hekimliği	30
1.3.3. Ordu Hekimliği	32
1.4. Selçuklu Hekimlerinde Bulunması Gereken Özellikler	32
1.5. Selçuklu Hizmetindeki Hekimler	36

1.6. Selçuklu Devleti'nde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri	56
1.6.1. Sıtma	56
1.6.2. Humma.....	57
1.6.3. Akıl Hastalıkları.....	57
1.6.4. Salgın Hastalıklar (Veba, Cüzzam, Sıtma).....	59
1.7. Selçuklularda Eczacılık (Dâruhâne).....	61
1.8. Selçuklu Devletlerinde Tıp Eğitimi	62
1.9. Selçuklu Tababetinin Avrupa Tıbbına İntikali.....	65
II. BÖLÜM: BİZANS DEVLETİ'NDE TABABET	68
2.1. Bizans Devleti'nde Hastaneler	69
2.2. Bizans Devleti'nde Hekimlik Kurumu.....	72
2.2.1. Bizans Devleti'nde Bulunan Belli Başlı Hekimler	74
2.3. Bizanslılar Arasında Hastalıklar ve Tıbbi Tedavi Yöntemleri.....	79
2.4. Bizans Devleti'nde Tıp Eğitimi	83
2.5. Bizans Ordusunda Tıp.....	85
2.6. Bizans Eczacılık Kurumu.....	85
III. BÖLÜM: SELÇUKLU VE BİZANS DEVLETLERİ ARASINDA TABABET İLİŞKİLERİ	87
3.1. Selçuklu ve Bizans Devletlerinde Şifâhâne Kurumları.....	88
3.2. Selçuklu ve Bizans Devletleri'nde Tedavi Yöntemleri.....	90
3.3. Selçuklu ve Bizans Devletleri'nde Tababet Eğitimi	94
3.4. Selçuklu ve Bizans Tababetinde Ayrışan Noktalar.....	95
3.4.1. Selçuk ve Bizanslılar'ın Tıbbı Verdikleri Önem	95
3.4.2. Selçuklu ve Bizanslılar'da Tedavi	96
3.4.3. Selçuklu ve Bizans Hekimlerinin Özellikleri	98
3.4.4. Selçuklu ve Bizans Devletleri'nde Hastane Sistemi.....	100
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA	103
EKLER.....	122
ÖZGEÇMİŞ.....	126

KISALTMALAR

AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AKDITYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
b.	: Bin, İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAR	: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İSTEM	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsiki
s.	: Sayfa Numarası
sa.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TEK-DAV	: Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı
TİDSAD	: Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume
Yay.	: Yayınları

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Selçuklu ve Bizans Dönemlerinde Tababet (Karşılaştırmalı Bir Çalışma)			
Tezin Yazarı: Seyhan ATAK		Danışman: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	
Kabul Tarihi: 28.08.2019		Sayfa Sayısı: v (ön kısım) +122 (tez) + 4 (Ek)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Ortaçağ Tarihi	
<p>“Selçuklu ve Bizans Tababetinin” tarihsel seyrini ele almaya gayret ettiğimiz bu çalışmamızda İslam tıbbının her iki medeniyete de yön verdiğini görebiliriz. İslam tıbbının tüm uygulamaları her iki medeniyet tarafından sentezlenerek Orta Çağ tıbbına getirilebilecek en önemli buluşlara imza atmıştır. Selçuklu Devleti, insan sağlığına büyük ehemmiyet vermiştir. Bu bağlamda şehirlerine dârüşşifâlar, hamamlar, kervansaraylar, çeşmeler gibi yapılar inşa ederek devrinin tababetine yön vermesinde etkindir. İnşa etmiş oldukları şifahanelerde hastalara ücretsiz tedavi hizmeti verilmekteydi.</p> <p>Bizans Devletinde hastane sistemi içerisinde Pantokrator manstırları ve “xenodcheilar” adı verilen şifahaneleri görmekteyiz. Bu manstırlarda yaşlılar ve kimsesiz düşkünlere hizmet verilmekteydi. Her iki medeniyetinde hasta tedavilerinde kullandıkları ilaçlar bitkisel droglardan elde etikleri “tıryak” adı verilen bir karışım ile sağlamışlardır. Her iki medeniyete de kaynak olan hekimler, İbn Sînâ, Ebû Bekir er-Râzî gibi İslami dönem hekimlerinin yanı sıra, antik çağ hekimleri Galen, Hippokrates gibi hekimlerin çalışmaları çağının yöntem ve teknikleri ile yeniden harmanlanarak faaliyete geçirilmiştir. Bu manada Selçuklu tababeti tıp tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Selçuklu tıbbının Avrupa dahil tüm dünya medeniyetleri tababetini etkilediğini söyleyebiliriz.</p>			
Anahtar Kelimeler: İslam Tıbbı, Selçuklu Tıbbı, Bizans Tıbbı, Darüşşifa, Pantokrator Manstırı.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☒
Title of Thesis: Medicine In Seljuk And Byzantine Eras (A Comparative Study)			
Author of Thesis: Seyhan ATAK		Supervisor: Professor Haşim ŞAHİN	
Accepted Date: 28.08.2019		Nu of Pages: v (pre text)+122 (main body) + 4 (App)	
Department: History		Subfield: Middle Age History	
<p>This study, which tackles the historical development of “Seljuk and Byzantine Medicine”, lays light to the fact that the Islamic medicine influenced the both civilisations greatly. The applications in the Islamic medicine were synthesised by both of these civilisations and resulted in the breakthroughs in the medieval medicine. The Seljuk Empire laid great importance on human health. Through building hospitals, baths, caravanserais and fountains, they pioneered the medicine of the era. In the hospitals built within the respect, the patients were treated free of cost.</p> <p>Within the Byzantine Empire, the Pantokratoros Monastery and hospitals called “xenodcheis” offered healthcare. The monastery served the elderly and the homeless. In both civilisations, the pills used in treatments were based on a mixture called “theriac”, which was obtained from herbal drugs. The two empires also shared the source of the medicinal applications, which were based on the works of Islamic scholars like Avicenna and al-Razi as well as ancient scholars like Galen and Hippocrates. The works of these scholars were adapted through the adaptations to the methods of the time and put thus into application. For this reason, the Seljuk medicine had a key impact within the course of the medical history. It can be asserted that the Seljuk medicine influenced the field of medicine internationally, including that of the European civilisation.</p>			
Keywords: Islamic Medicine, Seljuk Medicine, Byzantine Medicine, Darussifa, Pantokratoros Monastery.			

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

İnsanlık tarihi boyunca tüm medeniyetlerin insan bedenine dair çalışmaları hep olagelmıştır. İnsanoğlunun başlıca gayelerinden birisi hastalıklarla mücadele etmek ve sağlıklı bir bedene sahip olmaktır. Tababet insanlığın var oluşundan itibaren yapılan çalışmaların bir bütünüdür.¹ Arkeolojik buluntulardan elde edilen iskelet kalıntıları sayesinde, insanların, geçirdikleri hastalıklar, ne kadar ömür sürdükleri, hangi hastalık sebebiyle öldükleri gibi pek çok konu aydınlatılabilmektedir. Yine hastalıkların tedavi yöntemleri ve kullanılan gereçler de bu arkeolojik buluntular sayesinde tespit edilebilmektedir.² Kısacası sağlıklı olma arzusu insanlığın uzun yüzyıllar boyunca tababete gösterdiği ilgi ve gayretin başlıca sebebidir.³

Antik çağda tedaviler genellikle bir takım büyüler ve şifalı otlar vasıtası ile yapılmaktaydı. Bununla birlikte tıp alanındaki çalışmalar her dönemde farklılık gösterebilmektedir. Mesela, Bizans döneminde tababete ilişkin çeşitli sihirler, büyüler, muskalar gibi yöntemlerle türlü dertlere şifa aranırken, Selçuklu döneminde daha bilimsel çalışmalar yapılmaktaydı. Selçuklu tababeti İslam tababet geleneğinin bir devamı niteliğindedir. İslam tababeti birçok medeniyet içerisinde temsil edilmiş muhtelif alanlarda gelişme göstermiştir. Avrupa tıbbına da tesir eden İslâm tıbbı, daha gelişmiş haliyle dünyanın değişik bölgelerine de dağılmıştır. İslam tıp tecrübesi tercüme edilen eserler vasıtasıyla Avrupa Yüksekokullarını büyük ölçüde etkilemiştir.⁴ İslam medeniyeti diğer medeniyetleri etkilemekle kalmamış, aynı zamanda kendisini ileri seviyeye taşıyacak medeniyetlerin tecrübesini de bünyesine dahil etmiştir. Mesela, Akad, Fenike, Nabâti, Ârami, Grek, Hint, Roma, Pers, Çin, Türk, Bizans, Sümer ve Asur gibi medeniyetlerin bilgi dağarcığından belli oranlarda faydalanılmıştır.⁵ Bunun en güzel örneğini Grek tıbbının literatürünü alıp kendi inanç ve düşüncesi ile harmanlaması

¹Celal Yeniçeri, *Hz. Peygamber'in Tıbbı ve Tıbbın Fıkhı (Peygamber'in Tıbbı Bakışı, Dönemi ve Sonrasında Sağlık Hizmetleri ve Tıbbın Güncel Meselelerine Fıkhî Hükümler)* İstanbul: Çamlıca Yay., 2013, s. 16.

² Hacamat, göz ameliyatı, ayak tedavisi, kafa tedavisi, idrar tedavisi, çıkık tedavisi, yüz tedavisi, kulak burun boğaz ameliyatı, diş tedavisi için kullanılan, neşter, makas, deri kazıyıcı, balta, koter, germe bandı, karga burnu, koter, cımbız, çengel iğne, sonda, pense gibi aletler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz., Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. 4, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay., 2007, s. 72-75.

³ İlder Uzel, *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, Ankara: TTK Yay., 2000, s. 5

⁴ Peter E. Porman "Tıp", *DİA*, c. XLI, İstanbul: TDV Yay., 2012, s. 95.

⁵Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri Yay., 2004, s. 27.

örneğinde görebiliriz. Kitapları Arapçaya tercüme edilen Yunan hekimleri arasında Efesli Rufus, Hippokrates, Dioskorides, Galenus ve Oribasius'un eserleri zikredilebilir. Yine Süryaniceden tercüme edilen eserler de önemlidir. Hekim Yuhannâ b. Serâbiyûn'un tababete dair ansiklopedisi buna güzel bir örnektir. Hint tıbbının öğrenilmesinde ise Ali b. Rabban et-Taberî'nin yazmış olduğu *Firdevsü'l-Hikme* önemli bir yere sahiptir. Eserleri Hintçeden Arapçaya tercüme edilen hekimler arasında ise Susruta, Zantâ, Caraka, Vagbhata ve Canakya gibi isimler zikredilebilir.⁶

Tıp eserlerinin Arapçaya tercümesi sürecinde Abbasi dönemi önemli bir yere sahiptir. Halife Mansûr'un kurduğu Beytülhikme tercüme faaliyetlerinin merkezi konumundaydı. Bu dönemde yapılan tercüme arasında Yuhannâ b. Mâseveyh, Cibrâil b. Buhtîşû', Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî, Salih b. Bahle gibi hekimlerin eserleri sayılabilir.⁷ Yapılan bu tercüme faaliyetleri neticesinde tarihten silinip gidecek pek çok eser İslam dünyası tarafından yeniden bilim dünyasına kazandırılmıştı. Grek ve Roma dünyasının pek çok ilmi çalışması tercümeyle günümüze kadar ulaşmış ve uzun zaman dünyanın dört bir yanında tıp fakültelerinde okutulmuştur.⁸ Okutulan eserler arasında Türk İslam tıbbında büyük etkisi bulunan İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb*, Ebû Bekir Râzî'nin *Kitâbü'l Hâvi fi't-tıbbı ve Kitâbü'l Mansûri'si* zikredilebilir. İslam tıbbının yayılmasında seyahatler ve ticaretler de önemli bir etkiye sahip olmuştur.⁹ Yunan medeniyetini kendisinin kökeni olarak kabul eden Avrupa dahi tababet ilmine dair pek çok bilgiye müslümanların tercümelemleri sayesinde ulaşmıştır.¹⁰

Selçuklu ve Bizans tababeti temsil ettiği gelenek açısından bakıldığında birbirinden ayrı düşünülmemelidir. Gerek Bizans Devleti gerekse Selçuklu Devleti tababete dair ilerleme ve gelişimi İslam tababeti sayesinde gerçekleştirmiştir. Bu durum Selçuklu Devletlerinin bütün şubeleri, Anadolu ve Orta Doğu'da kurulan bütün Türk-İslam Devletleri için de geçerlidir.

Bu çalışmada asıl amacımız, aynı zamanda Doğu ve Batı medeniyetlerinin bir sentezi olma özelliğine sahip Selçuklu ve Bizans devletlerinin tababet ilmi bağlamında mukayesesini yapmaya çalışmaktır. Selçuklular döneminde tıp ilmine verilen değer kaynaklarda yer alan bazı ifadelerden ve dönemin kütüphanelerinde bulunan tababete

⁶ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yay., 2010, s. 205.

⁷ Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *DİA*, c. VI, İstanbul: TDV Yay., 1992, s. 89.

⁸ Ağırakça, s. 28.

⁹ Porman, s. 96

¹⁰ Ağırakça, s. 28.

dair eserlerden anlaşılmaktadır. Bu kitaplar genellikle Arapça ve Farsça dilinde yazılmış eserlerdi.¹¹

Selçukluların sağlık konusuna verdikleri önem inşa edilen Darû't-tıpların çokluğundan anlaşılmaktadır. Dâru'ş-şifâ, Dâru's-sihha, Dâru'l-merza, Me'menü'l-îstirahe, Dâru'l-afiye, Mâristan, Bîmâristan¹² gibi isimlerle de anılan bu kurumlar o dönemin hastaneleriydi. Suriye Selçuklu sultanı Emir Alâmüddin Sencer Kerkük'te, Dukak b. Tutuş Şam'da, diğer bazı Selçuklu sultanları da muhtelif şehirlerde şifâhâneler kurmuşlardı.¹³ Selçuklular Anadolu'nun dört bir yanına dârüşşifâlâr inşa etmeye özen göstermişlerdir. Bu dönemde kurulan şifâhânelerden bazıları: Mardin'deki Necmeddin Gazi Şifâhânesi, Kırşehir'deki Karakut Kılıç Arslan Ilıcası, Kayseri'deki Gevher Nesibe Sultan Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi, Sivas'taki I. İzzeddin Keykâvus Dârüşşifâsı, Sivas Divriği'deki Turan Melik Dârüşşifâsı, Konya Hastaneleri, Çankırı'daki Atabey Cemâleddin Ferruh Dârüşşifâsı, Kastamonu'daki Ali b. Pervane Hastanesi, Erzurum Dârüşşifâsı, Tokat'taki Müînüddin Pervanebey Dârüşşifâlarıdır.

Selçuklu döneminde tıp ve temizlik amaçlı olarak bazı çeşmeler, hamamlar ve kaplıcalar da mevcuttu. Kütahya'da insanların hâlâ şifa bulduğu Gülsüm Hatun (Yoncalı Ilıcası), Ilgın'da Alâeddin Keykubad Ilıcası bu imaretanelerden bazılarıdır. Selçuklu Devleti bünyesinde kurulan bu şifâhâneler hem hasta tedavisi yapan hem de hekimlerin usta-çırak ilişkisi içinde yetiştirildiği medrese işlevi gören çok yönlü yapılarıdır.¹⁴

Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi bu eğitimin yapıldığı ilk şifâhâneler arasındaydı. Diğer tüm Selçuklu şifâhânelerinde olduğu gibi bu şifâhâne de tababet eğitimi hasta başında uzman hekimler tarafından asistanlara gösterilerek uygulanır ve tıp eğitimine ilişkin daha nazari bilgiler yine hastanenin bir bölümünde yapılırdı. Huneyn b. İshâk, Hippokrat, Ebû Bekir er-Râzî, Galenos ve İbn Sînâ gibi önemli hekimlerin kitapları bu kurumlarda okutulurdu.¹⁵ Sözü edilen bu eserlerin varlığını, bu

¹¹ Ahmet Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV. Asırlar Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihine Dair*, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 4.

¹² Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, c. VI, İstanbul: TDV Yay., 1992, s. 163.

¹³ Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi Yay., 2004, s. 97.

¹⁴ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 7.

¹⁵ Arslan Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbb'î Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, İstanbul: Hipokrat Basım Yay., 1992, s. 11.

dönemde yazılmış Keykâvus'un *Kâbûsnâmesi*¹⁶ ve Nizâmî-i Arûzî'nin¹⁷ *Çahâr Makâle*'sinden öğrenmekteyiz.

Bizans Devleti'nin ilk dönemlerinde şifâhânelerine göz gezdirdiğimizde genellikle manastır sistemi içerisinde vücut bulan kilise denetimindeki yapılar karşımıza çıkar. Bu durum bilimsel düşüncüyü de büyük ölçüde şekillendirmiştir. Hastalıklar insanlığa tanrı tarafından verilen bir imtihan olarak gören bu sistemde, tedavi için çaba harcanmaması gerektiğini, çeşitli dualar ve ibadetler yapmak suretiyle hastalığa katlanılması gerektiği kabul ediliyordu. Dolayısıyla yapılan şifâhâneler de bu sisteme uygun olarak inşa edilen sosyal yardım müessesesi niteliğindeki manstırlardı. Bu döneme ait ilk hastane Kayseri'de kurulan Bazilia adlı kurumdu. M.S. 1136'da inşa edilen Pantokrator Manastırı diğer bir kurumdu. Bu yapılar dışında bulaşıcı hastalıklar ve cüzzamlılar için özel olarak inşa edilen Lazaretler ile psikolojik tedaviye muhtaç hastalar için kurulan Anastasinin Kilisesi ve kadınlara mahsus doğum hastaneleri zikredilebilir. Bu hastanelerin personel kadrosu: cilt hastalıkları doktoru, doğum doktoru, göz doktoru, uzman cerrahlar, hemşireler, hasta bakıcılar bulunmaktaydı.¹⁸

Bizans tababetinin gelişiminde, dönemin hekimlerinin yanı sıra tercüme vasıtasıyla takip edilen antik Yunan ve İslam tıp tecrübesi de önemli bir yere sahipti. Oribasius Bizans'ın öncü hekimleri arasındaydı. Galenos dahil antik çağda nam salmış doktorların tababet ilmine dair bilgileri onun sayesinde Bizans'a aktarılmıştı. Oribasius'un tababete dair ansiklopedi niteliğindeki yetmiş ciltlik *Synagoga Medicae (Tıp Cerrahlık, Tıp Koleksiyonu)* adlı eseri, devrinin ünlü hekimlerinin tecrübelerini sonraki nesillere aktarmak suretiyle önemli keşiflerin gerçekleştirilmesine zemin hazırladı.¹⁹

Bizans devrinin diğer bir önemli tabibi Aeginalı Paulus'tu. Paulus'un önemi çeşitli şehirlere seyahat yaparak tababet hususunda edindiği bilgilerdi. Bu seyahatler onun hekimliğini daha da geliştirmesini sağlamıştı.²⁰ Aynı zamanda plastik cerrahinin öncüleri arasında da kabul edilen Paulus, gladyatörlerin vücutlarından kopan bacak,

¹⁶Keykâvus, *Kabu'sname*, trc. Mercimek Ahmet, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi Yay., 1974, s. 238.

¹⁷Nizam-i Aruzi Semerkandi, *Çahâr Makale*, trc. Esin Eren Soysal, İstanbul: Demavend Yay., 2016, s. 89.

¹⁸Nazile Memmedova, "Bizans'ta Sağlık-Temizlik ve Hastane İşleri", *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 595.

¹⁹ Umberto Eco, *Ortaçağ (Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar)*, trc. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa Basım Yay., 2014, s. 489.

²⁰ Berrin Okka, "Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru", *Genel Tıp Dergisi*, c. 25, sa. 1, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 2015, s. 34.

kulak, kol, burun gibi uzuvları tedavi etmişti.²¹ Bizans döneminin önde gelen doktorlarından bir diğeri İmparator Justinianus'un hekimi Aétius'tu.²² Onu devrindeki hekimlerden ayıran özelliği, çeşitli cerrahi işlemlerin yanı sıra hastalara iyi geleceğini düşündüğü sihir, dua ve muska benzeri tedavileri uygulamasıydı.²³ Bizans İmparatoru Justinianus'un hizmetinde bulunan ve ilaç hazırlama hususunda ön planda gelen Trallesli Alexandros, Simeon Seth, Michailus Psellus dönemin diğeri önemli hekimleriydi.²⁴

Selçuklu döneminde de pekçok önemli hekim yetişmişti. Mesela Ekmelüddîn Müeyyed b. Ebî Bekr b. İbrâhîm el-Konevî en-Nahcuvânî et-Tabîb, Melânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin hizmetinde bulunan hekimlerden birisiydi. Selçuklu sarayında Reîsületıbbâlık ve Hekimbaşılık yapması Nahcuvânî'nin hekimler arasında usta olduğunun en büyük göstergesidir.²⁵ Sadreddin Konevî de Ekmelüddî'nin öğrencisi olması hasebiyle Selçuklu döneminin önemli hekimleri arasında kabul edilebilir. Konevî tababete dair *Bâb-ı Münâzara-i Meyân-i Dîl'ü Dimağ* adlı bir eser kaleme almıştır. Eser dönemin tıp ilmi hakkında bilgi sağlamamız bakımından önemli bir yer teşkil etmektedir.²⁶ Urfalı Hekim Hanson ve Cerrah Fasil, İbn-i Yahyel Mağribî gibi farklı dinlere mensup hekimler de Selçuklu devletinde görev yapanlar arasında zikredilir.²⁷ Selçuklu döneminin bir diğeri hekim Hekim Bereket'dir. Tababete dair yazdığı *Tuhfe-i Mübârizi* ve *Hulâlaşa* kelime literatürünü ve dönemin belli başlı hastalıklarını, çeşitli ilaçları barındıran eseridir.²⁸ Yazmış olduğu eserleriyle tıp literatüründe önemli gelişmelere yol açan Türkiye Selçuklu dönemi tabip ve münecimi Hubeş et-Tiflîsî de bu dönemin bir diğeri önemli hekimidir.²⁹ Bu şahıs yirmi beş kadar tıp eseri kaleme almıştır. Bunlardan bazıları: *Takvim'ül-Edviyyeti'l-Müfrede*, *Kitâbü Münhâci't-tıb*, *Tahsilü's-Sıhha bi'l-*

²¹Athanasios A. Diamandopoulos-Theodoros I. Kassimatis-Pavlos C Goudas, "Paulus Aegineta: The Pioneer of Plastic Surgery Evolution and Comparisons", *Hospital Chronicles*, c. 2, sa. 2, Yunanistan: Hospital Yay., 2007, s. 84.

²² Oliver Nicholson, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, c. I, İngiltere: Oxford University Press Print Publication, 2018, s. 28; bkz., İstoriya Vizantii, t. 1., Moskova 1967.

²³ Pervin Somer, "Bizans'ta Hekimlik", *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 674, Bulduk, "Bizans Döneminin Ünlü Hekimleri", s. 745.

²⁴ Turhan Kaçar, "Eski ve Orta Çağ Kaynaklarında Hafızayı Güçlendirmek ve Tedavi Etmek Üzerine Atıflar", *Navısalvia Sina Kabağağaç'ı Anma Toplantısı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2009, s. 58; İter Uzel, "Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı", *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 434.

²⁵ Cevat İzgi, "Ekmeleddin en-Nahcuvânî", *DİA*, c. X, İstanbul: TDV Yay., 1994, s. 549.

²⁶ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 233.

²⁷ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 50.

²⁸ Hekim Bereket, *Hulâşa (Metin-Sözlük)*, trc. Binnur Erdağ Doğuer, Ankara: Ürün Yay., 2016, s. 14.

²⁹ Cevat İzgi, "Hubeş et-Tifl'îsî", *DİA*, c. XVIII, İstanbul: TDV Yay., 1998, s. 268.

Esbâbü's-Sitte, Hulâşa İlm-i Tıbb, Kifâyetü't-tıbb, Evdiyetü'l-edviy adlı eserleridir.³⁰ Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Makâle* adlı eserinin dördüncü bölümünde Selçuklu tababetine dair önemli bilgiler vardır. Ayrıca Nizamî-i Arûzî Sultan Sencer ve Sultan Melikşah'ın özel tabiplik ve şairliğini de yapmıştır.³¹

Kutbüddîn-i Şîrâzî bir diğer önemli hekimdir. Bununla birlikte Selçuklular devrinde yaşamış tababete dair haklarında pek malumatımız olmayan isimler: Evhâdu'z-Zemân Ebû'l-Berekât b. Meliku't-Tabîb, Ali b. Muhammed el-Hicâzî, İmâm Ebû'l-Hasan Ebrîsemî, el-Ecell el-İzz Bahâeddîn Muhammed b. Mahmûd b. Yûsuf İbn el-Bedî, Filozof Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî, Ebû'l-Feth Kûşek, Ebû'l-Hatem el-Muzaffer el-İsfizârî, Mecdu'l-Efâdil Abdurrezzak et-Türkî, Celîl Ebû'l-Hasan el-Esrâdî, Ebû'l-Feth Abdurrahman b. Hâzan el-Mervezî, Edîb İsmâîl, el-Muhezzeb Ali b. Ahmed b. Hebel, Tabib Ebû Ali Yahyâ b. İsa b. Cezle, Hibetullah b. Melik Ebû'l-Berekât Evhâdu'z-Zemân, Hibetullah b. Huseyn el-İsfahânî, Hibetullah b. Sâ'd b. Tilmî, Necîbeddîn Semerkandî, Sadri Feriddin Mehmed Câcermi, Bedreddin İbn-i Cerberi, Tabip Sa'dü'd-din Mesud, Şeyh Abdüllah-i Gürzanî, İbâdullah Emînu'd-Devle Ebû'l-Hasan b. Said b. Telmis, Ebû'l-Hekim el-Magribî Ebûl-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nişâbüri, el-Hakim Davud el-Tabib, el-Hakim Yahyâ b. Muhammed el-Gaznevi el-Müneccim el-Müzehhib, Ebû Sa'id Muhammed b. Ali el-Tahhan'dır.³²

Selçuklular ve Bizanslılar ilaç yapımı hususunda belli ölçüde ilerleme kaydetmişlerdi. Bazı hastanelerin bünyesinde ayrı bir eczahane bulunmaktaydı. Bizanslılar eczacılığa dair pek çok bilgiyi Selçuklulardan öğrenmişlerdi. Bilhassa ilaç yapımı konusunda Arapçadan pek çok çevirisi bulunan Bizans hekimi Simeon Seth bu etkileşimdeki önemli isimlerden birisiydi.³³

Çalışmanın Önemi

Bu çalışmada Selçuklu ve Bizans devletlerinde insan sağlığına verilen ehemmiyetin nasıl karşılandığı, belli başlı tabipler, tabiplere bakışları, tababet eğitimi, tedavi

³⁰ Elnur Nesirov, "Selçuklular Döneminde Yaşamış Azerbaycanlı Tabipler ve Eserleri", C. II., II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce, Konya: TTK Yay., 2011, s. 341.

³¹ Arûzî, s. 89.

³² Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Dönemi Tababeti ile ilgili Bazı Notlar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, c. 4, sa. 4, İstanbul: İltaş Yay., 1998, s. 149; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 88-89.

³³ Memmedova, s. 596.

yöntemleri ve şifâhânelere verilen önem temel alınarak mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmada Selçuklu ve Bizans tababetinin diğer devletlere katkısı, bu iki devletin etkilendiği devletler ve tedavi yöntemleri de ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Çalışmanın Amacı

Ortaçağ tababeti hususunda yapılan çalışmalara baktığımızda çoğunlukla tek taraflı Selçuklu tıbbı, İslam tıbbı, Antik dönem veya genel tıp tarihi ile ilgili çalışmaların varlığı karşımıza çıkar. Selçuklu ve Bizans ilişkisine dair pek çok siyasi çalışma olmasına rağmen Doğu ve Batı medeniyetinin belirgin özelliklerini taşıyan İslami dönemin etkisi altındaki Selçuklu tababeti ve Roma etkisi altındaki Bizans tababeti üzerine karşılaştırmalı bir çalışma birkaç makale dışında gerekli ölçüde yapılmamıştır. Bu çalışmada Selçuklu ve Bizans tababeti karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Selçuklu ve Bizans tababetinin genel özellikleri, dârüşşifâlar, dönemin meşhur hekimleri, hastalıklarla nasıl baş ettikleri, hekimlerin tababet ilmine dair ne gibi çalışmalar yaptıkları, iki devletin tababet konusunda birbirlerini etkileyip etkilemedikleri gibi hususlar karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Selçuklu ve Bizans arasında dikkate değer farklar tespit edilmiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamızda öncelikle tababet ilmine dair genel hatları ile kaynak taraması yapılmıştır. Bizans ve Selçuklu tababetine dair kitaplar, tezler, makaleler, internet veri tabanı sistemi, kütüphaneler taranarak konu ile ilgili bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Konunun aşamasını görebilmek adına elde edilen veriler fişlenmiştir. Böylece üç bölüm halinde çalışma kaleme alınmıştır. Birinci bölümde Selçuklu dönemi hekimlerinin tababete dair neler yaptıkları, Selçuklu bünyesi çerçevesinde nerelerde dârüşşifâlar kurulduğu, bu şifâhânelerde çalışan önde gelen hekimlerin kimler olduğu, hekimlerin nasıl yetiştiği, tedavi yöntem ve esaslarına ilişkin bilgiler verilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Bizans tababetine dair bilgilere yer verilmiştir. Bizans hastane sistemi, hekimler, Bizans'ta görülen hastalıklar ve bu hastalıklara uygulanan tedavi yöntemleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Selçuklu tababet sistemi ve Bizans tababet sistemi ele alınarak hastane, tedavi, hekimlik sistemi gibi unsurların kıyaslaması yapılmıştır.

Selçuklu dönemi için faydalanılan muasır kaynaklar: İbn Sînâ *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Ebû Bakr İbn Al-Zeki *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikat Al-albâb*, Hekim Bereket *Hulâşa (Metin-*

Sözlük), *Tuhfe-i Mübârizi (Metin-Sözlük)*, Nizâmî-i Arûzi Semerkandî *Çehâr Makâle*, İbn Bibi *El-Evâmir'ül-Alâ'iyye fil'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, el-Ömerî *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Ahmed Eflâkî *Arifler'in Menkabeleri (Menâkıbü'l-ârifîn)*, Mevlânâ *Mektuplar ve Fîhi-Mâ-Fîh*, İbnü'l-Adim *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Kıvâmüddin Ebû İbrâhîm el-Feth b. Ali b. Mumammed el-Bündârî *el-İsfahânî Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, *Zübdetü'n-Nuşra ve Umdeti'l-Usra* gibi türkçeye tercüme edilmiş eserlerin içerisinde mevcut tababet ilmine dair dağınık bilgiler incelemeye tabi tutulmuştur. İlk elden önemli kaynaklar haricinde Zuhâl Özyaydın'ın, *Türk Tıp Tarihi Bibliyografyası* tababet alanında çalışan yazarlar hakkında bilgiler barındırmaktadır. Ayrıca Selçuklu Tababeti hususunda önemli çalışmaları bulunan Ahmet Süheyl Ünver'in, *Selçuk Tababeti*, Ali Haydar Bayat'ın, *Tıp Tarihi*, Ferudun Nafiz Uzluk'un, *Tıp Tarihi*, Ahmet Ağırakça'nın, *İslam Tıp Tarihi* gibi eserlerden faydalanılmıştır.

Bizans tababeti açısından yararlanılan kaynaklar şunlardır: Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Umberto Eco'nun, *Ortaçağ (Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar)*, Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Timothy S. Miller'in, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Plinio Pioreschi, *A History of Medicine* isimli eseri ile Türkçeye tercüme edilen Anne Pralog, *Bizans Yapılar, Meydanlar*, Cyrill Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, Cécile Morrisson, *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu*, Judith Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, Ralph Jackson, *Roma İmparatorluğunda Doktorlar ve Hastalıklar*, Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, Albert S. Lyons, R. Josept Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, Colin Mcevedy, *Ortaçağ Tarihi Atlası*, kongre ve bildirileri ihtiva eden *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı* da çalışmada yararlanılan kaynaklardır.

I. BÖLÜM: SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TABABET

Selçuklu Devleti'nin tababeti ana hatlarıyla İslâm medeniyetinin temsil ettiği değerler üzerine kuruludur. Bu nedenle Selçuklu Devletinin tababet anlayışını ele alırken İslam medeniyetinin unsurlarını da ihmal etmemek gerekir.³⁴ İslam tababeti ise kendi içinde geliştirdiği uygulamaların yanı sıra Antik Yunan, Hint, Fars ve Orta Asya tıp geleneğinden de etkilenmiştir. Söz konusu medeniyetlerin felsefe, matematik ve tıp gibi ilimlere dair eserleri Arapça'ya tercüme edilmiş, Kur'ân ve Sünnete aykırı olmayacak şekilde yorumlanarak İslam Medeniyeti içerisine dahil edilmiştir.³⁵ İslam tıbbının gelişiminde Cündișâpûr önemli bir yere sahip olup bu şehirdeki tıp çalışmaları İslam öncesi döneme kadar uzanır. Sasani hükümdarı I. Hüsrev (Enüşirvan-ı Adil), Cündișâpur'da tıp ve matematik, felsefe, fıkıh, kelam, astronomi gibi ilimlerin tahsil edildiği bir eğitim merkezi kurmuştu. Burada Hint ve Yunan bilimini esas alan eserler tercüme edilmişti.³⁶ Tüm bu medeniyetlerin birikiminin uhdesinde barındıran İslam tababeti zamanla kendisine has yöntemler geliştirdiği gibi başka medeniyetleri de etkiledi.³⁷

İslam tıbbı tüm bu etkilere rağmen Kur'an ve Sünneti merkeze alıyordu. Kur'ân'da “*Bir insanı öldürmeyi bütün halkı öldürmüş; bir kimseyi diriltmeyi ise bütün insanlığı diriltmiş olacağı...*” mealindeki ayette insana verilen değer açık bir şekilde ifade edilmektedir.³⁸ Yine şifalı yiyecekler konusunda: “*Balda insanlar için şifa vardır*”³⁹ ayeti yol gösterici olmuştur. Hz. Peygamber'in tababete dair sözleri de tıbb-ı nebevî adı altında zamanla halk tarafından benimsenip uygulanmıştır.⁴⁰ Hz. Peygamber'in konuya dair birkaç hadisini şu şekilde sıralayabiliriz: “*Allah, indirdiği her hastalığın şifasında*

³⁴Ahmet Hulisi Köker, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Tıp Öğretimi ve Eğitimi”, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesine Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991, s. 23.

³⁵ Ağırakça, s. 29.

³⁶ Recep Uslu, “Cündișâpûr”, *DİA*, c. VIII, İstanbul: TDV Yay., 1993, s. 118.

³⁷ Mehmet Bayraktar, *İslamda Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara: TDV Yay., 2012, s. 215.

³⁸ Kur'an-ı Kerim, Maide Suresi, 5/32

³⁹ Kur'an-ı Kerim, Nahl Suresi, 16/69.

⁴⁰ Bayraktar, s. 215.

indirmiştir.”⁴¹; “Aşırı üzüntü kişide bedensel hastalıklara yol açar.”⁴²; “Hastalık yayan hayvanı sağlam olan hayvanın yanına götürmeyiniz!”⁴³

Hz. Peygamber devrinin önde gelen hekimlerinden, Cündişâpûr mezunu Hâris b. Kelede Tıbb-ı Nebevî’ye⁴⁴ uygun hareket eden, aynı zamanda bilimsel tıbbı da ustaca uygulayan bir hekimdi.⁴⁵ İslam dünyasının önemli tıp alimleri arasında yer alan Ebû Reyhan el-Brûnî, Buharalı İbn Sînâ ve Ebû Bekir Râzî Selçuklu tabiplerine ilham kaynağı olmuşlardır.⁴⁶ Gerek Selçuklu eğitim sistemi gerekse hekim yetiştirme hususunda İbn Sînâ’nın metot ve tavsiyeleri benimsenmişti. XIII. yüzyılda doğuda Necîbüddîn es-Semerkindî ve İbn Tarhân, Endülüs’te ise İbnü’l Baytâr önde gelen tabiplerdi. İbnü’l Baytâr eczacılık alanında uzmandı. Tababette kan dolaşımını bulan ilk kişi olarak nam salan İbnü’l-Nefis de bu yüzyılın önemli hekimlerindendi. İbnü’l-Nefis’in *Şerhu Teşrih-i İbn Sînâ*’sı hekimlerin örnek aldığı eserlerden birisiydi. İbn Yûsuf ise göz alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştı.⁴⁷

Selçuklu sultanları muhtelif şehirlerde dârüşşifâlar kurmuşlardı. Sultan Melikşah salgın hastalıklardan korunmak için dârüşşifâlar yaptırmıştı. Dârüşşifâlarda halk ücretsiz tedavi edilir, şifâhâneye gerekli ilaçlar devlet tarafından temin edilirdi.⁴⁸ Hastalıklarla mücadelede dârüşşifâların yanı sıra gezici hastaneler de önemli bir yere sahipti. Sultan Melikşah devrinde tesis edilen gezici hastaneler bünyesinde tıbbi aletler, ilaçlar, çadırlar, tabipler ve müstahdemler bulunmaktaydı.

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Bûhârî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh*, c. II (çev. Abdullah Fevzi Kocaer), Ankara: Hüner Yay., 2004, s. 709.

⁴² Fazlur Rahman, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, trc. Adnan Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016, s. 78.

⁴³ el-Bûhârî, s. 718.

⁴⁴ Tıbb-ı Nebevî : Hz Peygamber’in sağlık hususundaki hadisleri, hastalara tavsiyeleri ve Kurân-ı Kerim’in şifâ-î kelimelerinin toparlanarak vücuda getirilen manevi tababet anlayışını teşkil eden günümüze siyer belgeleri vasıtası ile ulaşan tababete dair uygulamalardır. Hz Peygamber hastalıkların tedavisinde önemle durmuş hekim ve ilaç tedavisini önemsemiştir. Hastalanan sahabesine de muhakkak tedavi olması gerektiğini tavsiye etmiştir. Tıbb-ı Nebevî hususunda *Kütüb-i Sitte* olarak bilinen meşhur hadis kitabında özellikle Peygamberin tavsiye ve metotlarını içeren tababete dair bilgiler yer almaktadır. Nizamettin Kalaman, “Geleneksel Yöntemlerle Hasta Tedavisi Yapan Hekimlerin Hukuki Sorumluluğu”, *Uluslararası Tıbb-ı Nebevî Kongresi Bildiriler*, Ed: İlhan Yıldız, Ankara: Tasarım Baskı Yay., 2014, s. 108.

⁴⁵ Uslu, s. 118.

⁴⁶ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 4.

⁴⁷ Bayraktar, s. 216.

⁴⁸ Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 3, sa. 1, Samsun: Ahi Evren Ünversitesi Yay., 2011, s. 156.

Bu gezici hastane, bünyesinde ikiyüz deve ile taşınacak kadar büyük bir teşkilatı barındırıyordu. Bu Selçukluların sağlık konusuna gösterdikleri hassasiyetin anlaşılması bakımından oldukça önemli bir örnektir.⁴⁹

Selçuklu tababetine dair zikredilmesi gereken bir diğer husus şehirlerde baş gösteren sıtma, cüzzam, veba gibi salgın hastalıklar ve bu hastalıklar ile nasıl başedileceğine dair tedavi esaslarıdır. Hastalıkların tedavisinde hekimlerin gösterdikleri hassasiyet ayrıca zikre değerlidir. Bu hekimler dil, din, ırk, zengin, yoksul ayrımı gözetmeksizin herkese eşit muamelede bulunurlardı.⁵⁰

1.1. Selçuklular Döneminde Dârüşşifâlar

Selçuklular tababet kurumuna büyük önem vermişler, tıp ilminin gelişimi konusunda gayret göstermişlerdir. Devletin sınırları genişledikçe yeni ele geçirilen şehirlerde şifâhâneler kurmuşlar, buralardan pek çok hekim yetişmiştir.⁵¹

Selçuklular hastanelerini genellikle dârülâfiye ve dâru'ş-şifâ olarak adlandırıyorlardı. Bunun dışında Bîmâristan, Mâristan, Me'menü'-listirahe ve Dârut-tıp gibi isimler de verilebilmekteydi. Bu isimlere nazaran genel olarak "Farsça kelimedden türeyen 'hasta' anlamına geldiği gibi 'mar' kökünden türeyen (yılan) 'maristan' (yılan yurdu) bîmâristan" anlamlarında da kullanılmıştı.⁵² Genel olarak bu hastanelerin amacı halkın sağlık konusundaki ihtiyaçlarını karşılamak, tabip yetiştirmek, hastane sistemi içerisinde medrese eğitime benzer bir tedavi yöntemi uygulamaktı. Dârüşşifâlarda tedaviyi gerçekleştirecek ilaçlar tabiplerin gözetimi altında belli ölçüler dahilinde şifâhânelerde yapılır ve hastalara verilirdi. Yine tıp eğitimi de şifâhânelerde tabip gözetimi altında hasta başında uygulamalı olarak gösterilirdi.⁵³ Dârüşşifâlara bağlı olarak kurulan hamamlar da hastalıkların tedavisinde önemli bir yere sahipti.⁵⁴ Hamamlarda görevli kimselere germâbe-bânlar, hammâmiler, külhancılar, dellâklar, naturlar, sâbunîler adı verilmekteydi.

⁴⁹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 11.

⁵⁰ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 50.

⁵¹ Claude Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, Ankara: TTK, Yay., 1988, s. 10., Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, c. I, İstanbul: İsam Yayınları, 2013, s. 85-86.

⁵² Ahmet Hulisi Köker, "Gıyasiye ve Şifahane Yapısının Mimarisi", *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (Tıp Mektebi) Kongresi*, Kayseri: Erziyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991, s. 26.

⁵³ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 50.

⁵⁴ Abdülhalik Bakır, "Türk İslam Dünyası'nın Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları", c. 3, sa. 3, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Konya: Necmeddin Erbakan Üniv Yay., 2018 s. 14.

Dârüşşifâ mimarisinde mahremiyete hassasiyet gösterilir, kadın ve erkeklerin odaları birbirini görmeyecek şekilde tasarlanırdı. Hasta bakıcıları da kadınlara kadın, erkeklere erkek bakıcı olacak şekilde planlanırdı.⁵⁵

Akıl hastalıklarına da önem veren Selçuklular dârüşşifâlarda bu hastalar için özel bir bölüm tahsis etmişlerdi. Erzurum ve Çankırı Dârüşşifâlarında akıl hastaları için ayrı bölümler vardı. Akıl hastaları Anadolu'da yılan motifinin mutlaka işlendiği mâristanlarda ruhî tedavi görmekteydi. Özellikle Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nda bu hastalara müzik tedavisi uygulanmaktaydı. Divriği ve Kastamonu'da da benzer uygulamalar yapılmaktaydı.⁵⁶

Büyük Selçuklu Dönemi'nde Sultan Alparslan devrinde kurulan günümüze ulaşmış ilk Selçuklu dârüşşifâsı vezir Nizamülmülk'ün Nişabur'da kurmuş olduğu hastaneydi.⁵⁷ 1154 Şam'da bulunan en eski Selçuklu dârüşşifâlarından olduğu düşünülen ve günümüze ulaşan, Dukak ve Nureddin Mahmud Zengi Dârüşşifâsı,⁵⁸ Bağdat'ta Büyük Selçuklu Sultanı, Melikşah'ın kardeşi Suriye Selçuklu meliki Humâreveyh Tutuş'un şahsına yaptırdığı Bîmâristân-ı Tutuşî,⁵⁹ Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kahire'de yaptırdığı Selâhî Dârüşşifâsı, Atabey Müeyyedüddîn Reyân'ın Berdesîr'de yaptırdığı Mâristân-ı Derb-i Habîs,⁶⁰ Sultan Sencer devrinde vezir Ahmed Kaşi Ebher tarafından Zencan, Gence ve Arran gibi bölgelerde kurulmuş olduğu bilinen fakat günümüzde tamamen kaybolmuş dârüşşifâlar, 1085-1097 Kirman Selçukluları zamanında Berdesir'de Melik Muhammed ve Melik Turan Şah'ın yaptırdığı şifâhâne, 1156 Musul Gökbörü Dârüşşifâsı, 1156 Salgurlu Atabeyi Muzaffer Ebû Bekr bin Sad'ın Erbil Dârüşşifâsı, 1226 Bazar-ı Büzürg bölgesinde Ebu'l Mefahir Mes'ûd Şiraz Dârüşşifâsı, 1248 tarihli Kahire Kalavun Şifâhânesi, Kirman Selçukluları zamanında, 1281 İran'da Kutluğ Türkan Hatun'un Dârüşşifâsı bu devrin önde gelen hastaneleriydi.

⁵⁵ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 34; Hıdır Kadircan Keskinboğa, "Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Dârüşşifâlar", *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul: Mardin Valiliği Kültür Yay., 2006, s. 219.

⁵⁶ Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu, "Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Dârüşşifâ Yapısı Tasarımı Üzerine Etkileri", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özcan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Ezer, c.I., Ankara: TTK Yay., 2008, s. 536-537.

⁵⁷ Arslan Terzioğlu, "Ortaçağ İslam-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Belleten*, c. 34, sa. 133, Ankara: TTK Yay., 1970, s. 130.

⁵⁸ Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 58.

⁵⁹ Abdülkerim Özaydın, "Bağdat", *DİA*, c. IV, İstanbul: TDV Yay., 1991, s. 438.

⁶⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 264.

Türkiye Selçukluları devrinde XII. yüzyıldan itibaren hastane yapımına başlanmıştır. Bu devirde kurulan şifahaneler şu şekilde sıralanabilir:⁶¹

1116 Havza'da, Mes'ud bin Kılıç Arslan Hastanesi

Mardin'de 1122-1123 Eminüddin Dârüşşifâsı

1145 Kırşehir'de kurulan Karakut Kılıç Arslan Ilıcası

1206 Kayseri'de kurulan Gevher Nesibe Sultan Dârüşşifâsı

1217 Sivas'ta I. İzzeddin Keykâvus Dârüşşifâsı

1228 Sivas Divriği'de Turan Melik Dârüşşifâsı

1219-1233 yıllarında yaptırılan Konya Hastaneleri

1235 Çankırı'da Atabey Cemâleddin Ferruh Dârüşşifâsı

1272 Kastamonu'da Ali bin Pervane Hastanesi

1275 Tokat'ta Münüddin Pervanebey Dârüşşifâsı

1288 Sivas'ta bulunan Rahatoğulları Dârüssihhası

Kaplıcalar ise;

1233 Kütahya'da Gülsüm Hatun (Yoncalı Ilıcası)

1236 Ilgın'da Alâeddin Keykubad Ilıcası

Selçuklu dârüşşifâları hakkında kaynaklarda verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Bunlardan bazıları uzun yıllar hastane vazifesi gördükten sonra günümüzde müze olarak kullanılmaktadır. Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Çankırı Cemâleddin Ferruh Şifâhânesi bunlardan ikisidir. Dârüşşifâların bazıları doğal afetler nedeniyle tahrip olmuş bazıları da savaşlar yüzünden kullanılmaz hale gelmiştir. Haçlı seferleri dârüşşifâların harap olmasına neden olan olaylardan birisidir.⁶²

⁶¹ Kazım İsmail Gürkan, "Selçuklu Hastaneleri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 34-35.

⁶² Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Kitapları Yay., 2004, s. 35-36, bkz. Fikret Işıltan, *Haçlı Seferleri Tarihi* c. II., Ankara: TTK Yay., 1998, s. 20.

1.1.1. Selçuklularda Hastane Türleri

1.1.1.1. Seyyar Hastaneler

Seyyar hastanelerin kimler için kullanıldığı kaynaklarda tam olarak belirtilmemiştir. Büyük ihtimalle Büyük Selçuklu Devleti döneminde savaş sırasında yaralanan askerlerin tedavisiyle meşgul olan gayr-ı muharib sınıflar⁶³ içerisinde yer alan sağlık teşkilatı için bu hastaneler kurulmuştu.⁶⁴ Sultan Melikşah ordusunda kırk deve katarıyla taşınan tıbbi teşkilat ve teçhizatın bulunduğu bir taşınılabılır hastane kurmuştu.⁶⁵ Böylece seyyar hastane Selçuklu Sultanları tarafından savaş esnasında sürekli kullanılan bir teşhisat olagelmıştır. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ordusunda da Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed⁶⁶ tarafından oluşturulduğu düşünülen ve yüz deve ile taşınan büyük bir seyyar hastane vardı. Tabipler, cerrahlar, orduyu tedavi edecek ilaçlar, tıbbi alet edevatlar, hademeleri ve yaralıların o anda acil müdahalesinde uygun bir mekana kaldırılabilecekleri çadırları bu hastane bünyesinde yer alıyordu.⁶⁷ Bu seyyar hastanede Ebü'l-Hakem Abdullâh el- Endelüsî, Sedid Ebu'l-Vefâ Yahya b. Sa'îd gibi hekimler görev yapmıştı.⁶⁸

1.1.1.2. Kervansaray Hastaneleri

Selçuklular kendi tebaalarının sağlığına ne kadar önem vermişler ise ülkelerine muhtelif coğrafyalardan gelen misafirler için de aynı hassasiyeti göstermişlerdir. Selçuklu ülkesinde konaklama ve dinlenme amaçlı kervansaraylar inşa edilmişti. Bu kervansaraylar içerisinde birer de şifahane bulunuyordu. Osman Turan, Kütahya'daki

⁶³ Gayr-ı Muharib: Selçuklu Devleti Ordusunun ikmal, iâşe, haberleşme, istihbaharat, sağlık ve sair idare, mali ve hukuki işlerinin düzenli bir şekilde işleyişini temin eden sınıfa verilen addır. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: TTK Yay., 2011, s. 281.

⁶⁴ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batulaşmasına*, s. 8; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 282.

⁶⁵ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 11.

⁶⁶ El- Aziz diye tanınan Ebû Nasr Ahmed bin Hâmid bin Muhammed bin Abdullah bin Mahmud bin Hibetullah Aloh diye anılır. lâkabı ise Aziz-üd-Din'dir. El-Aziz zamanının en meşhur kâtiplerinden birisidir. Sultan Mahmud Döneminde yaşamış ve birçok müesseselerin inşasında bulunan şahsiyetlerdendir. Bunlar içinde önemli bir yer teşkil eden Bağdat'ta inşa ettirmiş olduğu yetimler mektebi gibi zengin vakıflar sayılabilir. Seyyar hastaneyi ilk olarak o meydana getirmiştir. "Hastanenin alât ve edevatını, ilâçlarını, çadırlarını, hekimlerini, hastabakıcılarını ve hastalarını taşımak için iki yüz devenin zor yettiğini nakleder." El-Aziz, Nizam-ül-Mülk'ün oğlu ve Sümeyremi'nin halefi olan Şems-ül-Mük'ün vezirlik ettiği günlerde gerçekten son derece nüfuzlu biriydi. İmad Ad-din Al-kâtib Al-ısfahâni Al-bondâri, *Zubdat Al-Nuşra ve Nuhbat Al Usra*, trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul: TTK Yay., 1943, s. 18-19.

⁶⁷ Bondâri, *Zubdat Al-Nuşra ve Nuhbat Al Usra*, s. 129.

⁶⁸ Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2011, s.287.

Germiyanoğlu Yakup Bey Kervansarayı'na ait kayıtlardan hareketle hastalanan ziyaretçilerin sağlıklarına kavuşuncaya kadar bîmâristanda kaldıklarını söylemektedir.⁶⁹ El-Ömerî Hıristiyanların yaşadığı bir köyde Celâleddîn Karatay'ın inşa ettirdiği bir Kervansarayın içerisinde bîmâristan olduğunu, ilaçları, hamamı, yatakları bulunan bu hastanenin Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde mevcudiyetini nakleder.⁷⁰

1.1.1.3. Saray Hastaneleri

Selçuklular devrinde saray hastanesi olarak nitelenen kurum, saray ahalisinin sağlık ihtiyaçlarını karşılayan tesisin adıdır. Kaynaklarda bu şifâhânelerin saray dârüşşifâları olarak anıldığı dışında bilgi yoktur. Bazı Selçuklu sultanları kendilerine mahsus saray şifâhâneleri kurmuşlardır. Bu sultanlardan birisi Kirman Selçuklu meliki I. Turanşah'dır. O, Berdesir şehrinde yaptırdığı sarayında medrese, hankâh, hamam ve ribattan oluşan bir bîmâristan inşa ettirmişti. Saray hastanelerinde sadece sultanlar değil hizmetliler, saray ahalisi ve sarayda görev yapan muhafız birlikleri de tedavi edilirdi.⁷¹

1.1.1.4. Hastane Fonksiyonunda Halk Sağlığı ve Tıbbi Eğitim Amaçlı Kurulan Bîmâristanlar

Selçuklular döneminde sağlığa verilen ehemmiyeti sadece kurulan hastanelere bakarak analiz etmek yanlış olur. Selçuklular konum itibariyle şifai unsurların yoğun olduğu bir coğrafyada hüküm sürüyorlardı. Halk sağlığı için açılan dârüşşifâlarda sadece insanlar tedavi edilmezdi. Burada özel hekim toplantıları, mühim hastalıklara şifa çözümleri, hekimlerin hastalık üzerine münazaraları da yapılırdı. Selçuklu dârüşşifâları, hastanede yatan hastanın başına tüm hekimlerin toplandığı, bizzat hasta üzerinde teşhis ve hekimlerin kendi bilgilerini de geliştirdikleri birer eğitim yuvasıydı.⁷² Sultan Alparslan zamanında Nişabur'da, ilk hastane ve medrese kurulmuştu. Sultanın Bağdat'ta yaptırdığı Nizâmiye Medresesi bünyesinde bir de hastane mevcuttu.⁷³ Anadolu hastanelerinde medrese niteliğinde tesis edilen birçok yapıda da bu sistemin olduğu bilinmektedir. Mesela Gevher Nesibe Dârüşşifâsı yapıldığında bir de tıp medresesi de inşa edilmişti. Bu şifâhânedeki önemli hekimler yetişmişti. Gevher Nesibe Şifâhânesi

⁶⁹ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 52.

⁷⁰ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*, trc. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay., 2014, s. 138.

⁷¹ Merçil, *Selçukular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 285.

⁷² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 7.

⁷³ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, s. 9

medresesinde tıp eğitimi usta-çırak şeklinde icra edilmekteydi. Bu şifâhâne eğitimin hasta başında verildiği ilk sağlık kuruluşlarından birisiydi.⁷⁴ Selçuklu dârüşşifâları bu manada çok fonksiyonlu bir yapıya da sahipti. Selçuklu şehirlerinde bu hastanelerin dışında normal akıl hastaları için de hastaneler yapılmıştı. Gevher Nesibe Dârüşşifâsı bu konuda da başı çekiyordu. Bazı araştırmacılar Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Medresesi bünyesinde tımârhane olarak adlandırılan hasta odalarının bulunduğunu yazmaktadırlar.⁷⁵ Çankırı Atabey Cemâleddin Ferruh Dârüşşifâsı da içerisinde tımârhane bulunan bir hastaneydi.⁷⁶

Selçuklu şifâhâneleri, İslam geleneğinden gelen karantinaya benzer bir niteliğe de sahipti. Bilhassa ülke dışından gelen tüccarlar vasıtasıyla gelebilecek bulaşıcı bir takım hastalıkların toplumda yayılmaması için tedbir alınıyordu. Bu çerçevede ülkenin muhtelif merkezlerine dârüşşifâların yanı sıra cüzzamhâne adı verilen hastaneler kurulmuştu. Konya civarında cüzzamlıların tedavi edildiği hastane mahiyetindeki Sıracalılar Tekkesi buna örnektir. Sivas, Kastamonu ve Tokat'ta da benzer mahiyette yapılar inşa edilmişti.⁷⁷

Selçuklu dârüşşifâlarının geniş bir alana yayılması ve uzun süreli hizmet verebilmesinde vakıflar büyük pay sahibiydi. Şifâhâneler çalışma yöntemini, gelirlerini, ne kadar ücret alınması gerektiğini, giderlerini, şifâhânedeki kimlerin çalışacağını, amaç ve yöntemlerini vakıflar sayesinde organize ediyordu.⁷⁸ Vakıf sistemi ile ayakta duran şifâhâneler arasında; Gevher Nesibe Şifâhânesi ve Tıp Medresesi ile Sivas hastaneleri sayılabilir. Dârüşşifâ sisteminin müteveli işleyişi hakkında Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un vakfiyesi güzel bir örnektir.⁷⁹ *“Merhum Keykâvus işbu vakfiyede mezkûr Dârü's-şifâ evkaf-ı ile umûmen memalik-i Selçukiye vakfı için büyük, âlim, âdil, emir üstâdüddâr Ferruh b. Abdullah-ı müteveli ve nâzım tâyin etmiştir. Üstâdüddâr, Dârü's-şifâ evkafını isterse bizzat, isterse nâibi vasıtasıyla idare eder. Arzu ettiği adamı vekil edebilir. Ne zaman isterse vekaletten azleyebilir. Bu babda hiç kimsenin itiraza hakkı yoktur.*

⁷⁴Bayburtluoğlu Zafer, “Kayseri Çifte Medrese”, *Vakıf ve Kültür Dergisi*, c.1, sa.1., Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1998, s. 43.

⁷⁵Mehmet Kutlu, “Kayseri Çifte Medrese 'de Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nın Konumu Üzerine Bir Değerlendirme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, İzmir: Ege Üniversitesi Yay, c. 26, sa.2., 2017, s. 368.

⁷⁶ Ünver, Selçuk Tababeti, s. 71.

⁷⁷ Arslan Terzioğlu, “Bimaristan”, *DİA*, c. VI, İstanbul: TDV Yay., İstanbul 1992, s. 168.

⁷⁸ Ahmet Acıduman, “Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri-Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 63, sa. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay., 2010, s. 10.

⁷⁹ Erdal Sargutan, “Selçuklular'da Tıp ve Tıp Kuruluşları”, *Vakıflar Dergisi*, c.11 sa. 11, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1978, s. 317.

Gerek umimi evkafta ve gerek iş bu dârüşşifâ evkafında tasarruf ona bırakılmıştır. Hâzik, rahim, akranına fâik, tecrübeli, âhlakı mühazzeb, şarlatanlıktan uzak doktorların, göz hekimlerinin, dârü's-şifâda ikamet eden salih cerrahların maşatını tesbit eder. Edviye tedariki için çareler arar. Dârüşşifânın muhtelif dereceli müstahdeminin işlerini o temit eder. Allah'ın ihsan ettiği hasıla ve avait mücmelen ve mufassalan mezkur müteveli Ferruh'un elinde mevcuttur. Allah muvaffak etsin. Vakıf hasılatının harcama şekline gelince, hasılat, evvela mezkur evkafın imâreîne, yıkılan bir şey olursa binasına, harap olan kısmın teccidine, lazım gelen tamirat ve islahata hacet messolunca galatı vakfın tezyidine sarfedilir. Bundan fazla kalan mevkûtatın imâretîne sarfedilir.”

1.2. Selçuklu Sultanlarının Kurduğu Dârüşşifâlar

1.2.1. Adudî Dârüşşifâsı

Bîmâristan-ı Adudî adıyla bilinen ünlü dârüşşifâ, aslen X. yüzyılda kurulmuştur. 981 yılında Büveyhi Emiri Adudüdevle tarafından Bağdat'ta yaptırılmıştır.⁸⁰ Adudî Dârüşşifâsı Büyük Selçuklular döneminde büyük hizmetleri bulunan hastanelerden birisiydi. Zamanla yıpranan hastane Tuğrul Bey tarafından 1040-1063 yıllarında tamir ettirilerek döneminin en gözde tıp kurumu haline getirilmiştir. Adudî Dârüşşifâsı'nın inşasında enterasan bir yöntem uygulanmıştır. Kaynaklarda belirtildiğine göre; hastanenin daha inşaatına başlanmadan Ebû Bekir er-Râzî tarafından şehrin bazı yerlerinde bulunan ağaçlara et parçaları yerleştirilip bir süre beklenmişti. Et en geç hangi bölgede çürüdü ise hastane o bölgeye inşa edilmişti. Buradaki amaç binanın insan bedenine karşı duyarlılığının sağlanmasının yanı sıra odalarda bekletilen ilaçların ve tıbbi tedavi malzemelerinin bozulmadan uzun süre muhafazasını sağlamaktı. Bu amaçla Halife Mansur hastane yapımında büyük bir titizlik göstermişti. Ebû Bekir Râzî de bu hastanede görev yapan tabipler arasındaydı.⁸¹ Selçuklu devrinin ünlü hekimi Ebü'l Ferec'in torunu Hıristiyan Arap tabibi ve eczacısı İbnü't-Tilmîz de Adudî Hastanesinin baştabipliğini yapmıştı.⁸² Bu hastanede yirmi dört hekim, eczacı, hasta bakıcı sağlık hizmetlerinde bulunuyordu.⁸³

⁸⁰ Terzioğlu, “Bîmâristan”, s. 165.

⁸¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 12.

⁸² Hasan Doğruyol, “İbnü't Tilmiz”, *DİA*, c. XXI, İstanbul: TDV Yay., 2000, s. 233.

⁸³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 12.

1.2.2. Nizâmülmülk'ün Kurduğu Hastane

Adını bilemediğimiz bu dârüşşifâ, Sultan Alparslan döneminde, 1063-1072 yıllarında vezir Nizâmülmülk tarafından Nîşâbur'da kurulmuştur.⁸⁴ Günümüzde hiçbir kalıntısı kalmayan hastane ilk Selçuklu dârüşşifâlarından birisiydi.⁸⁵

1.2.3. Şam'da Nûreddin Zengî Dârüşşifâsı (1154)

Büyük Selçuklu Devleti'nin Halep Atabeyliğini icra etmiş bulunan Nureddin Mahmûd Zengî'nin XII. yüzyıl ortalarında Şam'da yaptırdığı Nûreddin Zengî Dârüşşifâsı Selçuklu dönemi hastanelerinden birisidir. Hastane yapı itibariyle klasik Selçuklu hastaneleri gibidir. Dört köşeli bir plan, girişte genişçe bir avlu, ortasında havuz, etrafında dört oda şeklinde tasarlanmıştır.⁸⁶ Nûreddin Zengî, bu hastanenin idaresini Ebûl-Mecd b. Ebi'l-Hakem'e vermişti. Bu kişinin görevi hastanede hastaların durumunu denetlemek, hasta kayıtlarını tutmak, uygun ilaçları vermek, tedavi usullerini belirleyerek bütün her şeyi kayıt altına almaktı. Bu şahıs hastane işlerinin dışında Nûreddin'in inşa ettirmiş olduğu kütüphaneye çekilerek orada bulunan öğrencilerle tıp ilmiyle ilgili münazaralar gerçekleştiriyordu.⁸⁷ İbn Matran bu dârüşşifada önemli ameliyatlara yapmıştı. Abdüllatîf el-Bağdâdî ve Hekim Koçhisarlı gibi şahsiyetler de bu hastanede çalışan hekimler arasındaydı.⁸⁸ İbn Cûbeyr eserinde bu hastaneden de söz etmiştir. Onun verdiği bilgilere göre hekimlerin erken vakitlerde bizzat hastaları tek tek gezdiği ve onları özel bir tedaviyle incelediği ve hastaya göre özel ilaç tedavi yöntemleri uyguluyordu.⁸⁹ Buraya gelen hastaların durumu ciddi ise öncelikle onlara banyo yaptırılır, yeni elbiseler verilir ve tedaviye başlanırdı. Abdüllatîf el-Bağdâdî hizmetten memnun olan hastaların kurnazlığını şöyle nakleder: “*Nûreddin Zengî Hastanesinin muhteşem yemeklerine ve hizmetlerine hayran kalan ve hasta numarası yapan uyanık bir İranlı genci tabip muayene eder ve gerçek niyetini anlar. Buna rağmen genci rencide etmez hastaneye kabul eder. Üç gün süreyle ona enfes yemekler*

⁸⁴ Salim Aydüz, “Anadolu Selçuklu Hastaneleri ve Tıbbi Üzerine Bir Değerlendirme”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce Tabii Bilimler*, c. III, Konya: 2011, s. 362.

⁸⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yay, 2009, s. 343.

⁸⁶ A. Engin Beksaç, “Nûreddin Zengî Bimaristânı”, *DİA*, c. XXXIII, İstanbul: TDV Yay., 2007, s. 262.

⁸⁷ Rahman, s. 132.

⁸⁸ Ahmet Hulisi Köker, “Selçuklu Şifahaneleri”, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay., 1992, s. 3.

⁸⁹ Terzioğlu, “Ortaçağ İslam-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri”, s. 131.

verdikten sonra, *Arap misafirliği üç gün sürer. Artık şimdi lütfen evine git*⁹⁰ şeklinde bir hikaye anlatır. Bu olay hastanenin işleyişi ve doktorların tavrına dair bize bazı ipuçları vermektedir. Nûreddin Zengî hastanesinin bir diğer özelliği ise; akıl hastaları ile ilgilenilecek ayrı bir bölümün icra edilmesi ve müzik ile tedavi yapılmasıydı.⁹¹

1.2.4. Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı (1205)

Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı, gerek ilmi, gerek fikri ve gerekse mimari anlamda en varlıklı illerden birisi olan Kayseri’de kurulmuştur. Şifâhânenin özelliği, Selçukluların Anadolu sınırları içerisinde ilk dârüşşifâ olmasıdır.⁹² Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Medresesi’nin yapımı hususunda üç farklı rivayet vardır. Bunlardan ilki Gevher Nesibe’nin, diğeri Gıyâseddin Keyhusrev’in, üçüncüsü ise her ikisinin müşterek yaptırdığı yönündedir. Gevher Nesibe’nin isteği doğrultusunda Gıyâseddin Keyhusrev’in yaptırması ve tüm mal varlığını buraya bağışlamış olması da kuvvetle muhtemeldir.⁹³

Dârüşşifânın kitabesi şu şekildedir:

*“Sultânü’l- muazzâm Gıyâsü’-d-dünya ve’-d-din Kılıç Arslan oğlu Keyhusrev’in eyyam-ı saltanatı daim olsun. Bu hastanenin bina (ve inşa)sı Kılıç Aslan’ın kızı dünya ve dininin ismeti Gevher Nesibe Sultan’ın vasiyeti üzerine altı yüz iki senesinde vukubulmuştur.”*⁹⁴

Kitâbeye göre Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Medresesi’nin tıbbi anlamda en eski binalardan olduğu anlaşılmaktadır. Gevher Nesibe Dârüşşifâsı’nın diğer müesseselere nazaran en önemli özelliği bir kadın adına kurulmuş olmasıdır.⁹⁵ Mimari anlamda sağlam bir yapıya sahip dünyanın en eski tıp tesisleri arasında zikredilen şifâhâne günümüze kadar ayakta kalmıştır.⁹⁶ Dârüşşifânın kapısının en üstünde bir yılan

⁹⁰ Rahman, s. 133.

⁹¹ Sezer Eren-Elif Atıcı, “Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, c. 36, sa. 1, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay., 2010, s. 30.

⁹² İlhami Nasuhioğlu, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Ankara: Diyarbakır Tıp Fakültesi Yay., 1975, s. 126.

⁹³ Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, s. 38.

⁹⁴ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 52; Afet İnan, “Kayseri’de Gevher Nesibe Şifaiyesi”, *Malazgirt Armağan*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 5.

⁹⁵ Muhammet Kemaloğlu, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifâlar”, *Hikmet Yurdu Düşünce Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. 7, sa. 133, Malatya: İnönü Üniversitesi Yay., 2014, s. 4.

⁹⁶ Terzioğlu, “Ortaçağ İslam-Türk Hastahaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri” s. 133.

amblemi, kapının sağı bakan bölmesinde ise arslan kabartması bulunmaktadır. Bu fügürler Selçuklu şifahanelerinde rastlanan özelliklerdendir.⁹⁷

Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nın yapılma nedeni hem halka hizmet hem de sultanın kendisini kardeşine affettirme duygusuydu. Rivayete göre Gevher Nesibe Sultan bir kumandana aşık olmuş, hükümdar bu durumu kabul etmemiştir. Gel zaman git zaman sonra da kumandanın şehid düşmesi hasebiyle Gevher Nesibe Sultan kahrından ince hastalığa yakalanarak ölüm döşegine düşer. Bu duruma çok üzülen Gıyâseddin Keyhüsrev kız kardeşi Gevher Nesibe'den özür dileyerek son arzusunu sorar. Gevher Nesibe de eğer ileride kendisi gibi ince hastalığa yakalanan kimseler olursa o kimselerin çaresizliğine derman olabilecek tabiplerin yetişmesi için bir müessese yapılmasını ve tedavi gören hastaların da ücretsiz bakılmalarını talep eder. Bu nedenle tüm servetini dârüşşifâyâ bağışlar. Şifâhâne kendi adına bir vakıf olmasını vasiyet eder.⁹⁸

Gevher Nesibe adına yaptırılan dârüşşifâ, hem medrese hem de şifâhâne ile yan yana olması hasebiyle toplum tarafından Çifteler, Çift Medrese, Çifte İkiz Medreseler, Gevher Nesibe Hatun Dârüşşifâsı, Kayseri Dârüşşifâsı, Kayseri Şifâiyesi, Şifa Hatun Medresesi, Kayseri Tıbbiyesi, Gıyasiye ve Şifaiye, Gevher Nesibe Hastanesi, Dârüşşifâ Medresesi gibi adlarla anılmıştır.⁹⁹

Dârüşşifâ, mimari bakımından tek katlıdır. İki büyük odası bulunmakla beraber, bir eyvan, sağ yanında iki oda bir ufak eyvan, önünde üç sol yanında dört oda bir eyvan, diğer tarafta hastaneye geçit olan bir kısım bulunmaktadır. Hastaneye açılan ayrı bir bölümden girdiğimizde üç büyük salon, bir büyük ve iki küçük eyvan ve on üç odası ile toplamında otuz dört tane odası vardır.¹⁰⁰

Gevher Nesibe Dârüşşifâsı, medrese, şifâhâne ve bimârhane olmak üzere üç bölümden müteşekkildir.¹⁰¹ Bimârhaneler demir pencereleli olup küçük küçük sağlı sollu 18 odadan meydana gelmektedir. Bu odalarda hastalar müzik ile tedavi edilmekteydi. Odalarda bir

⁹⁷ Ahmet Süheyl Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 16.

⁹⁸Ahmet Hulisi Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *DİA*, c. XIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, s. 39.

⁹⁹Halil Tekiner, *Ortaçağ Tıp Tarihinde Öncü Bir Kurum Gevher Nesibe Darüşşifası*, Kayseri: Türk Eczacılar Birliği Yay., 2006, s. 55.

¹⁰⁰ Afet İnan, "Kayseri'nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi", *Belleten*, c. 20, sa. 78, Ankara: TTK Yay., 1956, s. 222.

¹⁰¹Kutlu, "Kayseri Çifte Medrese 'de Gevher Nesibe Dârüşşifâsının Konumu Üzerine Bir Değerlendirme" s. 368.

çeşit hoporlör işlevi gören musikiyi içeri sızdıran delikler bulunmaktaydı. Bu sistem sayesinde akıl hastaları müzik ile tedavi edilmekteydi.¹⁰² Müzik ile tedavi yönteminin ilk defa Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nda uygulandığını arkeolojik kazılar ortaya koymaktadır.¹⁰³ Bîmârhanede akıl hastalarından sorumlu bir başhekim, iki tabip, bir cerrah, bir göz doktoru, bir eczacı, bir de idareci bulunmaktaydı.¹⁰⁴

Selçuklu tıbbının en önemli şifahaneleri arasında zikredilen Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nda hizmet veren tabipler: Abdüllatif el-Bağdâdî, Ekmeleddin en-Nahcuvânî, Ebûbekir Sadreddin Konevî,¹⁰⁵ Kutbüddîn-î Şîrâzî, Ebû Bekir b. Yûsuf Res'sül'aynî, İbrâhim Gazanfer, Ali Sivâsî, Şücâüddin Ali b. Ebû Tâhir, Ebû Sâlim b. Kurebâ, Rıdvân b. Ali, İnâyetullah, Seyyid Samed Efendi, Yeniçeri Ağası Fahri Paşa, Abdülkerim Ağa, Deli Müderris, Âlim Efendi, Müderris Pamukhâfizoğlu, Hekim Muzaffer Kürşi, Emin Müjdecî, Rauf Efendi, Hilmi Efendi ve Ali Nesaî Efendi idi. Kaynaklarda bu tabiplerin şifahanede öğrencilere tıp dâhil çeşitli branşlarda dersler vermelerinin yanı sıra hastaların tedavileriyle de ilgilendikleri ifade edilir.¹⁰⁶ Şifahâne kompleksinin içerisinde bânisi Gevher Nesibe'nin türbesi de bulunmaktadır.¹⁰⁷

1.2.5. Mardin Eminüddin Dârüşşifâsı (1108-1122)

Selçuklu devletine çok hizmetleri bulunan Mardin Sultanı Artuklu beyi Necmeddîn İlgazi biraderi Emineddîn tarafından yaptırılan Mardin Eminüddin Dârüşşifâsı döneminin önemli hastanelerinden birisidir.¹⁰⁸ Gönül Cantay'a göre Mardin şehrinde

¹⁰² Köker, *Gıyasiye ve Şifaiye Yapısının Mimarisi*, s. 26.

¹⁰³ Ahmet Hulisi Köker, "Gevher Nesibe Tıbbiyesinde Çalışan Hekim ve Müderrisler", *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (Tıp Mektebi)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., Kayseri 1991, s. 50

¹⁰⁴ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 54.

¹⁰⁵ Ebû Bekir Sadreddin Konevî'nin *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb* eserinde Konevî'nin yazmış olduğu mektuplar belge mahiyetindedir. Konevi, bu mektupları Kayseri'den, Ekmelüddin en Nahcuvânî'ye yazmıştır. Konevî bir süre Ekmeleddin Tabib'in yanında tıp öğrenimi gördüğünü ona müteşekkir olduğunu zikreder. O devirde Konevî, Kayseri'de başhekimlik vazifesinde bulunmaktaydı. Abû Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb*, trc. Ali Sevim, Ankara: TTK Yay., 2011, s. 48.

¹⁰⁶ Köker, "Gevher Nesibe Tıbbiyesinde Çalışan Hekim ve Müderrisler", s. 54-55; Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", s. 40; Halil Tekiner, "Gevher Nesibe Darüşşifâsı ve Selçuklularda Tıp", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce*, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 179.

¹⁰⁷ Kutlu, "Kayseri Çifte Medrese 'de Gevher Nesibe Dârüşşifâsının Konumu Üzerine Bir Değerlendirme" s. 370.

¹⁰⁸ Gürkan, "Selçuklu Hastaneleri", s. 45.

Mâristan mahallesi adı ile bilinen bir semtte yer alan hastane etrafında cami, namazgah, medrese, hamam, çeşme, mâristan gibi yapılar ön plana çıkmaktadır.¹⁰⁹

1.2.6. Sivas I. İzzeddin Keykâvus Dârüşşifâsı (1217-1218)

İzzeddin Keykâvus Dârüşşifâsı, Selçuklu dârüşşifâları arasında en ihtişamlı yapıya sahiptir. Şifâhâne Selçuklu Sultanı, İzzeddin Keykâvus tarafından inşa ettirilmiştir.¹¹⁰ Kapısındaki kitabeden Sivas'ta Dârülhadis adı ile bilinen çifte minarenin karşısına yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹¹¹ Sivas Dârüşşifâsı, 3400 m² lik bir kısımla Türkiye Selçuklu bünyesinde yapılan şifâhânelerin en büyükleri arasındadır.¹¹² Süheyl Ünver Sivas Dârüşşifâsı'nın hem tababetle ilgili bir medrese hem de dârüşşifâ görevi gören bir şifâhâne olduğunu ve sonraki dönemde medrese haline getirildiğini söyler.¹¹³ Asil Eriş, *Anadolu Selçuklularının Devri Tıp ve Eczacılık Kurumu* adlı tezinde buranın bir tıp medresesi oluşunu medrese ve dârüşşifâ arasında bir geçidin mevcudiyeti ile ilişkilendirir.¹¹⁴ Daha sonra ortaya çıkan vakıf kayıtları da bu durumu desteklemektedir. Vakfiyelerde, dârüşşifânın Sultan İzzeddin Keykâvus'un emriyle yapıldığı hatta sınırlarının bile çizildiği ve şifâhâne idaresi için Ferruh bin Abdullah'ı görevlendirip ona Üstâdüddâr lakabını verdiği bilgisi yer almaktadır.¹¹⁵

İzzeddin Keykâvus'un, bilhassa Sivas şehrine dârüşşifâ yaptırmasının nedeni kendisinin bu şehirde oturması ve verem hastalığının yaşatmış olduğu ızdırapdan dolayı hekimlerle ve tıpla çok içli dışlı olmasıdır.¹¹⁶ İzzeddin Keykavus Dârüşşifâsı'nın mimari yapısı Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nı anımsatmaktadır. Şifâhânedeki ortasında havuz bulunan geniş bir avlu etrafında hücre adı verilen dikdörtgen şeklinde otuz oda yer alır.¹¹⁷ Mimarisinde dârüşşifânın yanı sıra tıpkı Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nda olduğu gibi Selçuklu geleneklerine istinaden şifâhaneyi yaptıran kişinin yani İzzeddin Keykâvus'un türbesi yer alır. Sultan İzzeddin Keykavus hastalığından dolayı kendisine

¹⁰⁹ Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 1992, s. 39.

¹¹⁰ Muhammet Kemaloğlu, "Türkiye Selçuklularında İçtimai Müesseseler ve Eserler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 1, sa. 4, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay., 2014, s. 12.

¹¹¹ Gönül Cantay, "Keykâvus I Dârüşşifâsı", *DİA*, c. XXV, İstanbul: TDV Yay., 2002, s.353.

¹¹² Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 269.

¹¹³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 56.

¹¹⁴ Asil Eriş, "Anadolu Selçuklular Devri Tıp ve Eczacılık Kurumu", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1979, s. 13.

¹¹⁵ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 61.

¹¹⁶ İbn Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, trc. M. Nuri Gençosman-F.N. Uzluk, Ankara: TTK Yay., 1941, s. 83.

¹¹⁷ Gürkan, "Selçuklu Hastaneleri", s. 41.

şifa verdiği düşünölen Malatya'dan su getiriliyordu. İzzeddin Keykâvus'un şairane ruha sahip bir kişilik olmasından dolayı hastalığın verdiği elemle farsça bir beyit kaleme aldığı ve bu beytin türbesinin kapısına yazılmasını vasiyet ettiği rivayet edilir.¹¹⁸ Ancak bu beyte şifâhânenin hiçbir yerinde rastlanmaması bu bilgiyi şüpheli hale getirmektedir.

Dârüşşifâ mimari yönden diğere şifahanelere oranla daha fazla süslemeyle bezenmiştir. Taç Kapı üzerindeki kitabede süslü olarak işlenmiş muhtelif Arapça yazılar bulunmaktadır.¹¹⁹

Kitabe tercümesi:

“Bu dârüssihha emri ilâhi ile galip olan Sultan izzü'd-dünya ve'd-din Rüknu'l-İslâm ve'l-mûslimin berr ve bahrin hâkimi (ve sahibi) Selçuk ailesinin tâci, burhân-ı emîrû'l-mû'minin Keyhusrev oğlu ebu'l-feth Keykâvus'un emriyle altı yüz on dört tarihinde imar (ve inşa) olunmuştur.”¹²⁰

Keykâvus Dârüşşifâsı'nda tabipler, cerrahlar, göz hekimleri ve hastane düzenini sağlayan diğere personel görev yapmaktaydı.¹²¹ Bu dârüşşifâ 1768 yılına kadar hastane olarak hizmet vermiş, Osmanlılar döneminde medrese haline getirilerek Şifâiye Medresesi adını almıştır.¹²²

1.2.7. Konya Hastaneleri 616-634 (1219-1236)

Konya hastaneleri, Türkiye Selçuklu Sultanı Melikşah'ın tahta oturup 1110-1113 yılları arasında ilk dârüşşifâyı inşa etmesi ile kurulmuştur.¹²³ Konya hastanelerine dair bilgiler kısıtlıdır. Ahmet Hulisi Köker, Konya hastanelerini küçük dârüşşifâ ve büyük dârüşşifâ şeklinde ikiye ayırmaktadır. Küçük Dârüşşifâ, Büyük Karatay Medresesi'nin karşısında II. Kılıçarslan tarafından tamamlanmıştır. I. Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılan

¹¹⁸ İbn Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 82.

¹¹⁹ Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, s. 41.

¹²⁰ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 56.

¹²¹ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 51.

¹²² Refet Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, c. 22, sa. 22, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1991, s. 18; Refet Yinanç, “Kayseri ve Sivas Dârüşşifâlarının Vakıfları”, *Belleten*, c.48, sa. 189, Ankara: TTK Yay., 1984, s. 300.

¹²³ Ayten Altıntaş, “Selçuklu Ve Osmanlılar Döneminde Konya Darüşşifası”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*, c. 1, Ankara: TTK. Yay., 2008, s. 57.

ilkine göre daha büyük bir dârüşşifâ daha vardır. Ayrıca diğer kaynaklarda bu iki şifâhânenin haricinde Konya’da bir şifâhânenin daha varlığından söz edilir.¹²⁴

Konya’nın Türkiye Selçuklu Devleti’nin başkenti olması hasebiyle şehirde birden fazla dârüşşifânın mevcudiyeti doğaldır. Bu şifâhâneler; Maristan’ı Atik, Alâeddin Dârüşşifâsı, Konya şifa yurdu diye bilinen Konya Dârüşşifâları’dır. Bu dârüşşifâlardan birincisi eski dârüşşifâ adı ile bilinen Ahmet Hulisi Köker’in küçük dârüşşifâ olarak nitelediği Maristan-ı Atik Dârüşşifâsı adıyla bilinen bu hastane Sultan II. Kılıç Arslan tarafından yaptırılmıştır.¹²⁵ Bu dârüşşifâ daha sonra I. Alâeddin Keykubad tarafından tamir ettirilmiştir.¹²⁶ Bu hastanede Selçuklu vezirlerinden Celâleddin Karatay’ın kardeşi Hekim Kemâleddin Karatay’ın görev yaptığı bilinmektedir.¹²⁷

Alâeddin Dârüşşifâsı ise 1220-1237 yılları arasında Selçuklu tahtında bulunan Sultan I. Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır.¹²⁸ Bu şifâhane Bey Hekim adıyla bilinen mahallede bulunmaktadır.¹²⁹ Her ikisinden de günümüze hiçbir iz ulaşmayan bu iki hastanede görev yapan tabipler arasında Tabib Alâeddin, Konya Kadısı Mevlana Hacı Ali, Şemseddin b. Hebel (Hibl) (548/1153), Tabip Şerafeddin Ebu’l-Hasen Ali b. Yusuf (583-667/1187-1268), Bedreddin İbn Hariri, Takiyüddin Tabib-i Reânîl, Safiyüddeve Nasran Bedreddin Muzaffer, Taceddin el-Bulgari, Burhaneddin Ebû Bekir’in isimleri sayılabilir.¹³⁰

Konya hastanelerinden bir diğeri de Karamanoğulları zamanına ait olup ismi tam olarak bilinmeyen İnce Minare ile Karatay Medresesi arasındaki bir mevkide bulunan şifâhânedir.¹³¹ Bu hastane hakkında Süheyl Ünver, Karamanoğulları zamanında o bölgede Şadi Bey isminde bir hastanenin mevcut olduğunu, bu binanın savaşlar nedeniyle yıkılmış olabileceğini ve Selçuklular zamanında tekrardan restore edilen

¹²⁴Köker “Selçuklu Şifâhaneleri”, s. 7.

¹²⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 229.

¹²⁶ Gönül Cantay, “Kaynaklardan Tanıdığımız Anadolu Selçuklu Darüşşifaları”, *IV. Milli Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1995, s. 15.

¹²⁷ Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, s. 43.

¹²⁸ Recep Dikici, “XIII. Yüzyılda Konya ve Çevresinde Kültür Faaliyetleri”, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası Yay., 2003, s. 150.

¹²⁹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 65.

¹³⁰ Serdar Ceylan, “Selçuklulardan Günümüze Konya Sağlık Teşkilatı”, *Yayına Hazırlayanlar; M. Ali Uz-Serdar Ceylan, Merhaba Akademik Sayfalar*, c. 15, sa. 6, Konya: Merhaba Gazetesi Yay., 2015, s. 82.

¹³¹ Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, s. 40.

yapılardan olduğunu söylemiştir.¹³² XIII. Yüzyılda Konya’da inşa edilen bir diğerk hastane, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde aktif olan Vakf-ı Dârüşşifâ’dır.¹³³

Konya Dârüşşifâları sokaklarının iç ve dış temizliğı içerisinde buzhanelerin yer alması ve ilaç tedavi yöntemleri bakımından devrinin diğerk hastanelerinden daha ileri bir seviyedeydi.¹³⁴

1.2.8. Divriğı Turan Melik Dârüşşifâsı (1228-1229)

Gevher Nesibe Dârüşşifâsı’ndan sonra bir kadının inşa ettirdiğı diğerk bir şifâhâne Divriğı Turan Melik Dârüşşifâsı’dır.¹³⁵ Diğerk şifâhanelerde olduğı gibi bu yapının içerisinde de Turan Melik’in türbesi yer alır. Selçuklu dârüşşifâlarının mimari özellikleri bu şifahanede de görülür. Dârüşşifâ ihtişamlı bir giriş kapısı, ortada diğerklerinden farklı olarak üstü kapalı bir havuz, etrafında bulunan 8 odalı hücrelerden oluşmaktadır.

Şifâhâne, Divriğı Ulu Camii ile bitişik olması, güney tarafından merdivenle çıkılan ikinci katının bulunması, ortasındaki büyük eyvanın üzerinin kapalı olması bakımından diğerk şifahanelerden ayrılır.¹³⁶ Selçuklu şifâhâne mimarisindeki geleneksel hale gelmiş yılan motifleri burada da dikkati çeker.

Dârüşşifâ’nın kitabesi şu şekildedir:¹³⁷

“Hükümdar merhum Fahreddin Behram Şah’ın kerimesi af ve mağfiret-i ilâhiye muhtaç adâletlü Turan sultan rizayı bâriyi kazanmak maksadiyle altı yüz yirmi altı senesi ilk ayında (Muharrem’de) bu mübarek âli dârüşşifânın bina ve imarını emretmiştir”

*“1228 M. (H. 626) tarihinde Fahrüd-din Behram Şah’ın kızı Allah’ın affına muhtaç Adil Melike Turan Melik bu mübarek dârüşşifâyı yaptırdı. Allah kabul etsin.”*¹³⁸

Divriğı Turan Melik Dârüşşifâsı tahrip olmadan günümüze ulaşan Selçuklu dârüşşifâ örneklerinin en eskilerinden birisidir.¹³⁹

¹³² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 65.

¹³³ Ayten Altıntaş, “Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Dârüşşifâsı”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*, c. 1, Ankara: TTK. Yay., 2008, s. 57.

¹³⁴ Ünver, “Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, s. 18.

¹³⁵ Gürkan, s. 42.

¹³⁶ Ünver, “Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, s. 19.

¹³⁷ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 49.

¹³⁸ Ülgen, “Divriğı Ulu Camii ve Dârüşşifâsı”, s. 94.

1.2.9. Çankırı Atabey Cemâleddin Ferruh Dârüşşifâsı (1235)

Bu Dârüşşifâ Cemâleddin Ferruh tarafından 1235 yılında kurulmuştur. Mimarı Alâeddin Keykubad devrinin önemli mimarlarından Şehabeddin İnal b. el-Cemali'dir.¹⁴⁰ Günümüzde Taş Mescit adıyla müze olarak hizmet vermektedir.¹⁴¹ Bu şifâhâne taş üzerine işlenmiş yılan figürü ile meşhurdur. Süheyl Ünver'e göre dârüşşifâlarda yılan hastaneye ait şarkta kullanılan en eski âlametlerdendir. XIII. yüzyılda Selçuklular tarafından da tıbbi bir âlamet olarak kullanılmıştır.

Çankırı Dârüşşifâsı'nın kitabesi:

*“Kasim-i emîrû'l-mû'minin, sultan-ı âzam Alâü'd-dünya ve'd-din, Ebu'l-feth Keyhusrev oğlu Keykubad Cenâb-ı Hak yardımcılarını, dostlarını aziz etsin zaman-ı saltanatında bende-i za'if, Mevlâsının rahmetine muhtaç, Lala, Atabey Cemâleddin Ferruhu'l-Melikiyyü'l-i'taki bu meymun (ve mübarek) Dârü'l-âfiyenin bina ve imarını emretmiştir. (Altı yüz otuz üç senesi muharremin yirmi ikisinde.)”*¹⁴²

Çankırı Dârüşşifâsı'nda Selçuklu geleneğine uygun olarak Taş Mescit içerisinde pek çok türbe mevcuttur. Asıl oda denilen yapıda Cemâleddin Ferruh'un türbesi yer alır. Süheyl Ünver, dârüşşifânın olduğu yere şeriyye mahkeme kayıtlarında tımarhane denildiğini söyler. Bu bilgi buranın bir akıl hastanesi olduğu izlenimi uyandırmaktadır.¹⁴³

1.2.10. Kastamonu-Pervaneoğlu Ali Dârüşşifâsı (1272)

Türkiye Selçukluları döneminde Kastamonuda kurulan hastanelerden birisi de Pervaneoğlu Ali Dârüşşifâsı'dır.¹⁴⁴ Halk arasında yılanlı dergah diye bilinen dârüşşifâ, Selçuklu ordu ahalisinden olan Muiniddin Süleyman Pervane'nin oğlu Mühezzibüddin Ali tarafından inşa ettirilmiştir. Şifâhâne Küpçeğiz Mahallesi'ndedir.¹⁴⁵ Halveti ve

¹³⁹ Müjgân Uçer, “Tıp Tarihimizde Sivas”, VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, İstanbul: TTK Yay., 2006, s. 245.

¹⁴⁰ Bedi N. Şahsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa: Taş Kitapçılık Yay., 1984, s. 17.

¹⁴¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 69.

¹⁴² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 70.

¹⁴³ Aciduman, “Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri-Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde” s. 13.

¹⁴⁴ Terzioğlu, “Bimaristan”, s. 167.

¹⁴⁵ Gürkan, “Selçuklu Hastaneleri”, s. 44.

Kadiri dergahı olarak da kullanılan şifâhâneden geriye giriş kapısı, birkaç yan duvar ve kitabesi kalmıştır.¹⁴⁶

Pervaneoğlu Ali Dârüşşifâsı, Selçuklularda halk tababetinin uygulandığı anlaşılan hastanelerden birisiydi. Burada şifa verdiğiğine inandıkları yılanlı taş ile tedavi metotları uygulanırdı. Mesela, sıtma gibi bir hastalığa yakalananların dışarıda bulunan yılanlı taşı biraz suya karıştırıp içerek şifa bulacaklarına inanılması, tekkede kırk taş üzerinde yazan ayetlerin suya batırılıp hasta olan kimseye içirilmesi, akıl hastalarının veya yüzü eğilenlerin tekkeye getirilip zikir halkasında nefes edilerek şifa buldukları yönündeki bilgiler burada uygulanan halk hekimliği metodunun kaynaklara yansımalarıdır.¹⁴⁷

Pervaneoğlu Ali Dârüşşifâsı, terk edilmiş ve yılanlarla dolu bir alan olduğundan kaynaklarda yılanlı dergah olarak anılmıştır. Rivayete göre Kadiri şeyhlerinden biri olan Abdülvahab, kendisine medrese kuracak bir yer ister. Bu isteği üzerine kendisine yılanlarla dolu bir arazi verilir. Abdülvahab, dervişleriyle beraber bu arazideki yılanları temizleyip dereye atar. Ancak deliklerden çıkamayan yılanlar taş kesilir. Şifâhânenin tepesindeki yılan motiflerinin de işte bu taş kesilmiş yılanlar olduklarına inanılır. Bu şifâhânedeki akıl hastaları ve yüz ile göz felci geçiren hastaların aynaya bakarak; sıtma hastalığına yakalananların ise yılanlı taştan aldıkları parçaları suya atarak şifa bulduklarına inanılmaktadır.

1.2.11. Tokat Mûineddin Pervâne Dârüşşifâsı (Gökmedrese)

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Mûineddin Pervane tarafından yaptırılmıştır.¹⁴⁸ Halk arasında Pervâne Medresesi, Kırkkızlar Medresesi, Dârüşşifâ, Bimârhane Tekkesi ve çinilerinin mavi renginden dolayı Gök Medrese olarak da bilinmektedir.¹⁴⁹ Medreseyi kimin yaptırdığı hususunda ihtilaf vardır. Dârüşşifânın inşaatını başlatan Pervane Mûineddin Süleyman, İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'a ihanet ettiği gerekçesiyle Van

¹⁴⁶ Kemaloğlu, "XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifâlar", s. 11.

¹⁴⁷ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 74; Ali Haydar Bayat, "Kastamonu Ali Bin Süleyman Maristanı", 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi *Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları*, Haz., Ülker Erke, İstanbul: Nobel Yay., 2002, s. 27; Kemaloğlu, XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifâlar", s. 11; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 74.

¹⁴⁸ Özkan Ertuğrul, "Gökmedrese", *DİA*, c. XIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, s. 139.

¹⁴⁹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 79.

Aladağ'larda idam edilince inşaat kızı veya yakınlarından birisi vasıtasıyla tamamlanmıştır.¹⁵⁰

Pervane Dârüşşifâsı, Divri Turan Melik Dârüşşifâsı gibi iki katlıdır. Her iki katta da on beş küçük oda ve dört büyük salon vardır. Yapı olarak ise I. İzzeddin Keykâvus Dârüşşifâsı ile benzerlik gösterir.¹⁵¹

Tokat Dârüşşifâsı'nda da tıpkı Kastamonu Dârüşşifâsı'ndaki gibi halk hekimliği yöntemleri uygulanmıştır. Şifâhânedeki kırk kız türbesinin bulunmasının ve bu türbelerden medet umma ihtiyacının bu durumu doğurduğu söylenir. Şifâhânedeki bulunan türbeler arasına hastanın eşyası koyularak dua edilirdi. Hasta kişi çocuk ise oyuncak bebek koymak suretiyle ailelerin çocukları için şifa diledikleri nakledilir.¹⁵²

1.2.12. Konya Aksarayı Dârüşşifâsı (XIII. Yüzyıl)

XIII. yüzyılda yaptırılmıştır. Kim tarafından inşa ettirildiği bilinmeyen dârüşşifânın günümüze sadece yıkık duvarları ulaşmıştır.¹⁵³ Halk tarafından zincirli medrese olarak adlandırılan Aksaray Dârüşşifâsı'nın tımarhane olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Dârüşşifâda Cemaleddin Aksarayı hekimlik yapmıştır.¹⁵⁴

1.2.13. Erzurum Dârüşşifâsı (XIII. Yüzyıl)

Günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmayan Erzurum Dârüşşifâsı hakkındaki bilgiler, Süheyl Ünver vasıtasıyla elde edilmiştir.¹⁵⁵ Şifâhâne Erzurum'un Pasinler kasabasında kurulmuş olup mecnunları terbiye ve tedavi eden bir akıl hastanesi özelliğine sahipti.¹⁵⁶

1.3. Selçuklular Devrinde Hekimlik

Tıp, insan bedeninin sağlığına kavuşmasında her türlü tedavi ve yöntem uygulamalarını içerisinde barındıran sanatsal bir bilimdir.¹⁵⁷ Tıp mesleğini icra eden tabip, hekim veya

¹⁵⁰Sinan Dimez, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Sosyo Kültürel Hayat Ve Tokat'a Etkisi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 14., sa. 4., Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yay., 2015, s. 821.

¹⁵¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 80.

¹⁵² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 81.

¹⁵³ Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", s. 21.

¹⁵⁴ Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi Yay., 2004; s. 112, Erdal Sargutan, "Selçuklular'da Tıp ve Tıp Kuruluşları", s. 319.

¹⁵⁵ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 83.

¹⁵⁶ Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", s. 21.

¹⁵⁷Ahmet Hulisi Köker-Necati Avcı, "Rey'li Hatipoğlu'nun Kanun El Fı't Tıp Hakkındaki Fikirleri", *Gevher Nasibe Sultan Anısına Düzenlenen Abdülatif Bâğdadi Kongresi Tebliğleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nasibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1992, s. 12.

doktor tabirleri ile adlandırılan hekim de bu ilmin sanatını icra eden kişidir.¹⁵⁸ Hekim kelime itibari ile Arapça hikmetten gelen bir anlam taşımaktadır.¹⁵⁹ Tabip tıp kökünden hekim veya hakimden gelmektedir.¹⁶⁰ Hekim, Arapça tabiriyle bilgili ve feraset sahibi filozof, bilge kişi olan doktor manasına da gelmektedir.¹⁶¹ Tıp ise; tıbbi tedavi, hekimlik, doktorluk kelimelerinden meydana gelmektedir.¹⁶² Tıp ilmi ile uğraşan kimseleri tabip olarak tanımlamak mümkündür.¹⁶³

Selçuklular tababete büyük önem vermişler ve tıp ilmi için büyük çaba göstermişlerdir. Selçuklu Devleti coğrafi konumu nedeniyle ticaret yolları üzerinde bulunduğundan dışarıdan gelebilecek hastalıklara açık bir pozisyondaydı. Bu nedenle hekim yetiştirme hususunda daha hassas davranmışlar, uzman hekimler yetiştirmek için gayret etmişlerdir.¹⁶⁴ Alâeddin Keykubad devrinde en yüksek meslek sahiplerinin başında hekimlerin yer alması, tabiplerin Selçuklu idaresi nezdindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Sultanlar tabiplerden nedim¹⁶⁵ tayin etmişlerdir. Nedimler, sultanların yedikleri her şeyin fayda ve zararlarının neler olduğu, sultanların herhangi bir hastalığında ne yapıp yapmayacağını, hangi ilaçları kullanacağı gibi işlerde öne çıkıyorlardı. Hekimlerin sorumlulukları büyük olduğundan tabiplerin özenle seçilmesi gerekiyordu.¹⁶⁶ Anadolu'nun Selçuklu dönemindeki yüksek ilmi potansiyelinin zengin ve refah olması çok sayıda hekimin burada yetişmesine olanak sağlamaktaydı. Selçuklu Devleti, kendi bünyesinde tabip yetiştirmekle beraber dışarıdan yetişmiş hekimler de istihdam etmekteydi. Selçuklu Devleti tıp sahasında bu anlamda çeşitlilik göstererek gelişmiş bir

¹⁵⁸Ali Haydar Bayat, “Bibliyografyanın Işığında Lokmân, Hakim mi, Hekim mi ?” Tıp Tarihi Araştırmaları History of Medicine Studies, sa. 10, İstanbul: Yüce Yay., 2001, s. 147.

¹⁵⁹Faik Çelik, *İnsancıl Bir Tıp ve İyi Hekimlik İçin Hekimliğin Seyir Defteri*, İstanbul:Deomed Yay., 2013, s. 183.

¹⁶⁰Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yay.,1995, s. 513.

¹⁶¹Mutçalı, s. 187.

¹⁶²Mutçalı, s. 513.

¹⁶³Çelik, s. 183.

¹⁶⁴Ahmet Hulisi Köker, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Tıp Öğretimi ve Eğitimi” , *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi Tebliğleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay.,1999, s.23; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 88.

¹⁶⁵Nedim: Sarayda görevli Sultan'ın hususi eğlence ve muhabbet arkadaşıdır. Sultan'ın en yakınında bulunma şerefine nail olacak nedimler, kültürlü olmakla beraber iyi bir şair, yazar, astroloji, tıp gibi bilimlerde alim şahsiyetler olması gerekmektedir. Nedimler bilgili, görgülü, sır tutabilen, kültürlü, şakacı, eğlenceli olmakla beraber yerine göre ciddi de olmalıdır. Nedimler'in olağanüstü durumlarda gerektiği zaman Sultan'ın önünde siper olacak kadar yiğit kimseler olmalıdırlar. Nabi Bozkurt, “Nedim”, *DİA*, c. XXXII , İstanbul: TDV Yay., 2006, s. 510.

¹⁶⁶Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-name*, trc.Mehmet Altay Köymen, Ankara: TTK Yay., 2016, s. 77; Rukiye Çevik, “Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklularında Devlet ve Sosyal Hayat”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 118.

hekimlik kurumu icra etmiştir. Bu durum Selçuklu tababetinin dünya çapında iz bırakan tabipler yetiştirmesinde etkili olmuştur.

1.3.1. Halk Hekimliği

Halk hekimliği ana hatlarıyla insanların tıp bilgisinin olmadığı kendi yöntemleriyle hastalıkları iyileştirdiği bir sistem olarak ifade edilir. Bununla beraber halk hekimliği pek çok şekilde tasvir edilebilir. Yaygın bilinen tasvir, halkın kendi hastalıklarını kendi yöntemleri dahilinde tanımlayarak tedavi etmeleri, batıl inançlar ve büyüsel yöntemler uygulamalarıdır. Aynı zamanda hekimlerin doğada bulunan maddeleri deneme yanılma yoluyla hastalara uyguladıkları yöntemler şeklinde de tasvir edilir. İslami dönemin mirasçısı olarak Selçuklu Devletinde halk hekimliği, geleneksel sistem ile şekillenmiş, nesilden nesile aktararak yayılagelmiştir. Halk hekimlerinin de belli bir tıbbi bilgi dağarcığı bulunmaktaydı. Her ne kadar geleneksel yöntemlere başvurmuş olsalar da doğada bulunan bitkilerin faydalarını ve zararlarını çok iyi bilmekteydiler. İlaç yapımında belli bir kabiliyete sahiptiler.¹⁶⁷

Selçuklu toplumunda okuma ve üfleme şeklinde manevi eylemlerle tedavi uygulamaları da mevcuttu. Ancak bu metodun büyü veya üfürükçülük olarak değerlendirilmesi, elde edilen bilgiler çerçevesinde pek mümkün gözükmemektedir. Okuma, üfleme şeklinde gerçekleştirilen manevi tedavi yöntemi, halkın toplumda saygın bir konumda olan şeyhlere başvurmaları şeklinde gerçekleşen uygulamalar olarak ifade edilebilir. Selçuklu toplumunda XIII. yüzyılda Mevlânâ'nın manevi tedavi yöntemleri ön plana çıkmaktaydı. Mevlânâ'nın halk hekimliğine birkaç örnek vermek gerekirse; o, sıtma hastalığı dolayısıyla gelen bir kişiye üç diş sarımsak önerir. Hasta bunları yemekte güçlük çekince de üç bademin üzerine (ezan, izin, besin) kelimelerini yazmış ve sıtması olan hastaya yedirmiştir.¹⁶⁸ Mevlânâ'nın manevi tedavi yöntemine bir diğer örnek de tükürüğü ile hasta tedavi etmesiydi. O, göz rahatsızlığı nedeniyle huzuruna gelen bir zatın gözlerini iki parmağına tükürüp hastanın gözüne sürmek suretiyle tedavi etmişti.¹⁶⁹ Halk hekimliğinde bu tür tedavi metotlarına rastlamak mümkündür.

¹⁶⁷Şaban Doğan, "XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri", *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, sa. 89, Ankara: Geleneksel Yay., 2011, s. 121.

¹⁶⁸ Ahmet Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri (Menakib al-Ârifin)*, trc. Tahsin Yazıcı, c. I, İstanbul: Hürriyet Yay., 1973, s. 230.

¹⁶⁹ Eflaki, s. 413.

Halk hekimleri doğadan temin ettikleri bitkileri kendi elleriyle ilaç haline getiriyorlardı. Mesela uzun süreli ateşli hastalıklarda sarımsak veya ezilmiş bal karışımı, ishalde sarı helile, harareti kesici olarak bal-sirke karışımı, soğuk algınlıklarında bal, sarımsak, yoğurt, gözü kuvvetlendirmek için çiğ şalgam yemek, kabızlığa karşı mahmûde, ishale karşı sarı helile kökü, bağırsak ağrılarında tiryâk ve tiryâk-ı farûki, deri hastalıklarında kaplıcalar, hava değişikliklerinde sulandırılmış şerbetler, uykusuzlukta haşhaş sütü, cüzam için kaplıcalara, nezlede ise kan almak, hamama gitmek gibi geçmişten edinegelen yöntemler uygulanıyordu.¹⁷⁰

1.3.2. Saray Hekimliği

Sağlık hususunu çok önemseyen Selçuklu sultanları, saraylarında hem kendileri hem saray ahali için hekimler tahsis etmişlerdi. Saraya alınan hekimler özenle seçilirdi. Bu kişilerden sorumlu kişi hekim atayan, sarayda sadrazama bağlı olarak çalışan Hekimbaşı idi.¹⁷¹ Sultanlar yerli ve yabancı hekimler istihdam edebiliyorlardı. Mesela I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubad hizmetinde böyle seçkin tabipler görev yapmıştır.¹⁷² Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında Türkiye Selçuklu sarayında hizmet veren önemli cerrahlar arasında Muhammed Câcermî, Bedreddin b.Harirî, İzzeddin b. Hubel Mavsili gibi tabipler ön plana çıkmaktadır. Bu hekimler Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın boynunda çıkan çıbanı tedavi etmişlerdi. Başarılı bir cerrahi müdahale ile çıbanı yok eden hekimlerden birisi de Cerrah Fasil idi. Sultan Cerrah'a bahşiş ve çeşitli hediyeler bahşetmişti.¹⁷³ Sarayda hekim bulundurmamak çoğu sultan için vazgeçilmez olduğu gibi bazı sultanlar için de rahatsızlık vericiydi. Bazı sultanlar hekimlerin yaşamlarının her anına müdahale etmelerinden rahatsızlık duymuşlar ve onları hayatlarından çıkarmışlardı. Hekimlerin kendilerini leziz yemeklerden alıkoymaları ve hasta olmadıkları halde ilaç vermeleri herhangi bir rahatsızlıkları olmasa da kan almaları bazı sultanlar için şikayet nedeniydi.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 237.

¹⁷¹ Hekimbaşı: İlk defa Yunanistan'da ortaya çıktığı tahmin edilen Hekimbaşılık İslam devletlerinde Sarayın ve ülkenin sağlık işlerinden sorumlu hekimler için kullanılan bir ünvanıdır. Ayrıca bu unvan İslam devleti bünyesinde Selçuklu devletlerinde de kullanılıyordu. Cemil Akpınar, "Hekimbaşı", *DİA*, c. XVII, İstanbul: TDV Yay., 1998, s.160; Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 28.

¹⁷² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 344.

¹⁷³ Ferudun Nafiz Uzluk, *Toplu Makaleler Tıp Tarihi*, c. I, Ankara: TTK Yay., 2017, s.8, Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 286.

¹⁷⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. III, Ankara: TTK Yay., 2011, s.115., Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 283.

Selçuklu sarayında tabip olmayıp da bu ilimden anlayan alimler de özel olarak sultanların sağlık konularıyla ilgilenmişlerdi. Özellikle II. Kılıç Arslan ile II. Gıyâseddin Keyhüsrev arası dönemde Alâüddin Tabib el-Erzincâni, Mevlânâ Emir Hasan Tabib ve Fahrüddîn Ebû Bekir Ahmed b. Mikail b. Abdullah el-Konevî et-Tabib gibi isimler bu görevi üstlenmişlerdi. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in hizmetinde özel tabiplik yapmış isimler arasında Zeynüddin İsmail b. Hasan el-Cürçânî, Emir Şeref el-Zaman Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Îlâkî, Ali b. Muhammed el-Kayinî, Necibüddin Ebû Bekr el-Nişâburî, el-Eazz Bahâeddin Muhammed b. Mahmud b. Yusuf b. Ebi'l-Bedi, Ayn el-Zaman el-Hasan el-Kattan el-Mervezi ve Ebu Sa'id Muhammed b. Ali el-Tahhan'ın isimleri zikredilebilir.¹⁷⁵

1.3.3. Ordu Hekimliği

Önceki bölümde bahsettiğimiz seyyar hastaneler genellikle orduların her sefere çıkmalarında hazır bulunur ve hastanelere de özel ordu hekimleri tayin edilirdi. Ordu içerisinde bulunan personel; tabipler, cerrahlar ve onlara yardım edecek hemşire niteliğinde müstahdemlerden oluşmaktaydı. Hekimler tedavi esnasında kullanacakları alet edevatı da beraberinde götürürlerdi. Mesela Sultan Mahmud'un ordusunda tabipleri, müstahdemleri, ilaçları tıbbi aletleri ve çadırlarıyla birlikte kurulan ve ikiyüz deve ile taşınan genişçe bir seyyar hastane vardı.¹⁷⁶

1.4. Selçuklu Hekimlerinde Bulunması Gereken Özellikler

Selçuklu Devleti'nde tababet ne kadar önemli ise o eğitimi verecek olan tabipler de o derece önemliydi. Bilhassa tabiplerin çok iyi eğitim almış ve kültürlü bireyler olmalarına dikkat edilirdi.¹⁷⁷ Bir hekimin veya eğitim verecek bir hocanın seçiminde bazı kriterler aranırdı. Hekimler, dönemin en bilgili ve tecrübeli hekimleri tarafından sınava tabi tutulurdu. Bu sınavda başarılı olanlar şehrin çeşitli bölgelerine tabip olarak tayin edilirdi. Başarısız olanlar ise tabiplik mesleğini bir daha yapmamak üzere meslekten men edilir ve cezalandırılırdı.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 284.

¹⁷⁶ İmad Ad-din Al-kâtib Al-ısfahâni Al-bondâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul: TTK Yay., 1943, s. 18-19.

¹⁷⁷ İnan, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", s. 3

¹⁷⁸ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 178.

Hekimler hastaların teşhisini koyar ve hastalık türüne göre ayrı ayrı tedavi yöntemleri uygular, bazen çok meşakkatli cerrahi müdahalelerde bulunabilirdi.¹⁷⁹ Tabip mesleğini icra ederken bir takım koşullara uyması gerektiğinin de bilincindeydi. Tabibin başlıca görevi çalışmalarını yaparken tıp biliminin kurallarına uymak zorundaydı.¹⁸⁰ Tabibin ahlaki yeterliliği çerçevesinde son ana kadar hastanın tedavisinden umut kesmemesi ve bu aşamada hastanın morelini yüksek tutması başlıca hekim özelliklerindendi. Dolayısıyla hekimler hayatları boyunca mesleğinin getirmiş olduğu yenilikleri takip etmek ve her konuda aktif olmak mecburiyetindediler.¹⁸¹ İbn Sinâ'nın da ifade ettiği gibi bir hekim: *“karşısına bir hasta geldiğinde onun şüphesini giderecek derinlikte bilgi birikimine sahip olmalı ve şifa mantığını iyi bilmeliydi.”*¹⁸² Tabip ne kadar tecrübeli olursa olsun daima usta tabiplerin eserlerinden bazılarını yanında bulundurmalıydı. Nizâmî-i Arûzî'ye göre: *“hekim davranışında şevkatli olmalıdır. İnsan nefsinin üstünlüğünü tanımayan her tabibin yaradılışı üstün olamaz. Mantığı tanımadıkça kendisi bilge olamaz. Yardım eden olmadığı sürece, ilahi takdirle tahmini iyi olamaz. Her kimin tahmini iyi olmazsa, ustalıkla hastalığa ulaşamaz.”*¹⁸³

Selçuklu dârüşşifâlarında dikkati çeken önemli hususlardan birisi de hekimlerin şifâhânelerde hastaların tedavisi ve mahremiyetine gösterdikleri hassasiyetti. Dârüşşifâlarda kadın ve erkeklerin odaları birbirlerini görmeyecek şekilde tasarlanırdı. Hasta bakıcıları da kadınlara kadın, erkeklere erkek bakıcı olacak şekilde tahsis edilirdi. Bu durum gösterilen hassasiyetin en somut ifadesidir. Selçuklu hastanelerinde hastaların gelir durumu, etnik farklılıkları, din ve dilleri ayırılmaksızın tedavi edildikleri bilinmektedir. Ayrıca tabiplerin çok zeki olmaları, teorik ve pratik bilgileri hastaların anlayabileceği şekilde açık bir dille izah edebilme kabiliyetine sahip olmaları da beklenirdi.¹⁸⁴

¹⁷⁹Ali Kaya, “İslam Hukukuna Göre Hekimin Tıbbi Müdahaleden Doğan Hukuki ve Cezai Sorumluluğu”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sa. 4, Ankara: Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı Yay., 2004, s. 295.

¹⁸⁰ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Bursa: Güneş&Nobel Yay., 1996, s. 30.

¹⁸¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 8; Süheyl Ünver, *Tıp İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası Yay., 1936, s. 47.

¹⁸² Köker, Necati Avcı, “Rey’li Hatipoğlu’nun Kanun El Fı’t Tıp Hakkındaki Fikirleri”, s. 13.

¹⁸³ Arûzî, s. 89.

¹⁸⁴ Ahmet Hulisi Köker, “Selçuklular Devrinde Hekimler”, *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi Tebliğleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1991, s. 30.

Nizamî-i Arûzî *Çehâr Makale* adlı eserinde iyi bir tabibin hastalık üzerindeki teşhisini şu şekilde izah etmektedir: “*Hastalıklar türlü türlüdür. Ateş, baş ağrısı, nezle, menenjit, tifo, sarılık türü, her biri bir birinden bir özellik ile ayrıldı. Bunun her biri yine kendi içinde çeşitli olurdu. Mesela, sıtma nöbeti bir gün olup diğer gün olmamasıyla diğer ateş türlerinden ayrılır. Doktor mantık bilirse, becerikli olur hangi ateş olduğunu ve o ateşin türünün bir hastalığa bağlı olup olmadığını bilir ve hemen tedaviye başlar. Eğer hastalığı tanımada aciz kalırsa tedavi gecikir ve hastalık ilerleyip geç kalınabilir.*”¹⁸⁵ Bu gibi durumlarda bir hekimin mantık kabiliyetinin güçlü ve tedavi hususunda dinamik olması önem kazanır.

Tabibin sabırlı, yumuşak huylu ve sinirlerine hakim olması hasta psikolojisi açısından çok önemlidir. Merhametli ve sabırlı olan bir tabip, mesleğine ve insanlık hassasiyetine de önem verir. Tabibin hastasına gösterdiği yumuşak davranış tedavinin kısa sürede tamamlanmasında etkilidir.¹⁸⁶ Tüm bunlara ilaveten iyi bir hekim adil olmalı ve cahilce davranışlardan kaçınmalı,¹⁸⁷ hastanın kusurlarını gizlemede hassasiyet göstermelidir.¹⁸⁸

Selçuklularda her hekim ayrı statülerde zikredilmekteydi. Önemli tabiplere melikü’l hükemâ ünvanı verilirdi.¹⁸⁹ Bununla birlikte tabipler kendi içlerinde bir hiyerarşiye de tabi idiler. Tabipler Reisü’l-Etibbâ (Sağlık Bakanı), Ser-Etibbâ, Tabib-i Evvel (Hekimbaşı-Başhekim), Tabib-i Sâni (I. Muavin-I.yardımcı tabip), Tabib-i Sâlis (II. Muavin-II. yardımcı tabip) şeklinde sıralanırdı. Bu hekimlerin haricinde, cerrahlar, kehhaller, aşşab (eczacı ilaç hazırlayan), tabbah (aşçı), edviye-i kûb (ilaçları döverek öğüten), kilerdar-ı emin-i mahzen (ilaçların depolanmasından sorumlu), kayyum (hastabakıcı), kaşe-keş (idrâr şişeleri gibi örnekleri toplayan), ferraş (yerleri temizleyen), ab-rizi (tuvaletlere bakan) bevvab (güvenlikçi) gibi görevliler de bulunmaktaydı.¹⁹⁰ Tabib-i Sâni veya Tabib-i Sâlis aynı hastanede baştabipin görevini

¹⁸⁵ Arûzî, s. 90.

¹⁸⁶ Ünver, *Tıb İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, s. 46., Bedi N. Şahsuvaroğlu, *Tıbbi Deontoloji Dersleri*, İstanbul: Diyarbakır Üniversitesi Yay., 1975, s. 39.

¹⁸⁷ Köker, Avcı, “Rey’li Hatipoğlu’nun Kanun El Fı’t Tıp Hakkındaki Fikirleri”, s. 13.

¹⁸⁸ Şahsuvaroğlu, *Tıbbi Deontoloji Dersleri*, s. 32.

¹⁸⁹ Serdar Ceylan, “Beyhekim Ekmeleddin En-Nahcuvâni”, *Merhaba Akademik Sayfalar*, c. 15, sa. 6, Konya: Merhaba Gazetesi Yay., 2015, s. 86.

¹⁹⁰ Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. I, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 2008, s. 533.

yapamazdı. Ancak başka bir hastanın baştabibi ya da yardımcısı atanarak hastaneler arasında tabip alışverişi yapılırdı.¹⁹¹

Selçuklu ülkesinde okullardan yetişerek veya başka diyardan gelmek suretiyle tabiplik yapmış isimleri şu şekilde sıralayabiliriz: Evhâdu'z-zemân Ebû'l-Berekât b. Meliku't-Tabîb, Ali b. Muhammed el-Hicâzî, İmâm Ebû'l-Hasan Ebrîsemî, el-Ecelü'l-izz Bahâeddîn Muhammed b. Mahmûd b. Yûsuf İbn el-Bedî, Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî, Ebû'l-Feth Kûşek, Ebû'l-Hatem el-Muzaffer el-İsfizârî, Mecdu'l-Efâdil Abdurrezzak et-Türkî, Süryani Ebu Salim, Harputlu Şam'un, Celîl Ebû'l-Hasan el-Esrâdî, Ebû'l-Feth Abdurrahman b. Hâzan el-Mervezî, Nizâmî-i Arûzî, Edîb İsmâîl, el-Muhezzeb Ali b. Ahmed b. Hebel, Tabib Ebû Ali Yahya b. İsa b. Cezle, Hibetullah b. Sâ'd b. Tilmî, Fahreddîn er-Râzî, Abdullâtif Bağdadî, Konyalı Bey Hekim, Necîbeddîn Semerkandî, Ahi Evren Şeyh Nasirü'd-din Mahmud el-Hoyi, Sa'dü'd-din Mesud, Şeyh Abdullah-i Gürzanî, İbâdullah Emînü'd-Devle Ebû'l-Hasan b. Said b. Telmis, Ebû'l-Hekim el-Magribî, Bahaüddin Ebu's-senâ Mahmud Taberi el-Mahrumi, Fahrettin Ahlati.¹⁹² Yine Emir Tabib Ahmed, Takiyyüddin Tabip Resfî, Hekim Cemaleddin Aksarayi, Mehmed Tiflisi, Eb'ul Fâdıl İbn-i İbrahim diğer hekimlerdi.¹⁹³ Bu isimler haricinde Cihan Piyadeoğlu'nun, *Güneş Ülkesi Horasan* adlı eserinde: Ebûl-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdik en-Nişâbüri, el-Hakim Davud el-Tabib, el-Hakim Yahya b. Muhammed el-Gaznevi el-Müneccim el-Müzehhib, Zeyneddin İsmail b. el-Hasan el-Cürcâni, Ebû Sa'id Muhammed b. Ali el-Tahhan, Emir Şerefü'z-zaman Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-iyîlâki, Ali b. Muhammed el-Kâinî, Aynü'z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezi, Zeyneddin İsmail el-Hüseyni et-Tabib'in isimlerini vermektedir.¹⁹⁴

¹⁹¹ Keskinbora, s. 219.

¹⁹² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 94.

¹⁹³ Hüseyin Kayhan, "Selçuklu Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies International Journal of History*, Samsun: History Studies Yay., c. 3, sa. 1, 2011, s. 159-161; Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Dönemi Tababeti İle İlgili Bazı Notlar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, c. 4, İstanbul: İlsan İltaş Yay., 1998, s. 149; Sargutan, "Selçuklular'da Tıp ve Tıp Kuruluşları", s.320, Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 92-93; Hasan Özönder, "Büyük Hekimlerimiz: Prof.Dr. Feridun Nafiz Uzluk", *Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1974, s. 130; Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 18.

¹⁹⁴ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2012, s. 290-293.

1.5. Selçuklu Hizmetindeki Hekimler

Ekmeleddin Müeyyed b. Ebî Bekr b. İbrâhîm el- Konevî en-Nahcuvânî et-Tabîb (ö. 701/1302)

Ekmeleddin Nahcuvânî'nin doğum yılı tam olarak bilinmemekle birlikte soyunun Konya'ya dayandığı ve Azerbaycan (Nahcivanlı) olduğu tahmin edilmektedir. Selçuklu sarayının meşhur tabiplerindendir.¹⁹⁵ Nerede eğitim görüp kimden ders aldığı da meçhuldür. Bey Hekim Ekmeleddin'in mesleği tabipliktir.¹⁹⁶ Asıl adı Ahmed b. Ebî Bekir b. Muhammed en-Nahcuvânî'dir. Bununla birlikte tabipin adı, İbrahim Yemenli'nin *el-İşâret ve't-Tenbihat* adlı eserinde Müeyyed b. Ebî Bekr b. İbrahim en-Nahcuvânî; Nûruosmaniye Kütüphanesinde yer alan ve Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd er-Râzî tarafından değerlendirilen bir belgede ise Müeyyed Ekmelüddin et-Tabîb en-Nahcuvânî olarak zikredilmiştir.¹⁹⁷ Bu önemli tabip yaşadığı dönemde Melikü'l-hükemâ ve'l-etibbâ, Melikü'l-hükemâ Reisü'l-etibbâ, Calinusu'l-fazl, Eflâtunu't-tedbir, Calinusu'l-Zaman, Tabib-i dehr, Eflâtunu'l-zaman, Bokratu'l-asr gibi isimlerle de meşhur olmuştur.¹⁹⁸ Sultan Veled'in övgüsüne mazhar olduğu bilinen tabip, Mevlânâ'nın *Mektuplar* adlı eserinde kendisine yazdığı bir mektupta, sadr-ı kebir, melikü'l-hükemâ, asfâ cevahirü'l-hayat, tiryâk-ı sümûmi'l-beliyyât, semeretü şecereti'l-ukûl, kaamî'-ı avâ'ili'l-fudûl, zi'l-hısâli'l-mahmûde ve'l-hatarâti'l-maksûde şeklinde övülmüştür.¹⁹⁹ Ekmeleddin, Mevlânâ'nın *Fihî Mâ Fih* isimli eserinde de şeyhin tedavisiyle özel olarak ilgilenen kişiler arasında zikredilir.²⁰⁰ Tabip, Selçuklu dârüşşifâlarının müfettişliğini de yapmıştır.²⁰¹

Ekmeleddin, çoğu defa Mevlânâ'nın yakın çevresinde yer almış, ölüm döşeğinde de başından ayrılmamıştır. Eflaki'nin *Menâkıbü'l-Ârifîn* adlı eserinde Mevlânâ'nın Tabip Ekmeleddin'e karşı büyük muhabbet duyduğuna, onu İbn Sînâ'dan daha üstün gördüğüne²⁰² ve “*Vallahi, dünyanın bütün doktorları yarın senin sayende*

¹⁹⁵ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 145., Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 91.

¹⁹⁶ İbn Al-Zaki, s. 30.

¹⁹⁷ İbrahim Yemenli, “Bir İbn Sînâ Şârihi Ekmeleddin en-Nahcuvânî ve Varlık anlayışı” *Divan Dergisi Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, c. 1, sa. 10, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., 2001, s. 102.

¹⁹⁸ Ali Haydar Bayat, “Mevlânâ'nın Dostlarından Tabip Ekmeleddin Müeyyed El-Nahcuvânî”, *3. Milli Mevlâna Kongresi Tebliğler*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1988, s. 233.

¹⁹⁹ Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, trc. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılap Yay., 1999, s. 15.

²⁰⁰ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Fihî Mâ Fih*, trc. Ahmed Avni Konuk, Haz. Selçuk Eraydın, İstanbul: İz Yay., 1994, s. 251.

²⁰¹ Sargutan, s. 320.

²⁰² Eflaki, s. 386.

bağışlanacaklar ve bizim yüzümüzü görenler cehennemün yüzünü hiç görmeyeceklerdir” demek suretiyle onu övdüğüne dair bilgilere yer verilir.²⁰³ Yine Mevlânâ bir mektubunda: *“Hekimlerin padişahı, yaşayış mücevherlerinin en temiz, en aydın, belalar zehirlerinin panzehri, akıllar ağacının meyvesi, boş şeyler gailelerini kökeninden çıkarıp atan, güzel, övülmeye değer huylar ıssı, dilenip istenen mertebelere ulaşmış olan, gerçekleri razı eden, tam inanç kaynağı kesilen, tanrıdan çekinip sakınan, susuzlara tapısı, en hayırlı su içecek yer bulunan, düşünceleri yüce, ulular ulusu, Hakk’ın ve dinin Ekmel’inin selamları geldi, erişti. Allah, o ruh huzurunun, o fetihler anahtarının üstünlüğünü, büyüklüğünü, yakınlığını, bağışını daim etsin, bağışlarda bulunana verdiği en hayırlı karşılığı versin”*²⁰⁴ demek suretiyle ona olan sevgisini ve övgüsünü dile getirmiştir.

Aynı şekilde Tabip Ekmeleddin de Mevlânâ’ya büyük muhabbet duyuyordu. Onun Mevlânâ hakkında: *“Mevlânâ’ya aşkım ve didârına arzû mendim. Âhiretim hâtırına gelmiyor. Mevlânâ’nın nakşını bu endişeler ve hâtıralar olmaksızın, mûnisim ve ârâmım görüyorum. Ayn-ı sûreti olsun veyâ hayâli olsun, onun cemâliyle lezzetler hasıl oluyor”* dediği nakledilir.²⁰⁵

Konya Selçuklu sarayında hekimbaşılık yapmasının yanı sıra I. Alâeddin Keykubad Dârüşşifâsı’nda müderrislik ve reisületibbalık görevinde de bulunan Ekmeleddin’in hem devlet adamları hem de ulema nezdinde önemli bir yeri vardır.²⁰⁶

İbn Sînâ’nın *el-İşârât ve’t tenbihât’ına, et-Tabiiyyat* kısmının başından kitabın sonuna kadar yazmış olduğu şerh Ekmeleddin en-Nahcuvâni’nin bilinen tek eseridir.²⁰⁷ Muhtemelen ölüm tarihi de 701 Cemâziyelahiri (Şubat 1302) sonrasıdır.²⁰⁸

Cemâleddin Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî

Selçuklu dönemi hekimlerinden olan el-Cevzî hakkında pek bilgi yoktur. Döneminin ünlü tarihçisi İbnü’l-Cevzî ile karıştırılmamalıdır. El-Cevzi’nin tıp üzerine *Tıbb-ı Eşyah (Kitab-ı Lukati’l-Menfî Fi’t-Tıbb), Kitabu’l-Muhtari’l-Lukat fi’t-Tıbb, Kitabü’l*

²⁰³ Eflaki, s. 433.

²⁰⁴ Celaleddin, *Mektuplar*, s. 26.

²⁰⁵ Mevlânâ, s. 189

²⁰⁶ Yemenli, s. 103.

²⁰⁷ Serdar Ceylan, “Beyhekim Ekmeleddin En-Nahcuvâni”, s. 86.

²⁰⁸ İzgi, “Ekmeleddin en-Nahcuvâni”, s. 549.

Mevaizi'l-Mülk ve *Selatin* isimlerini taşıyan üç Arapça eseri bulunmaktadır.²⁰⁹ Bu eserlerden *Tıbb-ı Eşyah'da* İnsan hayatının evreleri, çocukların ve yetişkinlerin mizacı ele alınmış, yiyecek ve içecekler hakkında bilgi verilmiş, gül suyunun faydalarından bahsedilmiştir.²¹⁰ *Kitabu'l-Muhtari'l-Lukat Fi't-Tıbb* birinci eseri tamamlar nitelikte olup yağlar, hayvansal gıdalar, banyolar ve sağlıklı giysiler hakkında tedavi metotları hakkında bilgi verilmiştir.²¹¹

Burhaneddin İbrâhîm b. Abdurrahman b. Ebû Bekir el-Ezrâk

Konya'da Beyhekim Mahallesinde tabiplik yapmıştır. Tıp ilmine dair Arapça olarak *Kitâb al-Teshil fi't-Tıb ve'l-Hikmet* isimini taşıyan bir eser kaleme almıştır.²¹² Ebû Bekir el-Ezrâk, eserinde tıp konusunda genel bilgiler verdikten sonra tedavi esaslarına değinmiştir. Bunun yanı sıra ilaçlar, bazı besin ve içeceklerin faydaları, başta cüzzam olmak üzere bulaşıcı hastalıklar ve dönemin önemli tabipleri hakkında bilgiler vermiş, sağlıkla ilgili özel hadisleri de eserine dahil etmiştir. Vücudun muhtelif organlarından bahsederken, bilhassa beyine dair verdiği detaylı bilgiler oldukça önemlidir.²¹³

Ebû Bekir el-Ezrâk tababete bir sanat gözüyle bakmış buna ilaveten insan için tıbbın bir din kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Onun eserinde söz ettiği devrinin önemli tabipleri arasında, çiçek ve kızamık gibi hastalıkların ilişkisi, ayrışan noktaları hakkında yaptığı çalışmalarıyla bilinen Ebû Bekir Râzî önemli bir yer tutar. Ebû Bekir Ezrâk, eczacılık tıbbı konusunda kendisinden sonra gelen alimleri de etkilemiştir.²¹⁴

İbrâhîm Gazenfer

Asıl adı İbrahim b. Mehmed olan bu şahıs aslen Azerbaycanlı olup,²¹⁵ mesleki hayatında İbrâhîm Gazenfer adıyla ön plana çıkmıştır. O da Mevlânâ'nın son zamanlarında yanında bulunan hekimler arasındadır.²¹⁶ Saray hekimliği görevinde de

²⁰⁹Esin Kahya, "Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetinin Genel Bir Değerlendirmesi", *III. Uluslar arası Mevlana Kongresi Bildiriler*, Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası Yay., 2003, s. 251.

²¹⁰Esin Kahya, "Anadolu Selçukluları Döneminde Bilimsel Çalışmalardan Bazı Örnekler", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, c.I, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., 2001, s. 433.

²¹¹Kahya, Ayşegül Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara: TDV Yay., 2000, s. 79-80.

²¹² Kahya, "Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi", s. 251.

²¹³ Kahya-Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, s. 81.

²¹⁴ Esin Kaya, "Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar", *Türkler Ansiklopedisi*, c.VII, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 841-842.

²¹⁵ Bedi N. Şahsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1970, s. 184.

²¹⁶ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri Yay., 2014 s. 111.

bulunan İbrahim Gazanfer Konya hastanelerinde görev yapmış, Ebû Reyhan Burûnî'nin *Risaletü'l-Fihristi* adlı eserini tetkik etmiştir.²¹⁷ Tababete dair *Hâsilü'l-Mesâil fi't-Tıb* adlı bir eseri bulunmaktadır.²¹⁸ Kabri Konya'dadır.²¹⁹

Ebû Sâlim b. Kureba

Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinde saray hekimliği yapmıştır. Hakkında pek bilgi yoktur. Sultan I. Alâeddin Keykubad'ı bir mesele yüzünden öfkelenirdiği ve bu duruma içerleyip canına kıydığı yönünde rivayetler vardır.²²⁰

Zekioğlu Ebû Bekir Sadreddin Konevî

Ebû Bekir b. ez-Zeki el-Mutatabbib el-Konevî, Kayseri'de hekimlik görevinde bulunmuştur.²²¹ Yazdığı eserlerden onun tabip kimliğine sahip olduğu ve tıp ilmiyle uğraştığı anlaşılabilir. Birlikte bu konuda bazı ihtilaflar da vardır.²²² Ekmeleddin Tabip'e yazdığı bir mektuptan hareketle onun yanında tıp tahsili gördüğü anlaşılmaktadır.²²³ *Ravzatü'l Küttab ve Hadikatü'l el-Bab* adında bir eseri vardır. Bu eser Selçuklular devrinde gönderilen ferman, berat ve menşur gibi belgelerden müteşekkil elli sekiz mektup ve yirmi bir manzumedan meydana gelen orijinal bir belgeler bütünüdür. Tıbbı dair bir diğer eseri ise *Bâb-ı Münâzara-i Meyân-i Dil'ü Dimağ*'dir.²²⁴ Hocası Ekmeleddin Tabip, Sadreddin Konevi hakkında “*kalemîni neşderi gibi, büyük maharetle kullanan, yüce bir ediptir*” diyerek onu övmüş, tabipliği kadar edipliğinin de kuvvetli olduğunu vurgulamıştır.²²⁵

Kutbüddîn-i Şîrâzî

Asıl adı Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih el-Fârisi eş-Şîrâzî eş-Şâfîi'dir. Uzun yıllar Anadolu'da yaşadığı bilinen bu alim 634 (1236) senesinde Şiraz'da doğmuştur. Tabiplik yönüyle ün salan bir aileye mensup olması hasebiyle bu konudaki ilk eğitimini göz hekimi olan babasından almıştır. Babasının vefatı üzerine onun görev yeri olan

²¹⁷ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 92.

²¹⁸ Elnur Nesirov, “Selçuklular Döneminde Yaşamış Azerbaycanlı Tabipler ve Eserleri”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, c.III., Konya: TTK Yay., 2011, s. 345.

²¹⁹ Köker, “Selçuklular Devrinde Hekimler”, s. 16.

²²⁰ Köker, “Selçuklular Devrinde Hekimler”, s. 15.

²²¹ Bedi N. Şahsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa: Taş Kitapçılık Yay., 1984, s. 17.

²²² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 93.

²²³ İbn Al-Zaki, s. 48

²²⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 233.

²²⁵ Köker, “Selçuklular Devrinde Hekimler”, s. 16.

Şiraz Muzafferî Hastanesinde tabiplik görevine getirilmiştir. Bu görevi sürdürdüğü dönemde, hekim olan amcası Kemâleddin Ebü'l-Hayr el-Kâzerûnî başta olmak üzere dönemin tabipleri, Şemseddin el-Keyşî ve Şerefeddin Zeki el-Bûşekânî gibi hocalardan İbn Sinâ'nın *el-Kânûn*'unu okumuş ve bu esere *et-Tuhfetü's-Sa'diyye* adıyla bir şerh yazmıştır.²²⁶ Gevher Nesibe Sultan Dârüşşifâ Medresesinde görev yaptığı dönemde kendi eserinin yanı sıra İbn Sinâ'nın *Kânûn*'unu da okutmuştur. Kaynaklarda onun senelik 30.000 dirhem maaş aldığı ve bunu öğrencilerine dağıttığı zikredilir.²²⁷ Filozof ve astronom kimliğiyle de tanınan Kutbüddîn-i Şîrâzî, uzun yıllar Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesinde görev yapmıştır.²²⁸ Onun hekimlik dışında bir dönem Sivas kadılığı yaptığı da nakledilmektedir.²²⁹

Şemsüddin İbn Hibl Musuli

Anadolu'ya Musul'dan gelmiş tabiplerdendir.²³⁰ 1153 yılında Musul'da doğmuş, Ahlat'ta tabiplik yapmıştır. Babasının da tabip olduğu rivayet edilir. Anadolu'ya Sultan I. Alâeddin Keykubad ve abisi I. İzzeddin Keykâvus'un hastalıklarını tedavi etmesi için davet edilmiştir.²³¹

Rakkalı Rıdvan b. Ali

Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in hekimliğini yapmıştır. Halep'e elçiliği de yapan²³² Rıdvan b. Ali muhtemelen Mugan'da vefat etmiştir.²³³

Ebü'l-Fazl İbn İbrâhîm b. Mehmet et-Tiflîsî

Asıl adı bilinmemekte olup kaynaklarda hayatına dair pek bilgi yoktur. *Sıhhatü'l-Ebdân* isimli bir tıp kitabı yazdığı bilinmektedir. Eserini Sultan II. Kılıç Arslan'a ithaf

²²⁶ Azmi Şerbetçi, "Kutbüddin-i Şîrâzî", *DİA*, c. II, İstanbul: TDV Yay., 2002, s. 487; Salim Aydüz, "Anadolu Selçuklu Hastaneleri ve Tıbbî Üzerine Bir Değerlendirme", s. 393.

²²⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 329.

²²⁸ Esin Kahya, "Anadolu Selçuklular ve Beylikler Dönemindeki Bilimsel Çalışmaların Kısa Bir Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., c. 2, sa. 4, 2004, s. 75.

²²⁹ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 17.

²³⁰ Sargutan, s. 320.

²³¹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 89.

²³² Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 53.

²³³ İbnü'l Adim, s. 193.

etmiştir.²³⁴ Tıp dışında astronomi ile de ilgilenen Tiflîsî'nin yıldızlar hakkında pek çok bilgi sahibi olduğu nakledilir.²³⁵

Cerrâh Fâsîl

Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinin Hıristiyan tabipleri arasındadır.²³⁶ Sultanın vücudunda oluşan kan çıbanı hastalığının giderek flegmone bağ doku yangısı apandiste²³⁷ dönüşmesi üzerine Cerrâh Fâsîl'in başarılı bir ameliyat gerçekleştirdiği zikredilir.²³⁸ Ameliyat sırasında Celaleddin Karatay da orada bulunmuş ve başarısından dolayı Cerrah Fasil ile birlikte Sultanın hediyelerine mazhar olmuştur.

Semoil b. Yahya el-Mağribî (ö.570/1174)

Yahudi bir alim olan Mağribî, Anadolu'ya Endülüs'ten gelmiştir.²³⁹ Anadolu'ya geldiği zaman Müslüman olmuş ve Diyarbakır'a yerleşmiştir.²⁴⁰ Irak'ta bulunmuş, öğrencilerine Oklides'in kitabından dersler vermiştir.²⁴¹ 570/1174'de Meraga'da vefat etmiştir.²⁴²

Urfalı Hekim Hasnon

Sultan II. Kılıçarslan'ın özel hekimlerindedir. Sultanın veziri İhtiyareddin Hasan ve Emir-i Ahur Seyfeddin'i de tedavi ettiği bilinmektedir.²⁴³

Bedrüddin el-Ceriri

Hakkında bilgimiz olmamakla beraber Selçuklu dönemi saray hekimlerinden olup, Türkiye Selçuklu Sultanı Sultan Alâeddin'in özel hekimliğini yapmıştı.²⁴⁴

Ebû Bekir b. Yusuf b. Muhammed Fâzıl

²³⁴ İbn Bibi, *Selçukname*, trc. Mükrimin Halil Yinanç, İstanbul: Kitabevi Yay., 2007, s. 27.

²³⁵ Kaya, "Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar", s. 833.

²³⁶ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 50.

²³⁷ Emin Sami Arısoy, *Türkçe Tıp Dili Kılavuzu*, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yay., 2006, s. 32.

²³⁸ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 89.

²³⁹ Ramazan Şeşen, "Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildirileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 237.

²⁴⁰ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 13.

²⁴¹ Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", s. 161.

²⁴² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 90.

²⁴³ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 50.

²⁴⁴ Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul: TTK Yay., 1993, s.230.

Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girmek amacıyla Re'sü'l-ayn'dan Anadolu'ya gelmiştir. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev ve Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un tabipliğini de yapmıştır. II. Gıyâseddin Keyhusrev devrinde hastane tabipliği görevinde bulunmuş, aynı zamanda Halep, Şam, Mısır ve Eyyubi melikliklerinde de tabiplik yapmıştır.²⁴⁵ Tıp ilmi yanı sıra edebiyat konusunda da önemli isimlerden olup varlıklı bir kimse olduğu bilinir. Ebû Bekir b. Yusuf, Şam'da vefat etmiştir.²⁴⁶

Muvaffaküddin İbn Matran

Selçuklu Devleti'nin önemli tabiplerinden olup aileden gelen bir tababet bilgisine sahiptir. Tababet ve diğer bazı ilimlere dair eserler kaleme almıştır. Hocası Nakkaşoğlu Müzehhebüddin'dir. Selahaddin Eyyûbi devrinde Şam'da tabiplik yapmış, 587 /1191 yılında vefat etmiştir.²⁴⁷

Sa'duddin Mesûd

Sultan I. Alâeddin'in özel hekimlerindedir.²⁴⁸ İlim, edebiyat ve özellikle tababet konusunda devrin önde gelen isimlerinden birisidir. Devlet kademelerinde de saygın bir konuma sahip olmuştur.²⁴⁹

Alâeddin b. el-Kehhal Ali b. Abdülkerim b. Turhan es-Sâfedî

Anadolu'da hekimlik yapan Alâeddin b. el-kehhal Ali b. Abdülkerim b. Turhan es-Sâfedî, göz hekimliği konusunda uzmandır. Tıbb-ı Nebevî konusunda *el-Ahkamü'l-Nebeviyye* adını taşıyan bir eser kaleme almıştır. Kitapta muhtelif hastalıklar hakkındaki hadisler ve bunların açıklamalara ve hıfzıssıha ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.²⁵⁰

Şeyh Nureddin Bîmâristânî

²⁴⁵ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 53.

²⁴⁶ İbnü'l Adim, s. 194.

²⁴⁷ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 90.

²⁴⁸ İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", s. 230.

²⁴⁹ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 155.

²⁵⁰ Kahya, "Anadolu Selçukluları Döneminde Bilimsel Çalışmalardan Bazı Örnekler", s. 436.

Hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın özel hizmetinde görev yapmış, onunla birlikte savaflara katılmıştır. tıp alanında çok iyi uzmanlaşması hasebiyle sultanın özel hizmetine tahsis edilmiştir.²⁵¹

Efdalüddin Hunci

Azerbaycanlıdır. Tabipliğin yanı sıra Anadolu'da kadılık da yapmıştır.

Ebü'l-Ferec el-Malâti

Arapça yazılmış *Tarihü Muhtassarü'd-Düvel* adlı tıp kitabı mevcuttur. Kitabında devrinin hekimlerinden bahsetmektedir.²⁵²

Ali Sivâsî

Ebü Abdullah Ali b. Mehmed b. Ali es-Sîvâsî adıyla tanınır. *Kitâbu İksiri'l-Hayâti fi Telhis-i Kavâ'idi'l-Mu'celât* adlı eserini Amasya'da Tacüddin'in atabeyi Emir Yeşbek'e ithaf etmiştir.²⁵³

Abdullah Sivâsî

Hayatı hakkında pek bilgi yoktur. *Umdetü'l-Fuhûl fi-Şerhi'l-Fusûl* adını taşıyan bir eser yazdığı bilinmektedir. Eser, İbn Ebi Sâdık en-Nisâbüri'nin eserinin şerhi mahiyetindedir.²⁵⁴

Bedreddin Tebrizi

Dönemin önemli felsefecilerinden olup ikinci Sokrat'ı ve Eflatun'u olarak ün salmıştır. Fen, simya ve kimya alanlarında ise devrinin İbn Sînâ'sı kabul edilir. Moğol istilasının önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiştir.²⁵⁵

Necmüddîn-i Nahçuvânî

Azerbaycanlı hekimin asıl ismi Necmü'd-din Ahmed b. Ebû Bekir b. Muhammed Nahçuvânî olup 1215-1222 yıllarında Nahcuvan'da dünyaya gelmiştir.²⁵⁶ İbn Bîbî, onun, tüm bilimlere vakıf büyük bir alim, nakli ve akli ilimlerde takdire şayan bir kişi,

²⁵¹ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 50.

²⁵² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 91.

²⁵³ İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", s. 229.

²⁵⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 234.

²⁵⁵ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 17.

²⁵⁶ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 94.

cömert, geleceği gören bir şahsiyet ve büyük imam olduğunu söylemektedir. Nahçuvânî, bir hekim olmasına rağmen Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus döneminde Emir Celâleddin Karatay tarafından vezirlik görevine getirilmiştir.²⁵⁷ Bu durum hekimlik vasfının devlet kademelerinde çalışma hususunda bir engel teşkil etmediğinin kanıtıdır. Nureddin Mahmud Zengi devrinde Halep'te görev yapmış, İbn Sînâ'nın *el-İşarât ve't-Tenbihât* eserini şerh etmiştir.²⁵⁸ Bilinen eserleri *Zübdetü'n-Nakz ve Lübabü'l-Keşf, Şerhü'l-İşarât ve't-Tenbihât, Lübabü'l-Mantık ve Hulasâtü'l-Hikme, Nakz Kavâidü'l-İşarât ve Keşf Temvihü's-Şifâ ve'n-Necât* tır.²⁵⁹

Takiyyüddin Re'sül Ayni

Sultanı I. Alâeddin Keykubad devri tabiplerindendir. Sivas'da İzzüddin Keykâvus'un hekimliğini de yapmıştır. Tabiplik dışında nedimliğe yükselmiş, emrinde üç köle çalıştıracak kadar zenginliğe erişmiştir.²⁶⁰

Hekim Bereket

Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde yaşamış hekimlerdendir. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Onun Türk veya Harezmi olduğu yönünde iki rivayet bulunmaktadır. Hekim Bereket'in önemi döneminde hiçbir hekimin ele almadığı ilk sayılacak bir eserin sahibi olmasıdır. Hekim Bereket'in Türkçesi'nin çok iyi olmamasına rağmen tarihe bir ilk olarak geçecek bu eseri *Tuhfe-i Mübârizi*'dir. Bu eser ilk önce *Lübabü'n-Nühâb* adıyla Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eser, Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinde Amasya valiliği yapan Melikü'l-ümerâ Mübârizüddin'in isteği üzerine *Tuhfe-i Mübârizi* adıyla Farsça'ya tercüme ve kendisine hediye edilmiştir. Diğer bir rivayet ise, Melikü'l-ümerâ Mübârizüddin'in aslında Aydınoğlu Mehmed Bey olduğu, eserin ona hediye edildiği ve isteği üzerine Türkçeye tercüme edildiği yönündedir.²⁶¹ *Tuhfe-i Mübârizi* Anadolu'da tababete dair yazılmış ilk metin olması bakımından Selçuklu medeniyeti içerisinde önemli bir yere sahiptir. Hekim Bereket'in

²⁵⁷ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, c. II, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 555.

²⁵⁸ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 94.

²⁵⁹ Yaşar Bedirhan-Fatih Öztop, "XI. Ve XIII. Yüzyılda Kafkasya ile Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları", c. 2, sa. 2, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Elazığ: TİDSAD Yay., 2015, s. 116.

²⁶⁰ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 95.

²⁶¹ Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübârizi (Metin-Sözlük)*, s. 15, Ali Haydar Bayat, "Batı Anadolu Türk Beyliklerinin Türk Tıp Tarihi ve Dili Açısından Önemi" *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu Bildirileri*, Balıkesir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2005, s. 91.

doğrudan Türkçe olarak kaleme aldığı bir eseri ise *Hulâşa*'dır. ²⁶² *Tuhfe-i Mübârizi*, *Hulâşa*'dan daha önce yazılmıştır. Eserde çeşitli hastalıklar, belirtileri ve tedavi yöntemleri ele alınmıştır.

Esirüddîn el-Ebherî (ö. 1262 / 1265)

Anadolu'ya ne zaman ve ne şekilde geldiği belirsizdir. Muhtemelen Moğol İstilasından önce Anadolu'ya gelen tabiplerden birisi olmalıdır. Aslen Azerbaycanlı olan tabibin asıl adı Esirüddin Mufazzal b. Ömer b. Mufazzal el-Ebheri'dir. Selçuklu topraklarında çeşitli ilimlerle meşgul olmuş, pek çok öğrenci yetiştirmiştir.²⁶³

Kemalüddin Hubeş et-Tiflîsî

Kaleme aldığı *Kamilü't-Ta'bir* adlı eserinden asıl adının Hekim Şerefüddin veyahut Kemalüddin Ebu'l-Fazl Hubeş b. İbrahim b. Muhammed Kemal Mutetabbib olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁴ Cevat İzgi, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde yer alan nüshadan (Orhan Gazi, nr, 1120) hareketle bu önemli tabibin adının Kemaleddin Bediüzzaman Ebü'l-Fezâil Hubeş b. Muhammed b. Hubeş el-Gaznevi olduğunu söylemektedir.²⁶⁵ İsminin sonunda yer alan Gaznevi nisbeti Gazneli olabileceğini düşündürmektedir.

Hubeş et-Tiflîsî'nin Anadolu'ya neden geldiği konusu da belirsizliğini korumaktadır. Bir rivayete göre, Büyük Selçuklular'ın yıkılması üzerine meydana gelen siyasi karışıklıklar esnasında Azerbaycan Atabeyleri ile Gürcü Krallığı arasında ortaya çıkan siyasi kaos bu göçte etkili olmuştur.²⁶⁶ Anadolu'ya geldiğinde Sultan II. Kılıçarslan'ın hizmetine girip özel hekimliğini yapmış, eserlerinden bazılarını ona ithaf etmiştir. Diğer bir rivayete göre ise Sultan II. Kılıçarslan'ın Aksaray'da cami, medrese ve zaviyeler inşa ettirdiği sırada burada hizmet etmek üzere davet ettiği alimlerden birisidir.²⁶⁷ Çok yönlü bir alim olan Hubeş et-Tiflîsî, Yunancaya hakim olmasının yanı sıra filoloji,

²⁶² Hekim Bereket, *Hulâşa (Metin-Sözlük)*, trc. Binnur Erdağı Doğuer, Ankara: Ürün Yay., 2016, s. 14.

²⁶³ Öztop, s. 129.

²⁶⁴ Mehmet Ali Hacıgökmen, "Hubeyş Bin İbrahim Et-Tiflîsî ve Tıp Alanındaki Çalışmaları" *Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2011, s. 240.

²⁶⁵ Cevat İzgi, "Hubeyş et-Tiflîsî", *DİA*, c. XVIII, İstanbul: TDV Yay., İstanbul 1998, s. 268.

²⁶⁶ Nesirov, s. 340.

²⁶⁷ Mehmet Ali Hacıgökmen, "Hubeyş Bin İbrahim Et-Tiflîsî ve Tıp Alanındaki Çalışmaları" s. 241; Erhan Yoska, "Türkiye Selçuklularında XIII. Yüzyıldaki Tıbbi Gelişimler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 186.

farmakoloji ve astronomi konusunda da ileri düzeyde bilgi sahibiydi. Muhtelif alanlarda on tanesi Farsça diğerleri Arapça olmak üzere yirmibeş eser kaleme almıştı.²⁶⁸

Tiflisî'nin tıp konusunda kaleme aldığı eserlerinden en önemlisi *Takvim 'ül-Edviyyeti'l Müfredede*'dir. Tahran Sipehsalar Kütüphanesi'nde yer alan bu eserde 734 ilaç Arapça, Farsça, Yunanca, Latince ve Süryanice dilleriyle telaffuz edilmiştir. Diğer bir eseri olan *Kitâbü Münhâci't-Tıb*'da ise çeşitli hastalıklar hakkında bilgi verilmiştir. Arapça olarak kaleme aldığı *Tahsilü's-Sıhha bi'l-Esbâbü's-Sitte*; Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğlu Kutbeddin Melikşah'a ithaf edilen *Kifâyetü't-Tıb*; *Evdîyetü'l-Edviye*; İbn Sina'nın *Kanun*'unda bahsedilen hastalıkların açıklandığı *Risâle fi Şerh-i Bâzi'l-Mesâ'il-Kânûn*; *İhtişâru Fusûli'l-Bukrât*;²⁶⁹ *Sıhhati'l-Ebdân*, *Takvimü'l-İlaç*, *Berekâtü'l-Minhâc*, *Rumûzu'l-Minhac*, *Künzü'l-İlac* onun diğer bazı eserleridir.²⁷⁰

Hekim Hanson

Selçuklular döneminde vezirlik yaptığı, Selçuklu devlet adamları Emiriâhur Seyfeddin ile İhtiyareddîn Hasan'ın konsültasyonuna²⁷¹ katıldığı rivayet edilmektedir.²⁷²

Hekim Şerefüddin Ya'kûb et-Tabib

Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın hekimlerinden olup, Ermeni kiralı Konstantin'in hizmetinde de bulunmuştur.²⁷³

Reşîdüddin Fazlullâh (ö. 718 / 1318)

Aslen Hemedanlı olan tabibin asıl adı Ebü'l-Hayr (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdüddin Fazlullâh b. İmâdüddeve Ebu'l-Hayr b. Muvaffakiddeve Âli et-Tabib el-Hemedâni'dir. Yahudi kökenli hekim ailesine mensuptur. İlhanlı Devleti'nde saray hekimliği ve

²⁶⁸ Nesirov, s. 341.

²⁶⁹ Muhtasar : Kısaltılmış, özetlenmiş, kısa, az ve öz. Mevlüt Sarı, *El-Mevarid Li't Tüllâb Arapça-Türkçe Talebe Lügati*, İstanbul: Bahar Yay., 1982, s. 715

²⁷⁰ İzgi, "Hubeyş et-Tiflisi", s. 269.

²⁷¹ Konsültasyon: "Birkaç hekimin toplanıp herhangi bir hastalığa teşhis koymaları için birbirlerine danışarak karar almalarıdır. Konsültasyon yapılması hastaya en doğru müdahalenin yapılmasında çok önemli bir durumdur. Bir tabibin hastalıkların tüm alanlarında bilgi birikimine sahip olamayacağı için gerekli olan alanlarda hakkında bilgi sahibi olan hekimlerin görüşleri alınarak hastanın tedavisine uygun en iyi yol belirlenerek hastanın sağlığını korumak bu sistemde önemlidir." Tevfik Özlü, "Günümüz Hekimliğinde Konsültasyon", c. 19, sa. 1, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku Tarih Dergisi*, Ankara: Türkiye Klinikleri Yay., 2011, s. 51.

²⁷² Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 20

²⁷³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 94.

vezirlik görevinde bulunmuştur.²⁷⁴ Türkiye Selçuklularının fiilen Moğol yönetimi altına girdiği yıllarda Reşîdüddin'in adından da söz edilmiştir.²⁷⁵ Reşîdüddin, sadece tabiplik yönüyle değil, tarihçi, filozof ve dilci kimliğiyle de tanınmıştır.²⁷⁶

Hekim Burhaneddin Ebû Bekir et-Tabîb

Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinin nâkîb²⁷⁷ tabiplerindedir. İzzeddin b. Hibl el-Musuli'nin vefatı üzerinde Konya'daki Alâeddin Keykubad Darüşşifası'nda tabiplik görevine getirilmiştir. Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın oğulları II. İzzeddin Keykâvus ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemlerinde de hekimlik yapmıştır.²⁷⁸ Yaşadığı dönemde tabip ve hekimlerin meliki, zamanın Calinos'u ve Hipokratı sıfatlarıyla da tanınmıştır.²⁷⁹ Arapça kaleme aldığı *Kitâbu Teshi fi'l-Tıbb ve'l-Hikme* ismini taşıyan bir eseri mevcuttur.²⁸⁰

İbnü'n Nefis

Asıl adı Alâuddin Ali İbn Ebi'l-Hazm ed-Dımaşkî'dir. Ortaçağ İslam dünyasının en önemli tabipleri arasında kabul edilen İbnü'n-Nefis'in tıp literatürüne geçecek en önemli buluşu akciğer ve küçük dolaşımını keşfetmesidir.²⁸¹ Tıp eğitimini devrinin önde gelen hekimlerinden Mühezzebuddin Abdurrahim İbn Ali ed-Dahvar'dan almıştır. İbn Ebû Usaybia'nın da onun hocaları arasında yer aldığı rivayet edilir. Ahmet Ağırakça, yakın arkadaş olmalarına rağmen İbn Ebû Usaybia'nın meşhur *Uyûnü'l-Enbâ*'ında İbnü'n Nefis'ten bahsetmemesini küçük kan dolaşımını keşfetmesinden dolayı duyduğu kıskançlık ile ilişkilendirir. İbnü'n Nefis'in en belirgin özelliği bilgiyi doğrudan almak yerine deneye ve gözleme dayandırarak muhakeme sistemi şeklinde aneliz etmesidir.²⁸² İbnü'n-Nefis'in tababete dair kaleme aldığı eserleri: *Kitâbu's-Şâmil fi't-tıbb, el-Mûcez fi't-tıbb, Şerhu Teşrihi'l-Kânûn, Şerhu'l-Kânûn, Şerhu Fusul İbukrat, Kitâbu Tabiati'l-İnsan, Şerhu Kitâb İbidimya li İbukrât, Şerhu Kitâb Takdimeti'l-Ma'rife li İbukrat,*

²⁷⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedâni", *DİA*, c. XXXV, İstanbul: TDV Yay., 2008, s. 19.

²⁷⁵ Şahsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 184.

²⁷⁶ Kral Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin", c. 3, sa. 0, *İslam Tetkikleri Dergisi*, Ankara: Dergi Park Akademî Yay., 1960, s. 227.

²⁷⁷ Nakib: Bir topluluğa başkanlık eden hayırlı seçkin kimselere verilen isimdir. Bu kişiler başkan ya da başkanın vekili olabilecek üst düzey sorumlusu seçkin kimseler de olabilir. Gülgün Uyar, "Nakib", *DİA*, c. XXXII, İstanbul: TDV Yay., 2006, s. 321.

²⁷⁸ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 19.

²⁷⁹ Altıntaş, "Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Darüşşifası", s. 61.

²⁸⁰ Kahya, "Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetinin Genel Bir Değerlendirmesi", s. 251.

²⁸¹ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 20

²⁸² Ağırakça, s. 257.

Kitâbu'n-Nebât fi Edvîyeti'l-Müfrede, Kitâbu's-Şafi, Miftahu's-Şifa fi Tıbbi'l-Ayn, Kitâbu'l-Muhezzeb fi'l-Kuhl, el-Muhezzeb f'l-Kuhli'l-Mucerrab, el-Muhezzeb fi Tıbbi'l-Uyûn'dur.²⁸³

Kemâleddîn Karatay

Selçuklu Devleti vezirlerinden Celâleddin Karatay'ın kardeşidir. Tıp ilminde çok başarılı olan Kemâleddin Karatay, Kemâleddin Dârüşşifâsı'nın tabipliğini yapmıştır. Karatay'ın bu hastanede bir muayenehanesinin bulunduğu ve tababet ilmini burada verdiği zikredilir.²⁸⁴

İbnü'l-Kuff

Filistin'de doğan İbnü'l-Kuff, Selçuklu döneminin askeri hekimlerindedir. Köken itibarıyla Hıristiyan bir Araptır. Tıp eğitimini İbn Ebû Usaybia'dan almıştır. Selahaddin Eyyubi döneminde Haçlılara karşı cerrah-tabîb olarak Aclun Kalesi'ne gönderilmiş, bu esnada insan bedeni üzerinde ilk sayılabilecek bazı çalışmalar yapmıştır. Bu tecrübeyi Haçlı askerlerinin ölü bedenleri üzerinde gerçekleştirmiştir. Tababet ilmine dair yirmi bölümden meydana gelen *Umdetü'l İslah fi Ameli şınâ'ati'l-Cerrâh* adlı bir eser kaleme almıştır. Söz konusu bu eser insan anatomisi ve cerrahi pratikler üzerine önemli bilgiler ihtiva etmektedir.²⁸⁵

Mühezzibüddin Abdurrahman

İhtişâru'l-hâvî Makale fi'l-İstifrâğ adlı eseriyle tanınmıştır. Eyyubi meliki el-Âdil'in hizmetinde bulunmuş, Şam'daki evini tababet ilmine tahsis etmiştir. Oldukça cömert bir hükümdar olan el-Âdil'in iltifatına mazhar olmuş, melik kendisini tedavi eden bu önemli tabibe 12.000 dinar para, altın başlıklı 24 at, çeşitli hediyeler vermek ve Reisü'l-ettıbbâ (Baş-tabip) görevine getirmek suretiyle ihsanda bulunmuştur.²⁸⁶

Ebu Said el-Herevî

²⁸³ Ağırakça, s. 264-265.

²⁸⁴ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 94.

²⁸⁵ Ömer Mahir Alper, "İbnü'l Kuf", *DİA*, c. XXI, İstanbul: TDV Yay., 2000, s. 115.

²⁸⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 331.

Selçuklu döneminin önemli tabiplerindendir. Selçuklu dönemi tababet ilminde tez hazırlama usulünü getiren ilk isim olması bakımından önemlidir. Bağdat'daki Adudî Hastanesi'nin Reîsületıbbâlığı görevinde bulunmuştur.²⁸⁷

Tâcüddîn el-Bulgari (ö.615/1218)

Asıl adı Tacüddin Ebû Muhammed Ali b. el-Hüseyn el-Bulgari olan bu tabip Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde Konya dârüşşifalarında görev yapmıştır.²⁸⁸ Bulgari nisbesinden anlaşılacağı üzere İdil (volga) Bulgar Türklerindendir. Tababete dair *Muhtasar fi Ma'rifeti'l-Edviyeti'l-Müfredede ve Mâhiyyâtihâ* adını taşıyan bir eser yazmıştır. Tacüddîn el-Bulgari, dönemin ünlü tabipleri tarafından çeşitli hastalıkların tedavisini çok iyi bilen uzman tabipler arasında zikredilir.²⁸⁹

Eminüddin el-Ebherî

Ebû Said Emînüddin Abdurrahman b. Ebû Hafs Ömer es-Sivasî el-Ebherî, tabip, fakih ve matematikçi olarak bilinir. Suriye'de medrese tahsili görmüştür. Halep'teki Bimâristan'da tabiplik yapmıştır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, 48 yaşında Halep'te vefat etmiştir.²⁹⁰ Aritmetikle ilgili *Fûsûl Kâfiye fi Hisâbi't-Taht ve'l-Mil*, astronomiye dair *Levâmi'ul-Vesâ'il-Vesâ'il fi Matâli'i'r-Resâ'il'in* ve *Risâle fi'l-Mantık* isimlerini taşıyan üç eseri vardır²⁹¹

İbn İlalmiş

Ebû Hafs Kemâlüddin Ömer b. el-Hızır b. İlalmiş ed-Düneysiri et-Türki eş-Şâfiî tarihçi, tabip ve hadis âlimidir. Mardin'de doğan İbn İlalmiş şehrin önemli âlimlerin ders meclislerine katılmıştır. İlmi yaşamına ilk Düneysir denilen yerde başladığı bilinen İbn İlalmiş'in eğitiminde babasının yakın arkadaşlarından Ebü'l-Bekâ Sabit b. Ahmed el-Harrânî'nin büyük tesiri vardır. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Hübel el-Bağdâdî'nin *el-Muhtâr fi't-tıbb* adlı eserinden istifade ederek tıp bilgisini geliştirmiştir. Ömrünün son zamanlarına kadar talebe yetiştirmekle meşgul olan İbn İlalmiş'in tahminen 1242

²⁸⁷ Cemil Akpınar, "Hekimbaşı", *DİA*, c. XVII, *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1998, s. 161.

²⁸⁸ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 278.

²⁸⁹ Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: TTK Yay., 1999, s. 219.

²⁹⁰ Cevat İzgi, "Ebherî Emînüddin", *DİA*, c. X, İstanbul: TDV Yay., 1994, s. 75.

²⁹¹ İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", s. 228.

yılında vefat ettiği düşünülmektedir. Bilinen tek eseri, Düneysir’li âlimlerin biyografilerine yer verdiği *Hilyetü’s-Seriyyin min Havâssi’d-Düneysiriyyin*’dir.²⁹²

Rıdvân b. Ali

Hakkında pek fazla malumatımız olmayan filozof ve hekim Ebü’l-Hasan Alî b. Rıdvân, Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde yaşamıştır.²⁹³

Muhadâb eş-Şâmî

Selçuklular devrinde nadir görülen seyyar Hıristiyan tabiplerdendir. Muhadâb, seyyar bir hastane niteliğinde halka hizmet vermekteydi. Onun para karşılığında şehrin sokak ve pazarlarında halkı tedavi ettiği nakledilir. Eserlerini bırakabilecek bir varisi olmadığı için ölümünden sonra evinin tıp tahsili için kullanılmasını ve bu eve Hıristiyan ve Yahudilerin alınmamasını, sadece Müslümanlara hizmet edilmesini vasiyet etmiştir.²⁹⁴

Eminüddeve İbn Tilmîz

Büyük Selçuklular devrinde Sultan Mahmud’un hizmetinde çalışmış tabiplerindendir.²⁹⁵

Ebü İbrahim Seyyid Zeynüddin İsmail el-Cürcânî

Büyük Selçuklu devrinin önemli hekimlerinden olup, Harzemşahlar döneminde de görev yapmıştır. Hindistan’da Urduca ve taş baskısı yapılmış *Zahire-i Harzemşahî* adlı eseri oldukça meşhur olup, son iki bölümü tıp ile ilgilidir. Bu eser Osmanlı padişahı II. Murad’a ithafen *Zahire Muradiye* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Curcanî’nin bunun haricinde *Agrâd-ı Tıb, Yedigâr ve Huffi Alâi* isimli eserleri de vardır. 1135 yılında vefat etmiştir.²⁹⁶

Ömer Hayyâm

İranlı büyük âlim Ömer Hayyam Büyük Selçuklu sultanı Melikşah devrinde yaşamıştır. Geometri, tıp, fizik ve cebir sahasında yaptığı önemli ilmi çalışmalarla tanınmaktadır.²⁹⁷ Sultan Melikşah, astronomiye yoğun ilgisi olan Ömer Hayyam için 1075’te İsfahan’da

²⁹² Cevat İzgi, “İbn İlalmış”, *DİA*, c. XX, İstanbul: TDV Yay., 1999, s. 90.

²⁹³ Esin Kahya, “İbn Rıdvân, Ali”, *DİA*, c. XX, İstanbul: TDV Yay., 1999, s. 250.

²⁹⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 331; Turan, *Türkiye Selçukluları Resmi Vesikalar*, s. 52.

²⁹⁵ Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 284

²⁹⁶ Şahsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, s. 16.

²⁹⁷ Yavuz Unat, “Ömer Hayyâm”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul: TDV Yay., 2007, s. 66.

bir gözlem evi açmıştır. Sultanın isteği üzere burada Celâlî takvimini hazırlamıştır.²⁹⁸ Ömer Hayyam Büyük tıp bilimiyle de ilgilenmiş, Sultan Melikşah'ın çiçek hastalığına yakalanan oğlu Sencer'i tedavi etmiştir.²⁹⁹

Nizâmî-i Arûzî

Sultan Melikşah ve Sultan Sencer devirlerini idrak etmiş şair ve tabiplerindendir.³⁰⁰ *Çehâr Makâle* adlı eserinde asıl adını Ahmed bin Ömer bin Ali El-Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandi³⁰¹ şeklinde vermiştir. *Çehâr Makâle*'yi değerlendiren bazı kaynaklarda ise Ebûl Hasen Nizâmeddin adıyla anılmıştır.³⁰² Tus şehrinde bulunduğu sıralarda Sultan Sencer'in emirü'ş-şuarâsı olan Muizzi ile tanışmış ve şiirlerini ona sunmuştur. Günümüze ulaşmayan bir Mesnevi'sinin varlığından da söz edilen Nizâmî-i Arûzî'nin en meşhur eseri *Çehâr Makâle* adıyla da tanınan *Mecma'u'n-Nevâ*'dır.³⁰³ Eser dört makaleden oluştuğu için *Çehâr Makâle* adıyla meşhur olmuştur. Birinci makale, katipliğin özelliği, yetkin kâtibin niteliği ve bununla ilgili hususlar, ikinci makale, şiir ilminin mahiyeti ve şairlik yetkinliği, üçüncü makale, astronomi ilmi ve bu ilimdeki müneccimlerin çoğu hakkında, dördüncü makale, tıp imi ve tabiplerin mahiyeti ile ilgilidir. Nizâmî-i Arûzî 1157 senesinde vefat etmiştir.³⁰⁴

Ebu Salim en-Nasrani el-Yakubi el-Malatî

Sultan I. Alâeddin Keykubad dönemi hekimlerdendir. Hayatı hakkında bir olay yüzünden zehir içerek intihar etmesi dışında bilgi yoktur.³⁰⁵

Urfalı İsa

Türkiye Selçukluları döneminde hizmet etmiş gayrimüslim hekimlerdendir.³⁰⁶

Hekim Ahron (Harun)

²⁹⁸ Kahya, Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, s. 61.

²⁹⁹ Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 283.

³⁰⁰ Merçil *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı* s. 284.

³⁰¹ Aruzî, s. 12.

³⁰² Ömür Elçioğlu, Nurdan Kırmıoğlu, Nilüfer Demirsoy, M. Arif Akşit, "Çehar Makalenin "İlmi Tıp ve Hidayeti Tabib Beyanındadır" Başlıklı 4. Makalesi Üzerine Bir Değerlendirme", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Konya: yayın evi 2008, s.1494; bkz. Ünver, *Tıp İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, s. 9.

³⁰³ Yakup Şafak, "Nizâmî-i Arûzî", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul: TDV Yay., 2007, s. 182-183.

³⁰⁴ Arûzî, s. 89.

³⁰⁵ Sargutan, "Selçuklular'da Tıp ve Tıp Kuruluşları", s. 320.

³⁰⁶ Turan, *Türkiye Selçukluları Resmi Vesikalar*, s. 50.

Tarihçi Ebu'l Ferec'in babası olduğu tahmin edilen ve aslen Yahudi Ahron,³⁰⁷ Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın davet üzerine Anadolu'ya gelerek bir süre Malatya'da hekimlik yapmıştır.³⁰⁸

Hekim Muzaffer Kürşi

Gevher Nesibe Darüşşifası'nda görev yapmış hekimlerdendir.³⁰⁹

Mühezzibüddin b. Hubel

Mühezzibüddin b. Hubel Türkiye Selçuklu devleti bünyesinde görev yapmış önemli tabiplerinden olup Bağdat'ın ünlü hekimi olan Ebûl-Berekât'ın öğrencilerindendir. Sultan Alâeddin Keykubad Malatya'da hastalandığı sırada onu tedavi eden tabibin bu şahıs olduğu düşünülmektedir. Ahlatşâhi İbrahim yanında hizmet ettiği dönemde mevki sahibi olarak zengin olmuştur. Tıp sahasında *el-Muhtâr fi't-Tıb* adını taşıyan bir eser yazmıştır.³¹⁰

Tabip Gabriel

Türkiye Selçuklu devrinin önemli tabiplerindendir.³¹¹

İbnü'l Baytar

Botanikçi ve hekim Ebu'l Muhammed Ziyaüddin Abdullah b. Ahmed el-Aşşâb el-Mâleki Bizans ve Türkiye Selçukluları hâkimiyeti altındaki bölgelerde bitkiler üzerine araştırmalar yapmıştır.³¹²

Muvaffaküddin Abdülatif el-Bağdâdi

Asıl adı Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullatif b. Yusuf b. Muhammed İbn Ali İbn Ebi Sa'd el-Bağdâdi olup İbnü'l Lebbâd³¹³ adı ile ün yapmış olan el-Bağdâdi, Bağdat şehrinde dünyaya gelmiştir.³¹⁴ Alim bir hekim olan Muvaffaküddin 604 (1207) yılında Şam'da görev yapmıştır. Pek çok vilayette bulunmuştur. Erzincan, Erzurum,

³⁰⁷ Abû'l-Farac, c.I, s. 1.

³⁰⁸ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 279.

³⁰⁹ Turan, *Türkiye Selçukluları Resmi Vesikalar*, s. 50.

³¹⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 234.

³¹¹ Turan, *Türkiye Selçukluları Resmi Vesikalar*, s. 50

³¹² Bayraktar, *İslâm Bilim Adamları*, s. 121.

³¹³ Mahmut Kaya, "Abdülatif el-Bağdâdi", *DİA*, c. I, İstanbul: TDV Yay., 1988, s. 254.

³¹⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İsar Vakfı Yay., 1998, s. 136.

Kemah, Divrikli, Malatya ve Halep bunlardan bazılarıdır.³¹⁵ Erzincan'a Alâeddin Davudşah isteği üzerine gelen tabiplerden birisidir. Yusuf el-Bağdâdî, Erzincan'a geldiğinde Sultan Salaheddin el- Eyyubi, ona yüksek bir maaş bağlayarak özel hekimliğine aldı. Sultan Behramşah ve oğlu Davudşah'ın tıbbi ilimlere önem vermesi hasebiyle bu ilimlerde ilerleme kat edilmesinde etkili olan dönemlerden birisidir. Ayrıca Muvaffakuddin, tababetle ilgili eserler yazması yanı sıra bu eserlerde Davudşah'ı metheden bölümler de bulunmaktadır. Anadolu'da bulunması Selçuklu devleti dönemine bir şekilde etkisi olabilen tabiplerdendir.³¹⁶ Bağdadi hayatını ilmi çalışmalara adanmış şahsiyetlerden birisiydi. Hadis, matematik, felsefe, edebiyat, tarih, tıp ve tefsir gibi pek çok alanda yazıları bulunmaktaydı.³¹⁷

İbn Sînâ'nın tıp ve felsefeye dair kitaplarını okuyarak tıp ilmini geliştirmiştir. Ayrıca islami dönemin önemli hekimleri olan İbn Ebi Usaybia'nın babası Kasım İbn Halife, amcası Reşidüddin Ali İbn Halife, Reşidüddin İbn Ali es-Sûri ve oğlu gibi şahsiyetler bağdadi'den tıp tahsili almıştır. Tababete dair önemli eserleri: *İhtisar şerh kütüb Calinosli Kitâbi'l-Emrâdi'l-hadde li Abkarat, Şerhu Takdimeti'l-ma'rife, Makale fi'd-diyabitis, el-Muhtasar fi'l-hummiyet* veya *İhtisar Kitâbu'l-Hummiyât, Makaletân fi'l-havas* diye basılan *Risâle fi'l-maraz el-müsemmâ*'dır.³¹⁸ Mahmut Kaya'nın belirttiğine göre şeker hastalığı hususunda çinli bir hekim olan Li Hsüan şeker hastalığına dair ilk çalışmaları olmasına rağmen hastalığın karaciğer etkisine bağlı olarak ortaya çıktığını bulan ilk kişi el-Bağdadi'dir.³¹⁹ Ayrıca Halep Atabeyine hizmetleriyle bilinen Muvaffaküddin, tıp ilmiyle meşgul olan önemli alimlerden birisidir.

Yahya b. İsa

Büyük Selçuklu döneminin yardımseverliği ile tanınan hekimlerinden olan Yahya b. İsa, mahalle aralarında dolaşarak halkın hastalıklarını ücretsiz tedavi ve ilaçlarını temin etmekteydi.³²⁰

İbn Ebû Usaybia

³¹⁵ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 90.

³¹⁶ İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabiperi", s. 231.

³¹⁷ Şeşen, s. 137.

³¹⁸ Ağırakça, s. 246-247.

³¹⁹ Kaya, "Abdüllatif el-Bağdâdî", s. 255.

³²⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 332.

Selçuklu hekimlerinin ilham kaynağı olan büyük tabip İbn Ebû Usaybia'nın asıl adı Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddin Ahmed b. El-Kâsım b. Halife b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî'dir. Dımaşk'da dünyaya gelmiştir. Bilinen en önemli eseri Dımaşk'da derlemeye başladığı *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*'dır.³²¹ Eserde dört yüz meşhur hekimin hayatının yanı sıra çeşitli devlet adamı ve âlimlerin hayatlarından da söz edilmektedir. Bu yönüyle İslam ilim ve kültür tarihi bakımından son derece önemlidir.³²² İbn Ebû Usaybia eserinde kendi dönemine kadar yaşamış önemli hekimlerin tıp eserlerine ve buluşlarına değinirken döneminin önemli kaynaklarından da faydalanmıştır.³²³ Tıp tarihçilerinden bahsederken şehirlere göre tasnif etmesi eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. Yunan, Hind, Babil ve İslami dönemde yetişen tabipleri de eserine dahil etmiştir. Eserde her ırktan yaklaşık dört yüz kadar kişinin yaşamı, ilim tahsili, yazmış oldukları eserler hakkında bilgiler verilmektedir.³²⁴ Döneminde göz hastalıkları tedavisinde uzman bir hekim olarak bilinen İbn Ebû Usaybia, eczacılık alanında da meşhur olmuştur.³²⁵ Tıp öğrenimine babası Kasım b. Halife'nin yanında başlamış, ardından devrinin ünlü hekimleri Müvffakküddin Yakûb b. Sakleb, Radüyyiddin er-Rahbi, Ebû Bekir er-Râzî, Abdürrahim b. Ali Dahvar'dan da dersler almıştır. Bu önemli hekimlerin etkisiyle *Tecârib ve'l Fevâ'id* adını taşıyan bir eser kaleme almıştır. Mısır, Kahire ve Kalavun hastanesinde hekimlik yapmıştır.³²⁶

Şemsüddin b. Hübel

Türkiye Selçuklu saray hekimlerinden olan Şemsüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Mühezzebüddin b. el-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali b. Hübel, Sultan I. İzzeddin Keykavus'un özel tabibidir. Tabipliğin yanı sıra bazı devlet görevlerinde de bulunmuştur.³²⁷

Said b. Hibetillah

Büyük Selçuklular devrinde Sultan Melikşah'ın özel hekimlerinden olan Said b. Hibetillah'ın tıp alanında *Kitabû'l Mugnî fî't-Tıp* adını taşıyan bir eser kaleme aldığı

³²¹ Ağırakça, s. 269.

³²² Mustakim Arıcı, "Evrensel Bir Tıp ve Felsefe Tarihi: Uyûnu'l-enbiyâ fî tabakâti'l-etibbâ", *Felsefe Tıp ve Tarih Tabakat Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s.273; bkz., İbn-i Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbiyâ fî Tabakâti'l-Etibba*, Beyrut 1965.

³²³ Ağırakça, s. 271.

³²⁴ Şeşen, s. 149.

³²⁵ Erdemir, *Tıp Tarihi*, s. 101.

³²⁶ Mahmut Kaya, "İbn Ebû Usaybia", *DİA*, c.XIX, İstanbul: TDV Yay., 1996, s. 446.

³²⁷ İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", s. 231.

bilinmektedir. Hibetillah, 1075 yılında Halife Mühtedi devrinde Bağdat'ta yaşamıştır. O, döneminin tabiplerinden farklı olarak, hastalığı felsefî açıdan da değerlendirmiş ve çözüm yöntemleri geliştirmeye çalışmıştır. Üreme, gelişme, büyüme konularında derin ihtisas sahibidir. Tıp alanında yazdığı bir diğer eseri *el-Mugni fi Tedbir el-Emrad ve Marifet el-İlal ve'l-Arad*'dir.³²⁸

İbn Cazla

1074 yılında Müslüman olduğu bilinen İbn Cazla, Büyük Selçuklu sahasında yaşamış; hastalıklar sebepleri, tedavi şekilleri, ilaçların kullanım şekillerini içeren *Takvim el-Edban fi Tedbiri'l İnsan* isimli bir eser kaleme almıştır.³²⁹

Abdullah b. el-Muzaffer el-Bahalî

Aslen Endülüslü olan el-Bahalî, Sultan Melikşah'ın oğlu Sultan Mahmud'un hekimidir.³³⁰

İbnü't Tilmîz

Bağdat'lı Hıristiyan bir hekim ailesine mensup olup meşhur Ebu'l Ferec'in torunudur. Hayatının belli bir kısmında Horasan'da yaşamış, Bağdat'taki Adudi Hastanesi'nin baş tabipliğini yapmıştır. Sultan Sencer'in hizmetinde de görev yapan İbnü't Tilmîz'in tıp ilmine büyük hizmetleri olmuştur. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, İslam dinin tıbbı verdiği değerleri incelemiş ve bunun üzerine pek çok kitap yazmış, 1165 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.³³¹

Zerrin Dest

Sultan Melikşah devri tabiplerinden Zerrin Dost, göz hastalıkları konusunda uzmandır. *Nurü'l-Uyun* adlı eseri pek çok Ortadoğu ülkesi ve Hindistan'da el kitabı olarak kullanılmıştır.³³²

³²⁸ Kahya, Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, s. 70.

³²⁹ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 263; Kahya, Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, s. 70.

³³⁰ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 264.

³³¹ Hasan Doğruyol, "İbnü't Tilmiz", *DİA*, c. XXI, İstanbul: TDV Yay., 2000, s. 233.

³³² Kahya, Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, s. 71.

1.6. Selçuklu Devleti'nde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

Seçuklular devrinde daha önce de belirtildiği üzere, geleneksel İslami tıp tedavi yöntemleri kullanılmıştır. Selçuklu tabiplerinin bu tedavi yöntemlerini öğrenmelerinde Arapçaya tercüme edilen eserler önemli bir yer tutar. Bu eserler tercümanlar vasıtasıyla Selçuklu topraklarına da ulaşmıştır. İslam tıp geleneği içerisinde ise bilhassa Birûni ve İbn Sinâ'nın tesiri bariz bir şekilde hissedilir.³³³

Selçuklular devrinde kullanılan ilaçlar genellikle bitkisel ilaçlardı.³³⁴ Bu dönemde kullanılan ilaçlar tıp tarihçileri tarafından müfred devalar (basit ilaçlar) ve mürekkep devalar (bileşik ilaçlar) olarak iki kısımda incelenmiştir.³³⁵ Bitkisel ilaçlar genellikle basit ilaçlar kategorisine dahil edilmektedir. Bu ilaçların yapımında ayırık otu, böğürtlen, burçak, haşhaş, hatmi, gül, ıhlamur, kimyon, fesleğen, maydonoz, menekşe, papatya, hindiba, ısırgan, sedef, sarımsak, sinir otu, susam, ebegümece, kişniş, hardal, çam sakızı, çörek otu, kantaron, keten tohumu, kına, şap, üzerlik ve yonca gibi bitkiler kullanılmaktaydı.³³⁶ Bileşik ilaçlar ise yukarıda saydığımız tek türden bitkilere farklı karışımlar, hayvansal ve minarel kaynaklar eklenmek suretiyle elde ediliyordu.

1.6.1. Sıtma

Ortaçağ'ın en yaygın hastalıklarından birisi olan sıtmaya Selçuklu topraklarında da çok sık rastlanmaktaydı. Sıtma durgun sularda ve bataklık çevresinde yaşayan insanlar arasında çok daha sık görülmekle birlikte bilhassa savaşlar ve göçler sebebiyle Anadolu'ya da taşınmıştı. Bu hastalık İran sahasında da hayli yaygındı. Tuğrul Bey'in zaman zaman sıtma nöbetlerine yakalandığı bilinmektedir. Yine, Sultan Melikşah'ın oğlu Sultan Berkyaruk sıtma ve çiçek hastalağı nedeniyle vefat etmişti.³³⁷

Türkiye Selçukluları devrinin önemli kaynaklarından olan Ahmed Eflaki, Mevlânâ'nın hayatına dair yazdığı *Ariflerin Menkıbeleri* adlı eserinde sıtma hastalığı tedavisinde sarımsağın etkisine dair önemli bilgiler vermiştir: “*Fahreddin-i Sivasi yüksek ateşli ve tehlikeli bir sıtmaya yakalanmış, bir müddet yatalak olmuş ve pervane gibi yanmıştı. Bütün doktorlar tedavisinden aciz kalmışlardı. Mevlânâ hazretleri kendisini ziyarete*

³³³ Tekiner, *Ortaçağ Tıp Tarihinde Öncü Bir Kurum Gevher Nesibe Dârüşşifası*, s. 68.

³³⁴ Asil, s. 36.

³³⁵ Halil Tekiner, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Selçuklularda Tıp”, I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 187, Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1985, s. 66.

³³⁶ Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 65.

³³⁷ Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, s. 283-284.

*gitti, onu bu halde görünce sarımsak taneleri tedarik etmeleri ve onları dövüp hastaya yedirmelerini emretti. Doktorlar bu tedavi tarzından haberdar oldukları vakit hastanın sıhhatinden tamamıyla ümitlerini kestiler. Fakat Tanrı'nın inayeti ve onun erlerinin himmetiyle hasta hemen terleyip iyileşti. Bunun üzerine doktorlar: bu tedavi Mevlânâ'nın kudret elinin yaptığı bir tedavidir, yoksa bunun tıp kaidelerinde ve hikmet kanunlarında yeri yoktur, dediler.”*³³⁸ Bir diğer örnekte anlatıldığına göre Mevlânâ bir diğer hastaya da sarımsak yemesini önermiş, ancak hastanın yemekte güçlük çekmesi üzerine “ezan, izin, besin” kelimelerini yazdıktan sonra yemesini önermiş, bu hadiseden üç gün sonra hasta iyileşmiştir.³³⁹ Sıtma tedavisinde kına da kullanmıştır.³⁴⁰

1.6.2. Humma

Ateşli hastalıklar sınıfına giren humma³⁴¹ da Selçuklular devrinin sıkça görülen öldürücü hastalıkları arasındaydı. Irak Selçuklu Sultanı Mesud bu hastalık nedeniyle vefat etmişti. Hekim Bereket'in de içlerinde bulunduğu bir heyet bu hastalık üzerinde çalışmış, ancak çare bulamamışlardı.³⁴² Rivayete göre Sultan Melikşah ve oğlu Sultan Mahmud da bu hastalıktan dolayı vefat etmişlerdi.³⁴³

1.6.3. Akıl Hastalıkları

Her toplumda olduğu gibi Selçuklu döneminde de akıl hastalığına tutulanların sayısı bir hayli fazlaydı. Selçuklular bu hastalığın tedavisine büyük ehemmiyet vermişler, bu amaçla özel tedavi yöntemleri geliştirmişler ve bu amaçla bazı hastaneler inşa etmişlerdi. Akıl hastalığının tedavisinde musiki ön plana çıkmaktaydı. Buna ilave olarak telkinle tedavi, sıcak su, fiziksel tedaviler, cerrahi müdahaleler ve bitkisel ilaç tedavileri de uygulanmaktaydı.³⁴⁴ Nureddin Zengî'nin yaptırdığı Nureddin Zengî Dârüşşifâsı akıl hastalarının tedavisinde en meşhur şifahanelerden birisiydi. Şifahanede akıl hastaları

³³⁸ Eflaki, c. I, s. 334.

³³⁹ Eflaki, c. I, s. 293.

³⁴⁰ Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya: Bilge Yay., 1978, s. 80.

³⁴¹ Humma: Selçuklularda humma ateşli hastalık diye adlandırılır. Vücut ateşinin yükselmesine sebep olan bulaşıcı hastalıkların yanı sıra, zehirli hayvan sokmaları, alerjik reaksiyonlar, aseptik enflamasyon, güneş çarpması dâhil farklı rahatsızlıkların tümüne verilen isimdir. Nil Sarı, Mehmet Kavak, “Humma'nın Anlamı, Tedavisi ve Ortaçağ İslam Dünyasında Humma Sebebiyle vefat eden ünlü şahsiyetler”, c. 8, sa. 8., *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, Mersin: Mersin Üniversitesi Yay., 2013, s. 25.

³⁴² Erdoğan Meçil-Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara: TTK Yay., 1995, s. 261.

³⁴³ İmad Ad-din Al-Kâtib Al-ısfahâni Al-Bondâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (trc. Kıvameddin Burslan), İstanbul: TTK Yay., 1943, s. 69.

³⁴⁴ Bakır-Başağaoğlu, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri”, s. 534.

için ayrı bir oda bulunmakta, hastalığın çeşidine göre ayrı müzik terapisi uygulanmaktaydı.³⁴⁵ Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşîfâsı, Divriği Ulu Cami ve Dârüşşîfâsı, Çankırı Atabey Dârüşşîfâsı, Amasya Dârüşşîfâsı ve Konya şifâhânelerinde de benzer uygulamalar söz konusuydu.³⁴⁶ Bu şifâhânelerde konfora da oldukça ihtimam gösterilirdi. Mesela Gevher Nesibe Dârüşşîfâsı'nda akıl hastaları için tasarlanan oda dışarıya kapalı olup, soğuk ve sıcak hava tehdidine karşı koruyucu bir özellikte planlanmıştı. Akıl hastalarının tedavi edildiği odalarda çok fazla pencere bulunmazdı. Hastalar ışık ihtiyacını avluya çıkarak sağlardı. Şifâhâne yer alan, hastaların rahatça dolaşabileceği avlu ve havuz hastalara dinginlik ve rahatlık verir, bu sayede tedavi daha hızlı ve olumlu bir seyir takip ederdi.³⁴⁷

Selçukluların hastalık tedavilerinde her yolu deneyerek şifa bulma çabaları, hastalarına vermiş olduğu ehemmiyetin anlaşılması bakımından önemlidir. Bilhassa müzikli tedavi konusuna Zekeriya er-Râzî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi hekimlerin çalışmaları önemli birer başvuru kaynağı olma özelliği taşıyordu.³⁴⁸ Aynı şekilde Fârâbî de çeşitli makamlar geliştirmiş ve makamların hangi vakitlerde dinlenmesi gerektiği hususunda da incelemeler yapmıştı. Söz konusu edilen bu makamlar rehavî, hüseyni, rast, buselik, zirgüle, uşşak, hicaz, ırak, neva, büzürk olarak sıralanabilir. Mesela, fecerden önce dinlenen rehavi, insana sonsuzluk fikri veren bir makamdır. Tanyeri ağarırken dinlenen hüseyni makamı, insana barış, sakinlik ve rahatlık hissi verir. Güneş iki mızrak boyu yükseldiğinde dinlenen rast makamı, insana neşe ve huzur verir. Kuşluk vakti dinlenen buselik makamı, güç ve kuvvet verir. Öğle vakti zirgüle makamı dinlenirse uyku hali meydana getirir. Öğleden sonra dinlenen uşşak makamı gülme hissi uyandırır. Hicaz makamı tevazu ve alçak gönüllülük hissi uyandırır. Gün batımında ısfahan makamı, gece ise büzürk makamı iyi gelir.³⁴⁹

³⁴⁵ Suat Karahan, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türklerde Müzikle Terapi" Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzik Anasanat Dalı, 2006, s. 18; Adnan Çoban, *Müzikterapi Ruh Sağlığı İçin Müzikle Tedavi*, İstanbul: Timaş Yay. 2005, s. 47.

³⁴⁶ Bakır-Başagaoglu, "Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri", s. 539.

³⁴⁷ Bakır-Başagaoglu, "Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri", s. 532.

³⁴⁸ Çoban, s. 44.

³⁴⁹ Etem Ruhi Üngör, "Ortaçağdan İki Musiki Öncümüz; İlk Bilinen Halk Ozanımız Dede Korkut ve En eski Musiki Âlimimiz Türkistanlı Türk Fârâbî", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s.230, Çoban, s. 45.

İbn Sinâ müziğin insanın ruh haline iyi geldiği ve insan ruhunda uyandırdığı telkinler ile motive gücündeki etkisinin önemli olduğunu zikreder.³⁵⁰ Müzik ile tedavi yöntemleri toplumu o kadar etkilemiş ki Osmanlı'ya kadar etkisini sürdürmüştü. Selçuklularda akıl hastalıkları dışında göz rahatsızlıkları, uykusuzluk, kalp rahatsızlıkları, idrar kaçırma, yüksek ateş gibi hastalıklar da yaygın görülen rahatsızlıklardır.³⁵¹

1.6.4. Salgın Hastalıklar (Veba, Cüzzam, Sıtma)

Selçukluların coğrafi olarak oldukça geniş ulaşım ve ticaret güzergâhı üzerinde hüküm sürmeleri, Erdal Sargutan'ın deyiimiyle: “*dışarıdan gelebilecek bulaşıcı hastalıklara kapı aralamak*” anlamına geliyordu. Bununla birlikte “*İslami dönemden kalma karantina usullerinin çok iyi şekilde uygulanmış olması*” sayesinde Selçuklu döneminde hemen hiç salgın hastalık görülmemişti.³⁵² Bununla birlikte, yukarıda da değinildiği üzere, göçlerle gelen insan silsilesi sıtma, cüzzam, veba gibi hastalıkları da yanlarında getirmişlerdi. Mesela, Selçuklu döneminde Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde veba salgınları³⁵³ görülmüştü. Veba bilhassa Birinci Haçlı Seferi'nin başladığı dönemde ortaya çıkmış ve kısa sürede yayılmış, Selçukluların da dahil olduğu oldukça geniş bir coğrafyayı sarsmış, pek çok insanın ölümüne sebebiyet vermişti.³⁵⁴ Tıp tarihçisi Ali Haydar Bayat Selçuklular devrinde hastalık, askeri seferler, kıtlık ve göç gibi nedenler yüzünden toplumun direncini kaybettirdiğini, bu durumun ise salgın hastalıkların daha hızlı yayılmasına zemin hazırladığını söylemektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın hüküm sürdüğü dönemde, Bizans başkenti Konstantinapolis'te veba nedeniyle dört ayda 160.000 kişi ölmüştü. II. Kılıç Arslan devrinde Suriye, Irak, Diyarbakır ve Ahlat'ta kuraklık nedeniyle meydana gelen kıtlığın ardından veba salgını baş göstermişti.³⁵⁵ Sultan I. Alâeddin Keykubad ve oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev devirlerinde salgın hastalıklar meydana gelmişti.³⁵⁶

³⁵⁰ Çoban, s. 47.

³⁵¹ Şahsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 182.

³⁵² Sargutan, s. 314.

³⁵³ Veba: Kaynaklarda “Taun” olarak adlandırılan veba; kemirici hayvanlar (fare ve pireler)'in etkisi ile bulaşarak yayılan bir hastalık türüdür. Fedâ Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları” c. 15, sa. 26, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 1991, s. 27.

³⁵⁴ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yay., 1987, s. 425; bkz. Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreas, Ankara: TTK Yay., 1962, s. 177-178.

³⁵⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 236.

³⁵⁶ Abû'l-Farac, c.II, s. 403-404.

Beylikler devrinin önemli seyyah ve coğrafyacısı el-Ömeri, yaşadığı dönemde “Kara Ölet” adı verilen veba nedeniyle binlerce kişinin öldüğünü söylemektedir. Veba yüksek ateş, mide bulantısı ve kan tükürüğü ile belirtileri hissedilen, bulaştıktan kısa bir süre sonra insanların ölmesine neden olan bir hastalıktı. Dönemin hekimleri vebaya çare bulamamışlar, dolayısıyla bir ilaç tedavisi de uygulayamamışlardı. El-Ömeri’nin kaydına göre vebadan ölen kişilerin sayısı o kadar fazlaydı ki, kefenlenmeden toplu halde gömülüyorlardı.³⁵⁷ Hastalığın yayılmaması için karantina uygulanıyor, bazen vebalı ölümlerin ağzına kazık tıkanmak suretiyle mikrobun yayılması engellenmeye çalışılıyor ve cesedi derhal gömülüyordu.³⁵⁸

Selçuklular devrinde uygulanan tedavi yöntemleri hakkında Nizâmî-i Arûzî’nin *Çehâr Makâle*’sinde yer alan bilgiler hayli önemlidir. Eserde hekimlerin tıbbi tedavi yöntemleri, kullandıkları ilaçlar, salgın hastalık tedavileri hakkında bilgi verilmiştir. Selçukluların salgın hastalıkları müşhil adını verdikleri ilaçla tedavi ettiklerinin anlatıldığı şöyle bir hikaye oldukça popülerdir: “*Buhtîşû adında bir hekime ishal olmuş bir zat gelir. Bahtîşû bu zat için her gün onu elli altmış kez tuvalete çıkaracak bir müşhil hazırlar ve içirir. Hasta müşhili aldığı gün çok defa tuvalete çıkar, diğer günler bu daha seyrekleşir. Nihayet adam sağlığına kavuşur. Ancak Bahtîşû adama hastalığın geçmesindeki asıl etkinin beyinde olduğunu, beyinden gitmediği sürece atamayacağını da söylemeyi de ihmal etmez.*”³⁵⁹ Bu örnekten hareketle bazı durumlarda hastanın tedavisinde ilaçlar kadar hastanın psikolojik durumunun da etkili olduğu söylenebilir. Dönemin hekimlerinden Ekmeleddin Tabîb de pek çok hastalığı müşhil ile tedavi etmiştir. Mesela bir defasında Mevlânâ hastalandığı zaman onun tedavisi için on yedi çeşit müşhil ve haplar hazırlamış ve perhiz uygulamıştır.³⁶⁰ Ekmeleddin Tabib tedavi sırasında tiryak (panzehir) da kullanıyordu.³⁶¹ Selçuklular, ilaç tedavisiyle birlikte göz perdesi ve mesane ameliyatı gibi cerrahi operasyonlar da yapmışlardı. Hastalarına şok tedavisi uygulayan Selçuklu hekimleri, soğuk ve sıcak suyun vücuda etkisi ve pek çok ağrı kesici ilaçları hastalara uygulamışlardı.³⁶²

Hekimler hastalığı kan tahlili veya idrar muayenesi yaparak anlayabilmekteydi. Nizâmî-i Arûzî bu konuya dair İbn Sinâ’nın uyguladığı yönteme ilişkin şöyle bir hikayeye göre,

³⁵⁷ Şihabeddin El-Ömeri, s. 414-416.

³⁵⁸ Arık, s. 45.

³⁵⁹ Aruzi, s. 94.

³⁶⁰ Eflaki, c. I, s. 187.

³⁶¹ Eflaki, c. I, s. 339.

³⁶² Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 4.

bir melonkoli hastasını tedavi ederken kan tahlili ve idrar muayenesi yapıp onun hiçbir hastalığının olmadığını ve tertemiz olduğunu anlayan İbn Sina, hastasına aşk acısı çektiği teşhisini koymuştur.³⁶³ *Kâbûsnâme*’de ise, hasta olan kişinin idrarının bir kaba alındığı eğer rengi açık ise hastalığının temiz olduğu, turuncuya çalan koyu bir renkte ise kötü bir hastalığın vaki olduğuna dair idrar tahlili yapıldığından söz edilir. Hastalığın teşhisinde bir diğer yöntem nabız muayenesidir. Nabız ölçmek için önce nabza dokunulur, eğer nabız şiddetli atar ise kanın galip olduğu, eğer yavaş atar ise safranın baskın olduğu, eğer aralıklar ile atarsa balgamin galip olduğu, eğer ince ve geç atarsa sevdanın galip olduğu anlaşılırdı.³⁶⁴

Selçuklu toplumunda tıbbi tedavi yöntemlerinin yanı sıra el teması, dua ve telkin gibi manevi metotlar da uygulanmaktaydı. Mevlânâ bu tür tedaviyi uygulayan şahsiyetlerden birisiydi. Onun el teması ile bir hastayı nasıl iyıştirdiğine dair *Ariflerin Menkabeleri*’nde şöyle aktarılır: “*Bir şahıs Mevlânâ’nın huzuruna gelir. Ayak parmakları parçalanmıştır. Mevlânâ mübarek elini şahsın ayak parmakları üzerine koyarak bir şeyler okuyup üfleyince derhal yara kapanıp iyileşir.*”³⁶⁵ Mevlânâ’nın uyku bozukluğu olan bir hastayı telkin ile iyileştirmesi ise: “*Birgün kıymetli dostlarından Çelebi Celaleddin Mevlânâ hazretlerine uykusunun fazlalığından şikayet etti. Mevlânâ haşhaşın usaresini çıkarıp yemesini emretti. O da bunu yaptı ve tamamıyla uykusuz kaldı. Hatta o derece ki, uykusuzluğunun şiddetinden dimağı bozuldu. Bunun için tekrar Mevlânâ’ya müracaat etti. Mevlânâ mübarek elini onun başına sürdü ve o, bu hastalıktan kurtuldu.*”³⁶⁶ şeklinde anlatılır.

1.7. Selçuklularda Eczacılık (Dâruhâne)

Selçuklu döneminde darüşşifalar içerisinde yahut aktar mahiyetindeki yer alan tıbbi ilaçların satıldığı dükkanlara dâruhâne adı verilmekteydi. Bu dükkanlar günümüzün eczanelerine tekabül ediyordu.³⁶⁷ Dâruhânelerde bitkileri çok iyi tanıyan kişiler veya hekimler tarafından hastalar için ilaç hazırlanırdı.³⁶⁸ Birûni, eczacıları “*Seydelani veya saydenani (eczacı) denilen kişiler basit ilaçların hangi türünün iyi olduğunu ve bunlardan hangisinin üstün tutularak seçilmesi gerektiğini öğrenmeyi ve tıp ilminin*

³⁶³ Aruzi, s. 101-102.

³⁶⁴ Keykâvus, s. 242-243.

³⁶⁵ Eflaki, c.I, s. 65.

³⁶⁶ Eflaki, c. I, s. 334.

³⁶⁷ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 52.

³⁶⁸ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. III., s. 328.

tanınmış kişileri tarafından ortaya konulup, herkesçe kabul edilmiş bulunan terkipleri, en geçerli metod ve teknikleri kullanarak, en iyi şekilde hazırlamayı kendine sanat edinmiş olan kişiye derler” şeklinde tanımlamıştır.³⁶⁹ Kervansarayların şifâhânelerinde de ilaç satan bir yer bulunur, burada daha ziyade Hindistandan gelen ilaçlar satılırdı.

Selçuklu döneminde hekimler gibi tabipler de usta-çırak hiyerarşisi içerisinde yetişirdi.³⁷⁰ Eczanelerde ilaçları aşşâblar ilaçları hazırlar, edviye-i kub adı verilen görevliler ise ilaçları döverek öğütürlerdi. Eczacılar genellikle aktarcılar bünyesinde yetişirdi. Hemen her dârüşşifâların bir eczanesi bulunurdu.³⁷¹ İlaçların çoğu hekimlerin özel karışımlarıydı. Mesela sirkencübin, bal ve sirkenin karışımıyla elde edilen bir ilaçtı. Helile, tohumları şifa verdiği için ilaç olarak kullanılan bir bitkiydi. Tedavide yaygın olarak kullanılan müşhil çeşitli bitki karışımlarından elde edilirdi. Afyon hastayı uyuşturmak için ameliyat esnasında kullanılan bir bitkiydi. Tutiya, göz kuruluşunu gidermek için kullanılırdı. Güzel kokulu bir bitki olan galiye baş ağrısını gidermek veya felç durumunda; tiryak ise zehirlenmelere karşı panzehir olarak kullanılan bitkilerdi.³⁷² İlaç hazırlanmasında havanlar, ağırlık ölçüleri, teraziler, imbik, ilaç kapları ve şifa tasları kullanılmaktaydı.³⁷³ Şifa taslarının içerisinde hastalara şifa verdiğiğine inanılan dualar, ayetler, semboller, rakamlar, tılsım gibi unsurlar yer alırdı.³⁷⁴

Bedii Şahsuvaroğlu, Selçuklular devrinde eczacılık ile uğraşan tabipleri İbn Ebû Usaybîa'nın *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Etubbâ* adlı eserinden naklen şu şekilde vermektedir: Ebû İbrâhîm Seyyid Zeyneüdin İsmail Curcanî, Ekmeleddin b. Müeyyed el-Nahcuvânî, İbrâhîm Gazanfer, Zekioğlu Ebû Bekir Sadr-ı Konevî, Konyalı Bey Hekim, Reşidüddin.³⁷⁵

1.8. Selçuklu Devletlerinde Tıp Eğitimi

Selçuklu döneminde ilme verilen değeri sultanlar ve ileri gelen devlet adamları tarafından kurulan medreselerin çokluğundan ve alimlere gösterilen saygıdan anlamak mümkündür. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından ülkenin pek çok şehrinde

³⁶⁹ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay., 2000, s. 7, Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, s. 57.

³⁷⁰ Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, s. 8.

³⁷¹ Şahsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 185.

³⁷² Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 117-118.

³⁷³ Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, s. 9-10; Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 60-61.

³⁷⁴ Deniz Çalışır, “Şifa Taslarında Kozmik Semboller”, c. III, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Ed: Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Ankara: TTK Yay., 2005, s. 1895.

³⁷⁵ Şahsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 183-184.

kurulan Nizâmiye Medreseleri buna en güzel örnektir.³⁷⁶ Selçuklu medreselerinde tıp eğitimi uygulamalı olarak verilmekteydi. Eğitim dârüssıhhâ adı verilen tıp medreselerinin yanı sıra dârüşşifâ olarak da bilinen büyük hastanelerde de veriliyordu.³⁷⁷ Tıp eğitimi devlet tarafından desteklenmekteydi.³⁷⁸

Dersler şifahanelerdeki hekimler tarafından verilirdi. Derslerde daha önceki dönemde yaşamış önemli tabiplerin eserleri okutulmaktaydı. Mesela, Kutbeddin Şirazi derslerinde İbn Sînâ'nın *Kanûn ve Şifâ*'sını, Zamahşeri'nin *Keşşaf*'ını okutuyordu.³⁷⁹ Yasemin Aydınoglu'na göre Selçuklularda tıp eğitimi Avrupa'daki benzerlerinden üç yüz elli yıl önce, 13. yüzyılda Gevher Nesibe Şifâhanesi'nde başlamıştı.³⁸⁰ Bu hastanede görev yapan hekimler arasında göz hekimi Abdüllatîf el-Bağdâdî, tıp konusunda önemli eserler vermiş Kutbüddîn-i Şîrâzî, İbrâhim Gazanferi, Ali Sivâsî gibi isimler sayılabilir. Bu tabipler öğrencilere tıp bilgisinin yanı sıra felsefe, din ilimleri, Arapça ve Farsça, anatomi, fizyoloji dersleri de veriyorlardı. Burada Ebû Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ'nın eserlerinin yanı sıra dönemin diğer önemli tıp kitapları, Eski Yunanca ve Latince'den tercüme edilen eserler, bilhassa Hipokrat ve Galen'in Arapça tercümeleri ve bunlara yazılan eleştiriler okutuluyordu.³⁸¹ Aynı eğitim Selçuklu Devleti'nin inşa etmiş olduğu Sivas, Konya ve Erzurum dârüşşifâlarında da verilmekteydi.³⁸² Ahmet Hulisi Köker'e göre teorik eğitim ilk defa Selçuklu şifâhânelerde hasta başında verilmişti.³⁸³ Şifâhânelerde görev yapan ve danişmend adı verilen üst kademedeki öğrencilere para ödenirdi.³⁸⁴

Ortaçağ İslam dünyasında yaygın olan ilim anlayışının bir neticesi olarak, Selçuklu döneminde hekim olmak maksadıyla tıp eğitimi alan talebeler de iyi bir öğrenim görmek için uzak bölgelere seyahat ederlerdi. Fazlur Rahman, göz hastalıkları üzerine öğrenim gören bir talebenin Kahire'de bir üstattan ders aldığını, böbrek rahatsızlıkları

³⁷⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 328.

³⁷⁷ Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul: Yörük Yay., 1968, s. 108.

³⁷⁸ Rahman, s. 152.

³⁷⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 329.

³⁸⁰ Yasemin Aydınoglu, "Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilimdalı Sosyal Bilimler Öğretmenliği Bilim Dalı, 2009, s. 43.

³⁸¹ Ahmet Hulisi Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1996, s. 40.

³⁸² Akdoğan, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, s.43.

³⁸³ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 43.

³⁸⁴ Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi", s. 41.

üzerine ihtisas yapmak için ise Bağdat'a gittiğini yazmaktadır.³⁸⁵ Bunun örneklerini çoğaltmak mümkündür. Bağdat, Gazne, Belh gibi şehirler tıp tahsili görmek için talebelerin gittiği şehirler arasında yer alıyordu. Talebeler uzman hekimlerden ilaç yapımı, hastalara nasıl yaklaşılması gerektiği ve cerrahi operasyonlar üzerine ders alırlardı. Yine bir hekimin sürekli yanında bulundurması gereken ilaçlar konusunda da tecrübe sahibi olurlardı.³⁸⁶

Selçuklu hekimlerinden Ebu Said el-Herevî, tababet üzerine tez hazırlama sistemini ilk defa getiren isimdi.³⁸⁷ Selçuklu tıp medreselerinden öğrencilere sadece hekimlik dersi verilmez, aynı zamanda uzman hekimler tarafından müzakereler yapılmak suretiyle bir çeşit sınava da tabi tutulurlardı. Müzakere etkili bir eğitim yöntemi idi. Hekimler mühim tıbbi meseleleri bir araya gelerek tartışır ve birbirlerine dersler verirlerdi.³⁸⁸ Bazı kaynaklarda Selçuklu döneminde özel olarak tıp eğitimi veren herhangi bir kurum olduğunu belgeleyecek bir vesikaya rastlanmadığına vurgu yapılır. Bununla birlikte Arslan Terzioğlu Selçuklu hastanelerinde tababet eğitimi sırasında verilen derslere dair şu şekilde bir liste sunmaktadır:³⁸⁹ Birinci sene; Huneyn b. İshâk: *el-Mesa'il fi't-tıbb*, Huneyn b. İshâk: *Medhal fi't-tıbb*, Hippokrat: *Aforizmalar (Fûsûlü Bokrat)*, Hippokrat: *Mâü's-Şâir Nişabûrlu Nili'nin bu üç eser hakkında yazdığı şerhî*; ikinci sene dersleri; er-Râzi: *Kitab at-tıbb al-Mansuri*; Galenos: *Summeria Alexandrinorum (Galenin 16 makalesi)*, Galenos: *Teşrih-i Büzürk Sabit b. Kurra'nın Zahire'si Ebû Bekir Ecvini, Hedayası Ahmed Ferec'in Kifâyesi yahut Ehliyesi*, Seyyid İsmail Cürcânî: *Zahire-i Harzemşâhî*; Üçüncü sene dersleri; er-Râzi: *Kitab el-Hâvî*, Ali Abbas el-Mucûzi: *Kitab el-Mûlûkî*, İbn Sînâ: *el-Kânûn fi't-tıbb*.

Selçuklu medreselerinde okutulan tıp derslerinde İslami dönem hekimlerinin yanı sıra antik çağ hekimleri olarak bildiğimiz Hippokrat ve Galenos'un eserleri de okutulmaktaydı.³⁹⁰ Bununla birlikte Selçuklu tababeti yukarıda da belirtildiği üzere, daha ziyade İslam tıp geleneğinin bir devamı mahiyetindeydi. Medreselerde okutulan kitaplar şunlardı: İbn Sînâ'nın *Kânûn'u ve Şerhleri*, İbn-i Nefis'in *Kânûn'un* pratik özeti, İbnü'l-Bâyâtâr'ın *Müfredât'ı*, Huneyn b. İshâk'ın *el-Mesâ'ilü-tıbb*, *el-Medhal fi't-*

³⁸⁵ Rahman, s. 153.

³⁸⁶ Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", s. 14.

³⁸⁷ Cemil Akpınar, "Hekimbaşı", *DİA*, c. XVII, İstanbul: TDV Yay., 1998, s. 161.

³⁸⁸ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.12.

³⁸⁹ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, s. 11.

³⁹⁰ Keykâvus, s. 238.

ttb adlı eserleri, Râzi'nin *Kitabü't-Tıbbi'l-Manûûri*'si, *Kitâbü'l-Hâvi*, Ebû Bekir er-Râzî'nin *Kitab-ı Havi*'si ve *Kitab-ı Mansûri*'si, Hipokrat'ın *Fûsûl*'u, Konyalı Hekim Hacı Paşa'nın *Şifâü'l-Eskam Deva'ül Alâm*'ı, Zahravi'nin *Kitabü't-Tasrif*'i, Heyet Kitabı, Demiri'nin *Hayat-ül-Hayvan*'ı, Rahavi'nin *Adâbü't-tabib*'i, İbnü'l Baytâr'ın *Cami-ül Müfredat'ı Edviyye vel Ağdıyye Tercümesi*, İshâk bin Murad'ın *Havas'ül Edviyye*'si, İbn-i Şeref'in *Yadigar*'ı, Ahmet Dai'nin *Tıbbı-ı Nebevî*'si, Nâsirüddin Tusi'nin *Kitab-ı Bahname-i-Şahi Tercümesi*, Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifâ, İhtilaçname, Teshil ve Bevasır Risaleleri*, Ahmedî'nin *Tarvihü'l-Ervah*'ı, Abdülvehab'ın *Tarvih-al-Ervâh*'ı, Şirvanlı Mahmutoğlu Mehmed'in *İlyasiye*'si, Sinoplu Mumin bin Mukbil'in *Zahire-i Muradiye*'si, *Miftahü'n-Nur*, *Hazainü's-Sürür*'u, Şirvanlı Mahmud'un *Tûhfe-i Muradiye*'si, Musa bin Mesud'un *Bahname*'si, Hekim Beşer Çelebi'nin *Mecmuatü'l-Fevâid*'i.³⁹¹ Yine Sadeddin Ebû Bekir Erdebili'nin *Kânûn*'u, Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin, *et-Tuhfetü's-Sa'diyye* adını taşıyan *Kânûn Şerhi*, Bediüzzamân Kemâluddîn et-Tiflîsî'nin, *Kitâbu Takvimi'l-Edviyesi* de Selçuklu medreselerinde okutulmaktaydı.³⁹²

Uygulamalı ders sırasında hekimler asistanları yanlarında olduğu halde hasta odalarını dolaşırlar, gerekli ilaç ve tedavileri önerirler, daha sonra ders yapılan bölmeğe geçerek asistanlarının fikirlerini alırlardı. Bu aşamadan sonra hekimler imtihana tabi tutulurdu. Hekimlerin imtihanı konusu ilk defa XII. yüzyıl hekimlerinden Abdurrahman İbn Nasr eş-Şeyzerî tarafından *Nihayatü'r-Rütbe fi't-Talebi'l-Hisbe* isimli eserinde ele alınmıştı. Söz konusu eserde Şeyzerî, hekimlerin bilgilerine vakıf olup olmadıklarının anlaşılması için sınava tabi tutulmaları, bu sınavı ise tababet konusunda en büyük rütbeye sahip Reisü'l-Etibbanın yapması gerektiğini vurgulamıştır. İmtihan sonrasında hekimler Hippokrat yeminine benzer bir metin üzerinden yemin ederlerdi. Yemin metni Allah'a yemin edilmesiyle son bulurdu.³⁹³ İmtihanı geçen asistanlar hekimin kontrolü altında yetiştiklerine dair bir vesika yahut icazetnâme alırlardı.³⁹⁴

1.9. Selçuklu Tababetinin Avrupa Tıbbına İntikali

³⁹¹ Köker, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Tıp Öğretimi ve Eğitimi”, s. 31-32; Aydın, “Anadolu Selçuklu Hastaneleri ve Tıbbı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 393.

³⁹² Aydın, “Anadolu Selçuklu Hastaneleri ve Tıbbı Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 393.

³⁹³ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, s. 12.

³⁹⁴ Serpil Koyuncu, “Anadolu Selçuklu Dönemi Türk Kültür Hayatı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 57

Selçukluların hakim oldukları bölgelerde inşa ettirdikleri medrese, imaret, mektep, yol, köprü ve hastane gibi sosyal hayata dönük yapıları savaşçılar, elçiler veya tüccarlar vasıtasıyla muhtelif coğrafyalara da fikri olarak taşınmış ve büyük hayranlık uyandırmışlardır. Selçuklular mimari ve eğitim bakımından bazı Avrupalı devletleri etkilemişlerdir. Bu durum tababet ilmi için de geçerlidir. Hıristiyan Avrupa bilhassa Haçlı Seferleri sırasında İslam tıp geleneği ile tanışma fırsatı bulmuştur. Haçlı Seferleri esnasında meydana gelen kanlı çarpışmalar nedeniyle yaralananlar için yeni hastaneler kurulmuş, bu durum tıp ilminin ve hastaneciliğin gelişmesine önemli katkı sağlamıştı. Alman İmparatoru III. Konrad ile Fransa Kırkı VIII. Saint Louis idaresindeki Haçlı ordusu 1147’de Türkler tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış, bununla birlikte Haçlı ordusunun yaralıları Türk tabipler tarafından tedavi edilmiştir. Haçlı Seferleri sırasında inşa edilen hastanelerde Türk hekimlerinin bu şekilde yaralı Haçlı askerlerini tedavi etmeleri esnasında Haçlı ordusunda görevli hekimler de pek çok yeni teknikler öğrenme imkanı bulmuşlardır. Bu hekimlerden birisi olan Bolognalı Hugo von Lucca, üç yıl Müslüman ordusun bünyesinde bulunmuş, cerrahların nasıl çalıştığını gözlemlemiş, hasta uyutma amaçlı esrar kullanımı, ban otu ve ademotu suyuna bastırılmış sünger kullanmak suretiyle yapılan ameliyat metodu hakkında tecrübeler edinmişti. Bologna’ya geri döndüğü zaman ameliyatlarını Müslümanlardan öğrendiği şekilde yapmıştı³⁹⁵.

Selçuklular hastane mimarisi bakımından da Avrupa hastanelerini etkilemişlerdi. Nureddin Zengi’nin Şam’da kurduğu Nureddin Hastanesi ile Halep, Hama, Trablusşam ve Nusaybin gibi şehirlerde kurulan hastaneler Haçlılar’ı adeta büyülemiştir. Haçlı şövalyelerinin Kudüs, Filistin ve Rodos’ta yaptıkları hastaneler mimari yönden Selçuklu mimarisinin özelliklerine sahiptir.³⁹⁶ Fransa’daki Hospital Saint-Blaise ile Sivas Divriği Dârüşşifâsı hemen hemen aynı özelliğe sahipti.³⁹⁷

Selçuklu döneminde yazılan tıp eserleri tercüme edilmek suretiyle Avrupa’daki okullarda da okutulmuştur. Bu eserlerin tercümesinde bilhassa Constantin Africanus adındaki Tunuslu Hıristiyan hekimin adı öne çıkar. Africanus, Salerno’da Râzî, Ali Abbas el-Mecûzi ve İbn Sînâ’nın eserlerini tercüme ederek Avrupa’daki tıp okullarında

³⁹⁵ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, s. 51.

³⁹⁶ Terzioğlu, “Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri”, s. 52.

³⁹⁷ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, s. 15.

okutulmasını sağlamıştı.³⁹⁸ Avrupa’da bilhassa İbn Sînâ’nın *el-Kanûn*’u oldukça rağbet görmüştür.³⁹⁹ Salerno, Montpellier ve Paris gibi Avrupa’nın önde gelen şehirlerindeki tıp fakültelerinde okutulan kitaplar arasında bu eserlerin de yer aldığı görülmektedir.⁴⁰⁰ Arslan Terzioğlu, hem Selçuklu medreseleri ve hem de daha sonraki dönemde Avrupa’daki tıp fakültelerinde okutulan kitapların listesini şu şekilde vermektedir:⁴⁰¹ Birinci senede; Huneyn b. İshaq (Johannitus): *İsagoge in artem parvam Galeni*; ikinci senede, er-Razi (Rhazes): *Liber de medicina ad Almansorem*; üçüncü senede, er-Razi (Rhazes): *Liber Continens*, Halay Abbas, *Liber regius (Constantin Africanus tercümesi)*, İbn al-Cazzar: *Viaticum (Costantin Africanus tercümesi)*, Avicenna (İbn Sina): *Canon medicinae (Paris’te 1330’dan sonra)*. Bu eserlerin haricinde İbn Sînân’ın *el-Kânûn fi’t-Tıbb*, *Urcuze fi’t-Teşrih*, *Urcuze fi’t-Tıbb*, *Urcuze fi’l-Vasaya et-Tıbbiyye*, *Aksamü’l-Ulumi’l-Akliyyâ*, *eş-Şifâ*, *en-Necât*, *el-Hudud*, *el-Ahd*, *el-Ahlâk*, *el-Hadâye* gibi eserler de Avrupa tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulan diğer eserlerdi.⁴⁰²

³⁹⁸ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, s. 12.

³⁹⁹ Âkil Muhtar Özden, “İbn Sina Tıbbına Bir Bakış”, *Büyük Türk Filazof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 297.

⁴⁰⁰ Aydüz, “Anadolu Selçuklu Hastaneleri ve Tıbbî Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 368.

⁴⁰¹ Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılaşmasına*, s. 11.

⁴⁰² Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: Yitik Hazine Yay., 2008, s. 270.

II. BÖLÜM: BİZANS DEVLETİ'NDE TABABET

Bizans tıbbı, Hıristiyan inanç sistemine bağlı kilise denetiminde işleyen evre ve dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikteki Hippokrates, Galenus, Dioskorides çalışmalarının izlendiği evre olmak üzere başlıca iki evre üzerine incelenmektedir⁴⁰³ Bilhassa Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabulünden sonra bilimsel ve teolojik çalışmalar başta olmak üzere her alanda bu yeni ve güçlü dinin etkileri hissedilmiştir. Bu bağlamda diğer bilimler gibi tıp bilimleri de Hıristiyan inanç ve öğretilerine dayalı dogmatik bir çerçevede gelişmiştir.⁴⁰⁴ Romalı hekimler, hastalıkların Tanrının isteği doğrultusunda gerçekleşen doğal olaylar olduğunu düşünmüşler, bu hastalıkları tedavi etmek için batıl denilebilecek bazı yöntemlere baş vurmuşlardır. Mesela bir hekimin salgın hastalık baş gösterdiği zaman bunun evleri iyi hava almayan bir bölgeden geldiğini söyleyerek hastaları motive etmeye çalışması buna güzel bir örnektir.⁴⁰⁵ Tıp bilgisi zayıf olan bu hekimlerin hastalıklara çare bulamamaları onların toplum nezdinde itibar kaybetmelerine neden olmuştur. Kısaca özetlemek gerekirse Bizans tıbbında kilisenin hakim olduğu bir Hıristiyan dogmasının belirleyici bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁰⁶ Büyücüler, muskacılar, sihirbazlar, efsuncular da halk hekimliğinde oldukça itibar görüyorlardı.⁴⁰⁷

Bizans tababetinde hastalıkların önlenmesi için eski Latin ve Yunan'dan aktarılan kadim tıp yöntemleri ile manevi tedavi metodları da önemli bir yer tutuyordu.⁴⁰⁸ Aynı şekilde İslamiyetin yükselişinden sonra Müslüman hekimlerin de Bizans tıbbı üzerinde tesirleri hissedilmeye başlanmıştı. İlder Uzel, “Ortaçağ İslam hekimlerinin, *Selerno Tıp Okulu'nun ve Ortaçağ Batı üniversitelerinin hocalarının hocaları olmuştur*” diyerek bu tesire dikkati çekmiştir.⁴⁰⁹ Bizans tıbbının geliştiği dönemde antik dönemden miras alınan tıp bilimi sayesinde tedavi çeşitliliği ve hekim tecrübeleri daha da artmıştı. Antik dönem tıp metinleri alanlara göre tasnif edilip kopyalanmış, bu sayede sonraki nesillere

⁴⁰³ Koray Durak, “Dioskorides ve Ortaçağ, Bizans İmparatorluğu'na İthal edilen Tıbbi Bitkiler” *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 155.

⁴⁰⁴ Emine M. Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay., 1977, s. 6.

⁴⁰⁵ Şahin Aksoy, *Tıp Tarihi Ders Notları*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay., 2010, s. 39.

⁴⁰⁶ Çelik, s. 73; Bektaş Murat Yalçın-Mustafa Ünal-Hasan Pürdal-Yasin Selçuk, “Anadolu Tıp Tarihi”, c. 20, sa. 1, Türkiye Aile Hekimliği Dergisi, Ankara: Türkiye Aile Hekimleri Uzmanlık Dergisi Yay., 2016, s. 43, Nazile Memmedova, “Bizans'ta Sağlık-Temizlik ve Hastane İşleri”, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 594

⁴⁰⁷ Atabek, s. 6.

⁴⁰⁸ Gülgün Köroğlu, “Bizans'ta Hekim Azizler, Eyüp'teki Kosmos ve Domianos Kilisesi”, *Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler: I-VIII*, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yay., 2005, s. 241.

⁴⁰⁹ İlder Uzel, “Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı”, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 430.

aktarılmıştır. İskenderiye Okulu'nun Bizans tıbbına katkısını da ayrıca vurgulamak gerekir. Galinos'un eserlerinde ve antik çağ tıbbında yer almayan bazı tıp uygulamaları bu okul sayesinde hayata geçirilmiştir.⁴¹⁰ Bununla birlikte Bizanslılar devrinde çok önemli tıbbi gelişmelerin varlığından söz edebilmek şimdilik zordur.⁴¹¹

2.1. Bizans Devleti'nde Hastaneler

Bizans döneminde çok sayıda hastanenin varlığı bilinmektedir. Bu hastaneler tedavinin yanı sıra, bir çeşit sosyal yardım kurumu olarak da planlanmış, bu sayede İncil öğretilerine uygun hareket edilmek istenmiştir. Buradaki temel amaç, yaratıcının merhametini kazanmaktır.⁴¹² Xenodocheia olarak bilinen bu hastaneler şu kurumlardan oluşmaktaydı: Fakir çocukların barınmasını sağlamak amacıyla kurulan brefotrofiumlar (brefotrophium); kimsesizler için yapılan orfanotrofiumlar (orphanotrophium); yaşlılar için yapılan jerontokomialar (gerontoconia).

Ülkedeki hastanelerin genel adı olarak da kabul edebileceğimiz xenodcheialar leprozoriler, doğum evleri ve göz hastalıklarıyla ilgilenen kurumlar şeklinde sıralanmaktaydı. Bunlar Antiokheia (Antakya), Aleksandria (İskenderiye), Thessalonika (Selanik), Nikea (İzmit), Kostaria, Hadrianapolis (Edirne), Ephesos (Efes), Karinth ve Kudüs gibi şehirlerde bulunmaktaydı. Kaynaklarda xenodocheialarda bilimsel tıp uygulamalarının gerçekleştirilmediği nakledilmektedir. Bu hastaneler daha ziyade yaşlıların bakımını üstlenen darülaceze veya evsiz barksız yoksul ve gezginleri barındıran hayır kurumları niteliğindedir. Bununla birlikte bünyesinde hekimler, tıbbi teçhizat, özel yataklar, ilaçlar, merhemler, yakılar, dağlama demirleri ve kerpetenler gibi unsurları barındırması buralara bir hastane hüviyeti de kazandırmaktaydı. Xendocheilardan bazılarında ruhsal tedavi de uygulanmaktaydı. Bu nitelikteki hastanelerde papaz da bulunurdu. Bunlar hastaya bazı dini vecibelerden bahsederek uygulamalarını tavsiye ederlerdi. Hastalara kendilerinin de dua edeceklerini ve bu sayede şifa bulacaklarını söyleyerek manevi destek verirlerdi.⁴¹³

⁴¹⁰ Eco, s. 489.

⁴¹¹ Atabek, s. 8.

⁴¹² Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen, "Bizans'ta Tababet Kültürü Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", c. 9, sa. 9, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi Yay., 2017, s.23.

⁴¹³ Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri Halk Eczacılık ve Sağlıkta Teknikleri*, c. 5, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yay., 2018, s. 222-224.

Bizans döneminde bu sosyal hizmet yapılarının haricinde Hıristiyan azizlerinin kurduğu hastaneler de vardı. Kayseri’de Aziz Basileus’un inşa ettirdiği hastane ile Aziz Ephraim’in veba hastalarının tedavisi için Edessa’da yaptırdığı üç yüz yataklı hastane bunlardan ikisiydi. Yine kilise denetimi ve azizlerin gözetimi altında körlerin ve yetimlerin barınması için Konstantinapolis’te açılan Pantokrator Kilisesi yedi bin kişilik kapasiteye sahipti. Bir askeri hastane mahiyetindeki bu kilisede on bir hekim ve diğer hastane personeli görev yapıyordu.⁴¹⁴

Bizans döneminin ilk hastaneleri sayılabilecek kurumlar Caesarea’da kurulmuştu. Sonraki dönemde Konstantinopolis’te benzerleri inşa edildi. Bu hastaneler de yardım kurumu niteliği taşımakla birlikte, hastalıkların teşhis ve tedavisi de yapılmakta, bu yönüyle sadece dini yapılar olmanın ötesine geçilmekteydi. Bizans İmparatorluğu döneminde bilhassa İmparator Justinianus’un pek çok hastane yaptırdığı bilinmektedir. Bu hastanelerde uzman hekimler, hastane personeli ve idareciler bulunuyordu. Hastalık türlerine göre ayrı bölümler tahsis edilmişti.⁴¹⁵ Justinianus, Sivas, Kayseri, Urfa, İstanbul, Antakya ve Efes gibi şehirlerde hastaların barınması için manastıra bağlı sağlık müesseseleri kurmuştu. Hastanelerin yanına bulaşıcı hastalıkların tedavisi hususunda özel yapılar inşa edilmişti. Mesela, cüzamlı hastalar için yapılan Pantelaimon ve Hagios Zootikos cüzzamhaneleri bunlara örnek olarak verilebilir.⁴¹⁶

Justinianus’un haricinde Büyük Vasilius devrinde de büyük bir hastane kurulmuştu. Tıbbi alet ve personel yönünden oldukça zengin olan bu hastanede pekçok hemşire görev yapmaktaydı.⁴¹⁷ Bu hastahanelerin bazılarında eczaneler de bulunmaktaydı. Hastalar hekim tavsiyesine göre daha hastaneden çıkmadan ilaçlarını temin edebiliyorlardı. Eczanelerde genellikle sıvı yüksekliğini tanzim eden (hydrostat) sirkeli bal şerbeti, diospolis, merhem, yakılar, mide ilaçları bulunurdu.

Bizans hastanelerinde tedavi aşamasında sınıfsal bir ayrıcalık söz konusu değildi. Hekimler bütün hastalara aynı ölçüde hoşgörü gösterirler, teşhis ve tedavide aynı hasssiyete sahip olurlardı. Hastanelere gelen hastaların çoğu giyecek elbisesi bile olmayan yoksul insanlardı. Bunların konaklamaları, elbise ihtiyaçları bu hastanelerden

⁴¹⁴ Atabek, s. 6; Memmedova, s. 594.

⁴¹⁵ Eco, s. 487.

⁴¹⁶ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 149.

⁴¹⁷ Bakır, Ülgen, s. 22.

karşılanırdı. Bu hizmetin takibi için devlet tarafından hastabakıcı sendikaları kurulmuştu. Bu şekilde hastahanelerin düzenli şekilde işlemesi sağlanmaktaydı.⁴¹⁸

Bazilia Hastanesi

Bizans döneminin ilk hastanelerinden olan Bazilia Hastanesi Kayseri’de kurulmuştu. İşleyişi, tedavi kuralları özel bir tüzükle belirlenmiş olup, devlet tarafından sıkı bir şekilde denetlenmekteydi. Bu hastaneye dair önemli bir çalışma yapan Nazile Memmedova, Bazilia Hastanesi’nde her hastalığın tedavi edildiğini, bulaşıcı hastalıklar için ayrı odalar bulunduğunu, hastaları taşıyacak araçların hastalığın cinsine göre tasnif edildiğini yazmaktadır. Site şeklinde inşa edilen bu hastane, kilise denetimindeki hastanelerden birisiydi.⁴¹⁹

Pantokrator Hastahanesi (Pantokrator Manastırı)

Bu hastane hem kilise hem de hastane olarak faaliyet gösteren en meşhur sosyal yardım kurumlarından birisiydi.⁴²⁰ Hastanenin inşası 1124 yılında İmparator İoannes Komnenos’un eşi Eirene tarafından başlatılmış, onun ölümü üzerine kocası tarafından tamamlanmıştı.⁴²¹ Hastane bünyesinde hastalıkların türüne göre ayrılmış odalar ve bölümlere mahsus hekimler bulunmaktaydı.⁴²² Elli yataklı kapasitesi ile dönemin en büyük hastaneleri arasında yer alıyordu. Burada kalabilmek için keşiş olma zorunluluğu yoktu. Bununla birlikte kendi geçimini sağlayabilen kişilerin kalması da yasaktı. Hastanede yoksul insanlar kalmakta, bunların gıda ve giyecek ihtiyaçları karşılanmaktaydı.⁴²³

Pantokrator Hastanesi’nin genel ısınması ve ameliyathanenin ısıtılması mangallar vasıtasıyla sağlanırdı. Kadın ve erkeklerin ayrı ayrı odaları bulunmaktaydı. Hastaların ibadet etmesi için özel yerleri de mevcuttu. Bunların haricinde iki şapel, hamam, kütüphane, değirmen, fırın, mutfak ve yemek odası vardı. Özel bir durum yoksa hastalar haftada iki kez yıkanırdı. Rahipler ve huzurevindekiler ise ayda iki defa yıkanılırdı.⁴²⁴

⁴¹⁸ Eco, s. 487.

⁴¹⁹ Memmedova, s. 595.

⁴²⁰ Bakır, Ülgen, s. 23.

⁴²¹ Hayri Fehmi Yılmaz, “Zeyrek Kilise Camii”, *DİA*, c. XLIV, İstanbul: TDV Yay., 2013, s. 377.

⁴²² Timothy S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, London: Johns Hopkins University Press, 1985. s. 60, Memmedova, s. 595.

⁴²³ Annie Pralong, *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, trc. Buket Kitapçı Bayrı, İstanbul: Kitapyayınevi, 2016, s. 129; Esin Ozansoy, “Bizansta Tıp ve Kadın Hekimler”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Ankara: AKDITYK Yay., 2005, s. 171.

⁴²⁴ Bakır-Ülgen, s. 23.

Prolong, hastane teşkilatında görev yapan yirmi yedi hizmetli ve sağlık personelinin yanı sıra yetmiş altı hekim bulunduğunu yazmaktadır.⁴²⁵

Pantakrodor Manastırı bünyesinde bulaşıcı hastalıkları önlemek için ayrı binalar yapılmıştı. Cüzzamlılar hastanesi bu yapılardan birisiydi. Bu yapı bulaşıcı hastalıkların yayılmaması için normal hastaların tedavi edildiği manastırların biraz uzağına inşa edilmişti.⁴²⁶ Pantakrotor Hastanesi'nde tıbbi personelin ve hastaların beslenmelerine özel ihtimam gösterilir, yemekler manastırın kendisine has fırınlarında pişirilirdi.⁴²⁷

2.2. Bizans Devleti'nde Hekimlik Kurumu

Bizans İmparatorluğu bünyesinde görev yapan önde gelen hekimler arasında, Oribasius (M.S 325-403), Aetius Amida (M.S. 502-575) Alexander Tralles (M.S 525-605), Paul Paulus Aegineta, Simeon Seth, Michailus Psellus, Demetrius Pepagomenos, Johannes Chumnos, Maksimos Planudes ve Nicolas Myrepsos'un isimleri sayılabilir.⁴²⁸ Esin Ozansoy, *Bizans'ta Tıp ve Kadın Hekimler* adlı çalışmasında Bizans döneminde görev yapmış önemli kadın hekimlerin mevcudiyetinden de söz etmektedir. Sosannas, Basilis, Ebe Stephanis, Thekles, Ebe Elpis, Ebe Parias ve Phanostrate bu hekimlerden bazılarıdır.⁴²⁹ Bizans Devleti'ndeki kadın hekimlerin varlığı mezar taşlarından da anlaşılmaktadır.⁴³⁰

Erken Bizans döneminde hekimler kadar azizler de hasta tedavisinde önemli bir yere sahipti.⁴³¹ Mesela Aziz Nikolas, Ortodoks kilisesinin en önemli hekimleri arasında kabul ediliyordu.⁴³² Azizlerin mütevazı yaşantısı, dinlerine bağlılıkları, dünya nimetlerinden ellerini çekmeleri insanlar arasında kutsal kabul edilmelerinin başlıca nedeniydi. Onların İsa Peygamber ve Eski Ahit'te isimleri geçen diğer peygamberler gibi mucizeler gösterip insanları tedavi edeceklerine inanılmaktaydı.⁴³³ Onların ölümlerinden sonra bile insanları korumaya devam ettiklerine dair yaygın bir düşünce

⁴²⁵ Pralong, s. 126.

⁴²⁶ Pralong, s. 130.

⁴²⁷ Pralong, s.131.

⁴²⁸ Raffi Gurunluoğlu-Aslin Gurunluoğlu, "Paul of Aegina: Landmark in Surgical Progress", c. 27 sa.1, *World Journal of Surgery*, Amerika: International Society of Surgery Press, 2003, s. 18.

⁴²⁹ Ozansoy, "Bizans'ta Tıp ve Kadın Hekimler", s.168.

⁴³⁰ Gülgün Köroğlu, "Bizansta Hekim Azizler, Eyüp'teki Kosmos ve Damjanos Kilisesi" *Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler*, İstanbul: VIII, Eyüp Belediyesi Yay., 2003, s. 241.

⁴³¹ Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2008, s. 241.

⁴³² Mango, s. 173.

⁴³³ Köroğlu, s. 242.

bulunmaktaydı. Bizans halkı arasında Aziz Kosmos ve Damianos'un ölümlerinden sonra, insanların uykuda olduğu sırada halk arasında dolaşıp, ciddi cerrahi operasyonlar da dahil olmak üzere insanları tedavi etmek için gösterdiklerine dair yaygın inanış buna güzel bir örnektir.⁴³⁴ Aziz Simeon Stylites, Anargyrio, Antonius, Kosmas ve Damianos Bizans döneminin meşhur aziz hekimleriydi.⁴³⁵

Azizlerin uyguladıkları tedavi yöntemine dair kaynaklarda az da olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. İnanışa göre Aziz Simeon, Antakya civarında kutsal merkezlerde, bölgeye gelen hastaları mucizevi şekilde tedavi etmekteydi.⁴³⁶ Azizlerin bu tedavilerine tam bir teslimiyetle inanan halk, doğal olarak tıbbi ve bitkisel ilaçlı yöntemler uygulayan hekimlere şüpheyle bakmaktaydı.⁴³⁷ Bu nedenle hekimlerin çoğu aynı zamanda din adamıydı.⁴³⁸ Söz konusu aziz hekimlere verilen değer zaman içerisinde daha da artmış, onları topluma sevdirmek adına bazı hekimlerin mozaik tasvirleri bile yapılmıştı. Kiliselerde İsa motifinin etrafında Kosmas, Damianos, Panteleemon gibi aziz hekimlerin tasvirleri de yer alıyordu.⁴³⁹ Dönemin eğlencelerinde, tiyatrolarında hekim karakterleri canlandırılarak onlara sempati duyulması sağlanıyordu.⁴⁴⁰

Bununla birlikte zaman içerisinde Bizans toplumunda aziz hekimlerin yanı sıra bilimsel tıbbın olması gerektiğine dönük bazı beklentiler de ortaya çıkmaya başladı. Bilimsel tıbbın öne çıkmasında en büyük katkıya aittir. Aleksios Apokaukos, Hippokrates ve Galenus'un eserlerinin derlenmesinde ön ayak olmuş, onların eserlerini yeni metotlarla harmanlayarak dönemin ihtiyaçları çerçevesinde geliştirmişti.⁴⁴¹ Yine Bizans topraklarına gelen Suriyeli, Arap, Ermeni, İranlı ve Türk hekimlerin faaliyetleri de

⁴³⁴ Nancy P. Sevcanko, "İsa ve Azizlerin Şifa Mucizeleri", *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, trc. Ayşe Düzkın-Melis Seyhun Çalışır-Orçun Türkay, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 33.

⁴³⁵ Cécile Morrisson, *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu, 330-641*, trc. Aslı Bilge, İstanbul: Ayrıntı Yay.,2014, s.255; Köroğlu, "Bizans'ta, Hekim Azizler, Eyüp'teki Kosmos ve Domianos Kilisesi", s. 244.

⁴³⁶ Judith Herrın, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, trc., Uğur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yay., 2010, s. 76.

⁴³⁷ Ralph Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, trc. Şenol Mumcu, Homer İstanbul: Kitabevi Yay.,1999, s. 2.

⁴³⁸ İlter Uzel, "Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı", *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 431.

⁴³⁹ Mango, s. 291.

⁴⁴⁰ Mango, s. 72.

⁴⁴¹ Petros Bouras Vallianatos, "Bizanslı Hekimlerin Şifa Sanatı Bağlamının İncelenmesi", trc. Ayşe Düzkın, Melis Seyhun Çalışlar, Orçun Türkay, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 105.

bilimsel tıbbın gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamış, böylece dine ve kiliseye dayalı düşünce yapısı, tedavi yöntem ve teknikleri daha bilimsel hale gelmiştir.⁴⁴²

Bizans dönemine dair yapılan arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bulgular sayesinde dönemin hastanelerinde kullanılan tıbbi aletler, ilaç şişeleri, bunlardan hareketle uygulanan tedavi yöntemleri hakkında bazı fikirler edinmek mümkündür.⁴⁴³ Bizanslı hekimler çoğunlukla saray çevresinde bulunmaları için sosyal açıdan iyi bir konuma sahiplerdi.⁴⁴⁴ Bu nedenle hekim olabilmek için belli başlı şartları karşılamak zorundalardı. Öncelikli olarak tababet eğitimini aldıklarına dair bir diplomaya sahip olmaları, iş tecrübesine sahip olmaları ve devrin hekimlerinin yaptığı sınavlarda başarı göstermeleri gerekiyordu. Tıp eğitiminin kimden ve nereden aldığının belgelenmesi de önemli bir şarttı.⁴⁴⁵ Hastane, manastır ve yetimhanelerde her yıl ihtiyaca göre hekim istihdam edilirdi. Kadın doktorlar hastanelerin yanı sıra rahibelerin bulunduğu manastırlarda görev yaparlardı.⁴⁴⁶

2.2.1. Bizans Devleti'nde Bulunan Belli Başlı Hekimler

Oribasius

M.S. 325-403 yılları arasında yaşamış olup Pergamon (Bergama)'lıydı. Soylu bir aileye mensup olan Oribasius, İskenderiye Tıp okulunda eğitim görmüştü. Bizans döneminde tıp sahasında ilk sayılabilecek araştırmaların sahibi olan bu önemli hekim⁴⁴⁷ aynı zamanda İmparator Julianus'un özel doktoru olarak görev yapmıştı.⁴⁴⁸

Oribasius, kendisinden önce gelen tabiplerin eserlerini incelemek suretiyle tıp bilgisini geliştirmiş, bu eserlerden hareketle *Euporista* adını verdiği bir eser kalme almıştı. Kendisinin de ifade ettiği gibi bu eser “*Yunan tıp fikirlerinin yeni döneme aktarılmasıydı*”.⁴⁴⁹ Tıba dair başka eserler de yazdığı bilinen Oribasius'un en meşhur eseri yetmiş ciltlik *Synagoga Medicae* (Tıp Cerrahlık) adlı ansiklopedik tıbbi bilgiler

⁴⁴² İter Uzel, s. 431.

⁴⁴³ Köroğlu, “Bizans'ta Hekim Azizler, Eyüp'teki Kosmas ve Domianos Kilisesi”, s. 241.

⁴⁴⁴ Eco, s. 488.

⁴⁴⁵ Venance Grumel, “La Profession Médicale a Byzance a l'époque des Comnènes”, Paris: *Revue des études byzantines*, c. 7, 1949, s. 43, Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 148.

⁴⁴⁶ Tamara Talbot Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, trc. Bilgi Altınok İstanbul: Özne Yay., 2002, s. 193.

⁴⁴⁷ Sıdıka Bulduk-Emre Özgür Bulduk, “Bizans Döneminin Ünlü Hekimleri”, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 745, Çelik, s. 75.

⁴⁴⁸ Ferudun Nafiz Uzluk, *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1958, s.72, Eco, s. 489.

⁴⁴⁹ Baylav, s.63; Vallianatos, s. 105.

kitabıdır.⁴⁵⁰ Bu eseri yazarken yaptığı seyahatlerden çok faydalanmıştı. Ona göre bir hastalığın pek çok nedeni olabilirdi. Hastalığa net bir tıbbi tanı konulabilmesi için o hastalığın diğer türlerinin de bilinmesi gerekiyordu. Hastalıkları tanımlayabilmek için seyahatler etkili bir çözümdü.⁴⁵¹ Ansiklopedik eserinde hijyen, diyetetik, fizyoloji, anatomi, patoloji, cerrahi, kulak, burun, boyun cerrahisi ve hasta bakımı gibi pek çok konuya yer vermişti. Bu eserler kendisi gibi doktor olan ve yaptığı seyahatlerle tanınan oğlu Eustathios tarafından bir araya getirilerek düzenlenmişti.

Orisbasius bilhassa çocuk hastalıklarında öne çıkan bir isimdi. Bu konuya dair *Synopsis ad Eustathium* bir eser yazmış, eserinde çocuk hastalıkları, tedavisi, eğitimi, süt anne seçimi gibi konulara yer vermişti.⁴⁵² O devrinin doktorlarının aksine dinî tedavi ile ilgilenmemiş, daha bilimsel yöntemler tercih etmiş, maymunlar üzerinde yaptığı çalışmalarla tıp bilimine önemli katkılar sağlamıştı.⁴⁵³ Genel tıbbi bilgilerin yer aldığı, doktor bulunmaması halinde insanların kendi imkânlarıyla hazırlayabilecekleri ilaçların tarif edildiği⁴⁵⁴ *Genel Geçer İlaçlar* başlığını taşıyan bir diğer eserin de sahibi olan Oribasius, İmparator Julianus devrinde Perslere karşı yapılan seferde katılmış ve bu sefer sırasında vefat etmişti.⁴⁵⁵

Aeginalı Paulus

Bizans tıp tarihi içerisinde önemli bir yeri olan hekimlerden, İmparator I. Herakleios (610-641) döneminde yaşadığı tahmin edilen Aeginalı Paulus da tıpkı Oribasius gibi, tıp bilgisini geliştirmek amacıyla yaptığı seyahatleriyle tanınmıştı.⁴⁵⁶ M.S. 625'te Ege Denizi'ndeki Agina Ada'sında dünyaya gelen Paulus, Eski Yunan-Roma dünyasının en son klasik hekimleri arasında yer alıyordu. O da İskenderiye'de eğitim görmüş,⁴⁵⁷

⁴⁵⁰ Nuray Soydan, "Roma Tıbbi ve Kadın Hastalıkları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 76, bkz., Fielding Hudson Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, London: Perss of W.B Saunders, 1929, s. 65

⁴⁵¹ İlater Uzel, s. 433-434.

⁴⁵² Murat Yurdakök, "Bizanslılarda Pediatri", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, c.48, sa.1, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 2005, s. 94.

⁴⁵³ Erdemir, s. 29.

⁴⁵⁴ Elvira Latifova, "IV-VII. Yüzyıllarda Bizans Doktor-Ansiklopedicilerin Tıp Bilgilerinin Gelişimindeki Rolü", *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s.310.

⁴⁵⁵ Eco, s. 489.

⁴⁵⁶ Berrin Okka, "Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru", c. 25 sa. 1, *Genel Tıp Dergisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 2015, s. 34; Zeki Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi*, İstanbul: Hayy Kitap Yay., 2010, s. 159

⁴⁵⁷ Berrin Okka, "Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru", *Genel Tıp Dergisi*, c. 25 sa. 1, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 2015, s. 34.

Epitomae Medicoe Libri Septem adını taşıyan bir tıp ansiklopedisi kaleme almıştı.⁴⁵⁸ *Epitome of Medicine* olarak da bilinen eser daha sonraki dönemde meşhur İslam âlimi Huneyn bin İshak tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş, bu sayede Ebu'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî başta olmak üzere pek çok Müslüman bilim adamını etkilemişti.⁴⁵⁹ Onun bilhassa panzehir olarak kullanılan tiryak üzerine yaptığı incelemeler İslam dünyasında büyük etki uyandırmıştı.⁴⁶⁰

Paulus, yedi kitaptan meydana gelen eserinde dönemin hastalıkları ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi vermekteydi. Eserde ele alınan bazı hastalık ve cerrahi müdahaleleri litotomi, herniotomi, parasentez, meme ampütasyonu, trakeostomi, göz ameliyatları, diş çekimi, tonsilektomi ameliyatı, burundan polip alınması şeklinde sıralanabilir.⁴⁶¹ Yine damarlardan kan alma, kanamanın nasıl durdurulacağı, böcek sokmalarında, akıl hastalığı tedavisi ve köpek ısırıklarında yapılması gereken müdahaleler ve müdahale sonucunda karşılaşılabilecek problemler, ilaçların yan etkileri, koruyucu hekimlik, humma, temizlik, diyet, kurtçuklar ve zehirli hayvanlar da kitapta yer verilen diğer bazı konulardı.⁴⁶²

Bizans döneminin en iyi doktorlarından birisi olarak kabul edilen Aeginalı Paulus, aynı zamanda plastik cerrahinin öncü isimlerden birisiydi. O, savaşlar sırasında kulak, burun, kol, bacak gibi uzuvları kopan gladyatörlerin kopan parçalarını onarmak suretiyle bu alanda kendisini iyice geliştirmiş, bir anlamada estetik cerrahi alanında isim yapmıştı.⁴⁶³

Aétius

M.S. 502'de Diyarbakır'da doğan Aétius, İmparator Justinianus'un özel doktoruydu.⁴⁶⁴ Bizans Devleti'ndeki ilk Hıristiyan hekim olarak bilinen Aétius da devrinin diğer pek çok hekimi gibi İskenderiye'de eğitim gördü. Konstantinapolis'e döndüğünde kendisinden önce yaşayan Galenus, Saranus, Rufus, Dioscurides ve Hipokrat gibi ünlü tabiplerin eserlerinden hareketle on altı kitaptan meydana gelen *Tetrabiblos* isimli

⁴⁵⁸ Gurunluoğlu-Gurunluoğlu, s. 18.

⁴⁵⁹ Tez, s. 109.

⁴⁶⁰ Tez, s. 159.

⁴⁶¹ Berrin Okka, "Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru" *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s.234-242.

⁴⁶² Gurunluoğlu-Gurunluoğlu, s. 19; Pormann, s. 96.

⁴⁶³ Athanasios A. Diamandopoulos-Theodoros I. Kassimatis-Pavlos C Goudas, "Paulus Aegineta: The Pioneer of Plastic Surgery Evolution and Comparisons", c.2 sa.2, Yunanistan: *Hospital Chronicles*, 2007, s. 84.

⁴⁶⁴ Oliver Nicholson, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, c.1, İngiltere: Oxford University Press Print Publication, 2018, s. 28; bkz., *İstoriya Vizantii*, t.1., Moskova 1967.

eserini yazdı.⁴⁶⁵ Onun, *Bibliaiatrika Hekkadeika* adında dört gurup şeklinde düzenlenmiş, çeşitli hastalıklar, cerrahi müdahaleler, şişlik tedavisi, böcek ısırıklarına müdahale, difteri, jinekoloji gibi hastalıkların ve tedavi yönlerinin anlatıldığı bir eserinin daha olduğu bilinmektedir.⁴⁶⁶ *Bibliaiatrika Hekkadeika*'da Aétius, daha ağır tedaviler gerektiren dahiliye, cerrahi, kadın doğum ve oftalmoloji gibi hastalıklardan da detaylıca bahsetmiş, tedavileri yöntemlerini tarif etmişti.

Altmıştan fazla göz hastalığı, üç cins bağırsak paraziti, kasık fitiği gibi hastalıkların tedavisini ilk defa keşfettiği ifade edilen Aétius, bilimsel, kimyasal ve cerrahi tedavilerin yanı sıra, ilaçlarla birlikte hastalara iyi geleceğini düşündüğü dua, sihir ve büyü gibi geleneksel metotları da uyguluyordu.⁴⁶⁷ Bir hastasının boğazında kalan bir kemiği çıkarmak için onun ensesinden tutarak: “Hekim Lazarus nasıl mezardan çıktıysa, Peygamber Yunus nasıl balınan karnından dışarıya fırladı ise, ey kemik, sen de yukarı veya aşağı git” diyerek tedavi etmeye çalışması bu yöntemi kullandığına dair güzel bir örnektir.⁴⁶⁸ Anlaşıldığı kadarıyla dini inançlarına bağlı Bizans’ın ilk Hıristiyan doktoru olarak tanınan Aétius’un bu mistik yönü tedavi uygulamalarına da yansımaktaydı.⁴⁶⁹

Trallesli Alexandros

Trallianos Alexandros M.S 525’te Aydın’da dünyaya geldi. Roma’da yaşamış olan seçkin bir ailenin beş evladından birisi olan Tralles, Bizans tıp tarihinin bilinen en ünlü doktoruydu. Eğitimini İskenderiye’de tamamladıktan sonra⁴⁷⁰ Roma’ya dönerek tıp dersleri vermiştir.⁴⁷¹ Onun dönemin imparatoru Justinianus’un özel doktorluğunu yaptığı yönündeki bilgilerin kesinliği yoktur.⁴⁷² Turhan Kaçar, Tralles’in Justinianus’un ilaçlarını hazırlayan özel eczacılarından olduğunu söylemektedir.⁴⁷³

⁴⁶⁵ Deniz Belen-Ahmet Acıduman, “Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Esri Tetrabilon’da Hidrosefali üzerine olan çalışması”, c.18, sa.3, *Türk Nöroşirürji Dergisi*, Ankara: Türk Nöroşirürji Yay., Ankara 2008, s. 199.

⁴⁶⁶ Nicholson, s. 28.

⁴⁶⁷ Pervin Somer, “Bizans’ta Hekimlik”, *Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s..674; Bulduk, Bulduk, s. 745.

⁴⁶⁸ Uzluk, *Genel Tıp Tarihi*, s. 73.

⁴⁶⁹ Latifova, s. 310.

⁴⁷⁰ Plinio Pioreschi, *A History of Medicine*, Omaha: Horatius Press, 2001, s. 57.

⁴⁷¹ Uzluk, Genel Tıp Tarihi, s.73; Baylav, s.64; Latifova, s. 309.

⁴⁷² Semra Erpek, “Aydınlı Bir Hekim: Tralles’li Aleksndr (Alexandros Trallianos)” c.4 sa. 2, *Adnan Menderes Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yay., 2003, s. 36.

⁴⁷³ Turhan Kaçar, “Eski ve Orta Çağ Kaynaklarında Hafızayı Güçlendirmek ve Tedavi Etmek Üzerine Atıflar”, *Navisalvia Sina Kabağaç’i Anma Toplantısı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009, s. 58.

Alexandros Trelles, hekimlik hayatı boyunca Yunanistan, Fransa, İtalya, İspanya gibi ülkelerde birçok şehir gezerek tıp ilmine dair pek çok bilgi edinmiş, bu gezilerden elde ettiği verileri tıp çalışma hayatına aktarmıştır.⁴⁷⁴ Tralles, kendinden önceki dönemlerde keşfedilmiş pek çok tıbbi bilgi üzerine kendi klinik deneylerini de katarak ilerleme göstermişti. Bu çalışmalarını neticesinde *Sağlam Bilim, Ateşler Üstüne ve Kurtçuklar* adlı eserini yazmıştır.⁴⁷⁵ Tralles'in bir diğer önemli eseri *Therapeutica* adıyla da bilinen *The Twelve Books of Medicina*'dır. Tedaviler üzerine yazılan bu eser daha sonraki tıp talebelerine bir rehber mahiyetindeydi. Eserde Galenos'un tıbbi uygulamalarından antikçağın büyü içerikli geleneklerine kadar pek çok konuya değinilmişti.⁴⁷⁶ Eserinde Arapça veya Süryanice kaynaklardan da istifade edilerek o döneme kadar Bizans dünyasında bilinmeyen pek çok hastalık analiz edilmiş, tedavi yöntemleri ele alınmıştı. Mesela bağırsak solucanları üzerine yaptığı keşifler o dönemin tıp literatüründe bir ilk olma özelliği taşıyordu⁴⁷⁷

Tralles daha önce hiç bir doktor tarafından keşfedilmemiş ilaçlar ile tedaviler geliştirmişti. Hafızayı güçlendirmek için keşfettiği balathur adını taşıyan bitki bunlardan birisiydi.⁴⁷⁸ O, cevize benzeyen bu sakızlı ve yapışkan bitkinin buruk suyu içildiğinde unutkanlığa iyi geleceğini söylüyordu.⁴⁷⁹ Tralles, hastalarını tedavi ederken onların his ve korkularını da dikkate alırdı. Mesela ağızdan alınan ilaçlardan şüphe duyan, iğrenen yahut midesi bulan hastalarına dış yollarla tedavi uyguluyordu. Alexandros'un diğer hekimlere nazaran ilginç tedavilerinden birisi de muska tedavisiydi. Bu yöntemle hastanın motivasyonunu arttırarak, hastanın kendi inancı çerçevesinde psikolojik tedavi uygulanıyordu.

⁴⁷⁴ Semra Erpek, "Aydınlı Bir Hekim: Tralles'li Aleksndr (Alexandros Trallianos)", s. 36.

⁴⁷⁵ Petros Bauras Vallianatos, "Bizanslı Hekimlerin Şifa Sanatı Bağlamının İncelenmesi", *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, trc. Ayşe Düzkan, Melis Şeyhun Çalışlar, Orçun Türkay, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 106.

⁴⁷⁶ Eco, s. 490.

⁴⁷⁷ Pioreschi, s. 58; bkz. G.R. Medicine Through the Ages, RoPublishers Inc, New York, 1968.

⁴⁷⁸ Baladhur: "Hindistanda bhallatak (veya bhallataka) olarak bilinen bir tür ceviz olan baladhur'un suyu havaya maruz bırakıldığı zaman, aşındırıcı siyah ve silinmez bir sıvıya dönüşüyor. Bu yüzden özellikle ketenli ve yünlü kumaşları işaretlemek için kullanılıyordu. Suda çözülemeyen ancak alkolde çözülen ceviz kalp biçiminde olduğu için, Latincece anacardium ya da semecarpus anacardium, Arapçada habb el kalb olarak da adlandırılmaktadır. Arapçada ayrıca habb el fehm yani kavrayış hapı olarak da isimlendirilmektedir. Bu bitki İslam Tıbbında da uygulanmıştır." Kaçar, s. 60.

⁴⁷⁹ Kaçar, s. 61.

Tralles'in yazdığı eserler sonraki yıllarda Latince, Arapçaya, Yunanca, Almanca, Fransızca'ya tercüme edilmiş, bu sayede çok geniş bir alanda tesir bırakmış olan Alexandros, M.S. 605'te Roma'da vefat etmiştir.⁴⁸⁰

Simeon Seth

Bizans döneminin Yahudi doktorlarından olan Simon Seth, VII. Constantinos, Romainun (1028-1034) ve Mihail Doukas (1071-1078) dönemlerinde saray hekimi olarak görev yapmıştı. Otuz beş yaşına geldiğinde Olimpos Dağı'nda bir manastıra giderek inzivaya çekildiği ve 1081 yılında ölümüne kadar burada münzevi bir hayat tarzı sürdürdüğü bilinen Simeon Seth, *Gıdaların Özellikleri* adlı bir sözlük kaleme almıştır.⁴⁸¹ Eserde alfabetik olarak besinler ve 228 bitki ve hayvan hakkında açıklamalı bilgiler verilmiştir. Eserini İmparator Mihail Doukas'a ithaf eden Simeon, tıp haricinde Aristoteles fiziği ve doğal bilimleri ile de ilgileniyordu. O'nun Yunanca olarak, bir dizi doğal madde ve ilaç hakkında da bilgi verdiği *Consptus Rerum Naturalium* adını taşıyan bir eser daha yazdığı bilinmektedir.⁴⁸²

Michailus Psellos

1018'de İstanbul'da dünyaya Michailus Psellus daha ziyade filozof ve yazar kimliğiyle tanınır.⁴⁸³ Zengin bir aileden gelen Psellos, imparatorun danışmanlığını ve baş kâtipliğini yapmıştı.⁴⁸⁴ Michailus Psellus çok geniş bilgi birikimine sahip entelektüel bir şahsiyetti. Edebiyat, tabii bilimler, tıp, tarım ve matematik ilimleriyle uğraşmış, bu disiplinlere dair önemli eserler vermişti. Onun tıp alanında verdiği eserleri *Temel İlkeler*, *Gebelik Bilgisi*, *Gıdaların Etkisi*, *Hamam Risalesi*, *Hastalıkların Özel Adları*, *Soru-Cevapla Tıp Konuları*, *Tıp İlkeleri*, *İyileştirme Sanatı*'dır. 1078 senesinde vefat etmiştir.⁴⁸⁵

2.3. Bizanslılar Arasında Hastalıklar ve Tıbbi Tedavi Yöntemleri

Doğu Roma İmparatorluğu çok uzun süre Anadolu, Balkanlar, İtalya, Yunanistan, Suriye ve Kuzey Afrika'yı yönetmişti. Böylesine geniş bir coğrafyaya hükmetmek

⁴⁸⁰ Erpek, s. 36.

⁴⁸¹ Ethan Budd Russo, *Handbook of Cannabis Therapeutics From Bench to Bedside*, New York: Haworth Press, 2006, s. 17.

⁴⁸² Russo, s. 18.

⁴⁸³ Işın Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara: TTK., Yay, 2014, s. 10.

⁴⁸⁴ Uzel, s. 440.

⁴⁸⁵ Uzel, s. 441.

haliyle pek çok hastalık ile karşı karşıya kalmak anlamına da geliyordu.⁴⁸⁶ Veba, cüzzam gibi salgın hastalıklar, romatizma, akıl hastalıkları, göz hastalıkları Bizans topraklarında sıkça görülen ve kaynaklara yansıyan hastalıklardan bazılarıydı. Dini hassasiyetler nedeniyle Epilepsi (sara) gibi bazı hastalıklar kutsal kabul ediliyordu.⁴⁸⁷

Ortaçağın yaygın kutsal hastalığı olup “Kara Ölüm” olarak tabir edilen veba muhtelif dönemlerde Bizans topraklarında da görülmüş, pek çok insanın ölümüne neden olmuştu. İnsanlar kutsal kitaplarda yer alan bazı ifadelerden hareketle vebanın Tanrı tarafından insanlığa gönderilen bir ceza olduğunu düşünüyorlardı.⁴⁸⁸ Eski Ahit’te İsrailoğullarının taşkınlıkları nedeniyle: “*size veba gönderirim*” şeklinde yapılan uyarı bu düşüncenin temelini oluşturuyordu.⁴⁸⁹

Veba, peste (pestitis) adı verilen bir bakteri nedeniyle yayılmaktaydı. Selçuklu tarihçisi Feda Şamil Arık Anadolu merkezli olarak vebanın yayılım sürecini şu şekilde tasvir etmektedir:

“Anadolu’da vebanın ‘kıran, taûn’ adıyla bilindiği ve hastalığın esas itibarıyla kemiricilerin bir hastalığı olup ‘yersinia (pasteurella) pestis’ etkeninden (basilinden) ileri gelen veba, insanlara fare pireleri aracılığı ile bulaşır. Veba mikrobu, hareketsiz, güneşte kolayca ölen, balgam ve pire dışkısı içinde, oda sıcaklığında uzun süre canlı kalabilen, dondurulursa 25 yıl canlılığını koruyabilen bir mikroptur. Hastalık genellikle kemirici hayvanlar, fareler arasında salgın olarak görülür. ‘Ksenopsilla Keopis’ denilen fare pireleriyle de insanlara geçer. Pire ısırıldığı insana, fazla kan emmek için kusmak suretiyle enfeksiyonu bulaştırır. Ayrıca pireler bakterileri, dışkılarıyla da çıkarabilirler. Kaşınma esnasında açılan bölgelerden bakteri insan kanına girer! İnsanlar arasında hastalığın bulaşması ancak akciğer vebasası şeklinde damlacık mikrobu ile gerçekleşir. Hastalığın diğer formları kapalı mikroplar şeklinde gerçekleşir. Yani pire yoksa insandan insana bulaşma olmaz. Aynı zamanda veba ağırlığına ve vücuda yayılmasına göre de türlerine ayrılmaktaydı: Hıyarcık ‘bubon’ vebasası, Akciğer vebasası ‘Veba pnömonisi’, veba sepsisi’dir.”⁴⁹⁰

Bizans topraklarında Justinianus’un imparatorluk devrinde rastlayan 541-543 yılları arasında bir veba salgını baş göstermiş, nüfusun önemli bir kısmı bu hastalık nedeniyle

⁴⁸⁶ Köroğlu, s. 241.

⁴⁸⁷ Demirhan, *Tıp Tarihi ve Deontoloji Dersleri*, s. 50.

⁴⁸⁸ Lizabeth Hardman, *The History of Medicine*, Amerika: Lucent Books Perss, 2012, s. 55, Necmeddin Akyay, “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar”, c. 8, sa. 2, Mikrobiyoloji Bülteni, Ankara: Bilimsel Tıp Yay., 1974, s. 209.

⁴⁸⁹ Varlık, s. 175.

⁴⁹⁰ Arık, s. 28.

hayatını kaybetmişti.⁴⁹¹ Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi* adlı eserinde bu hastalık yüzünden insanların çaresiz kaldığını, bir kişinin bile bu hastalıktan kurtulamadığını yazmaktadır.⁴⁹² Hastalıktan imparator da etkilenmiş, bu nedenle devlet işleriyle bir süre eşi Theodora ilgilenmişti.⁴⁹³ Bazı araştırmacılara göre, fareler, evcil kediler, sincap, pireler ve kemirici hayvanlar vasıtasıyla insanlara bulaşan bu bulaşıcı hastalığın yayılmasında İmparator Justinianus'un da payı vardı.⁴⁹⁴ Onun ekonomiyi güçlendirmek için Afrika'dan buğday, pamuk, ipek, keten gibi ürünler getirdiği sırada, bu ürünlerle birlikte ülkeye giren fareler ve pireler bu hastalığı da Bizans topraklarına getirmişlerdi.⁴⁹⁵

Veba salgını baş gösterdiğinde devlet eliyle pek çok tedbir alınırdı. Bununla birlikte doktorların hastalığın tedavisi konusunda pek bir mesafe kaydedemedikleri bilinmektedir. Doktorlar, daha ziyade bitkisel ve kimyasal ilaçlar ile insan vücudundaki irinin dışarı çıkmasını sağlayarak bu hastalığı tedavi etmeye çalışıyorlardı. Bu işlem ise hastalığın vücutta daha fazla yayılmasından başka bir işe yaramıyordu. Bununla birlikte doktorların pek çok vebalı hastayı veba olduğunu teşhis etmeksizin tedavi etmeye kalkmaları, hızla yayılan bu hastalık yüzünden pek çok insanın ölümüne adeta davetiye çıkarmaktaydı.⁴⁹⁶

Salgın hastalıklar dışında zehirlenmeler de çok sık rastlanan bir sağlık problemiydi. Zehirlenme tedavisinde bazı topraklar kullanılmaktaydı. Terra Lemnia adı verilen ve içerisinde zehirlenme konusunda önceden uyarıcı bir maddeye sahip olan toprak bunlardan birisiydi. Terra Lemnia ülser ve dizanteri tedavisinde de kullanılmaktaydı.⁴⁹⁷ Aziz Simeon Stylites'in yaşadığı bölgede bulunan kırmızı toz da zehirlenme vakalarında kullanılıyordu. Özel mühürlü kaplarda muhafaza edilen, muhtelif kaplardaki farklı sıvılarla karıştırılarak kutsanan bu tozun hastalara şifa verdiğine

⁴⁹¹ Colin Mcevedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, trc. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 36.

⁴⁹² Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, trc. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2001, s. 59.

⁴⁹³ Bakır-Ülgen, s. 30

⁴⁹⁴ Mcevedy, s. 86; Hardman, s. 56

⁴⁹⁵ Bakır-Ülgen, s. 31.

⁴⁹⁶ Bakır, Ülgen, s. 31.

⁴⁹⁷ Pralong, s. 250.

inanılıyordu.⁴⁹⁸ Zehirlenmelerde tedavi edici bir diğer madde sirkeydi. Bilhassa zehirli yılan sokmalarında yara üzerine sirke sürülerek hasta tedavi edilirdi.⁴⁹⁹

Bu hastalıkların haricinde yukarıda da kısaca değinildiği üzere, göz rahatsızlıkları, romatizma, akıl hastalıkları, fitik, gut ve epilepsi de sıkça görülen diğer bazı hastalıklardı.⁵⁰⁰ Doktorlar muayene esnasında hastalığı teşhis etmek için nabız kontrolü ve bir çeşit idrar tahlili yaparlardı. İleri derece bir rahatsızlık söz konusu olursa cerrahi müdahale yapılırdı.⁵⁰¹ Muayenenin ardından hastanın durumuna göre ilaç verilirdi. Bitki karışımlarından elde edilen tiryak en etkili ilaçlardan birisiydi. Özel bir merasimle hazırlanan tiryak, altmış dört farklı malzemenin harmanlanmasıyla elde edilirdi. Zencefil, ravend, karabiber, giritotu, maydanoz tohumu, afyon, kurutulmuş ekmek içi, zift, çavşır, mürsafi, kurutulmuş yılan kalbi tiryakın içerisinde bulunan bazı maddelerdi.⁵⁰² M.Ö I. asırda Pontus kralı Mitrat tarafından keşfedildiği için mitridatyum adıyla bilinen karışım da hastalıkların tedavisinde kullanılan bir diğer tiryak idi. Mitridatyumun karışımında engerek eti, afyon, ada soğanı bulunmaktaydı. Tiryak haricinde Antidotum Orvietanum, Antidotum Orvietanum Aliud, Antidotus Matthioli, Antidotus Matthioli reformatus adı verilen panzehirler de kullanılıyordu.⁵⁰³ Döneme ait bazı reçetelerden hareketle sarısabır, akgünlük, mür ve biber gibi Asya kökenli olup yakın doğu ve Güney Asya'dan ithal edilen bitkiler de tedavi amaçlı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴

Bizans döneminde tedavi amaçlı olarak bilhassa kilise çevrelerinde büyüler, efsunlar ve kutsal kitaplardan elde edilen şifâi unsurlar da kullanılmaktaydı. Hastalara şifa verdiği inanan bu büyülü reçeteleri Galenus, Aeginalı Paulus ve Oribasios gibi büyük hekimlerinin yazdığı nakledilmektedir.⁵⁰⁵ Bizans halkının tedavi için büyü ve sihirselsel unsurlara başvurmalarının nedeni, hastalıklara şeytanların sebep olduğuna inanmalarından ileri geliyordu. Bu nedenle haç, tılsım, çanlar, kırmızı iplikler gibi çeşitli büyüsel simge ve muskalara büyük önem verilirdi. Hıristiyanlığın en önemli dinsel simgesi olan haç, şeytani kötülükleri giderdiğine inanılan en önemli simgeydi.

⁴⁹⁸ Pralong, s. 251.

⁴⁹⁹ Pralong, s. 250

⁵⁰⁰ Erdemir, *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, s. 29.

⁵⁰¹ Vallianatos, s. 105.

⁵⁰² Baylav, s. 50.

⁵⁰³ Baylav, s. 69.

⁵⁰⁴ Koray Durak, "Dioskorides ve Ortaçağ, Bizans İmparatorluğu'na İthal Edilen Tıbbi Bitkiler", Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 153.

⁵⁰⁵ Vallianatos, s. 109.

Halk sadece kötü ruhlardan kurtulmak için değil, şans getirmesi, sevgi ve muhabbet bağına arttırmak için de muska ve büyülere başvuruyordu.⁵⁰⁶ Bunlara ilave olarak kadınlarda kolay bir doğum sağladığına, düşüklüğü engellediğine, ağrı kesici etkiye sahip olduğuna inanılan bazı kutsal taşlar da bilhassa hamamlarda kullanılırdı.⁵⁰⁷

2.4. Bizans Devleti'nde Tıp Eğitimi

Bizanslılarda tıp eğitiminin temeli Yunan ve Roma geleneklerinin yanı sıra Hıristiyan düşüncesine dayanmakta olup, bilhassa Hippokratte ve Galenus'un etkisi bariz bir şekilde hissediliyordu. Bunun haricinde Hıristiyan doğmaları da önemli bir yer turuyordu.⁵⁰⁸ Bizans İmparatorluğu'nun kendini diğer devletlerin ve insanlığın üzerinde görmesi başlangıçta öteki kültürlerle kapalı olmasına neden olmuştu. Bu durum haliyle bilgi ve teknoloji transferinin önündeki en büyük engeldi.⁵⁰⁹ Erken dönemde tababet hekimlerin şahsi çalışmaları ve birtakım kilise ve manastır uygulamalarından ibaretti. Çalışmalar genellikle papazların gözetiminde gerçekleştirilirdi. Başlangıçta tıbbi eğitim eğitim ve öğretimden ziyade şahsi gözlemler, deneyler ve bireysel okumalar vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Romalı büyük bilgin Plinius'un: "*Hekimlerin öğrendikleri her şey, bizim için tehlikeyi biraz daha arttırıyor, yaptıkları deneyler de bizi ölüme sürüklüyor; bir hekim bir insanı mutlak bir karanlıkla öldürebilen tek kişidir*"⁵¹⁰ şeklindeki ifadeleri dönemin entelektüel kesiminin bile tıp bilimine karşı takındığı tavrı göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

İslâm medeniyetinin yükselişiyle birlikte, bilhassa Endülüs ve Suriye üzerinden karşılıklı bir etkileşim başlamış, XIII. asırdan itibaren Bizans İmparatorluğu dış dünyaya biraz daha açılmıştır. Bilhassa İbn Sînâ ve Ebû Bekir er-Râzî'nin eserlerinin tercüme edilmesiyle Bizans tıp eğitimi farklı bir ivme kazanmıştır. Bizanslı âlimler Müslüman meslektaşlarının eserlerini tercüme ederek, tıp alanındaki yenilikleri takip edebilmişler bu sayede ülkelerinde de bu yeni metodları uygulamışlardır. Bu durum tabii olarak Bizans tıbbının hızlı bir gelişme göstermesiyle neticelendi.⁵¹¹ İslam âlimlerinin

⁵⁰⁶ Gülgün Köroğlu, "Bizans Döneminde Nazar ve Kadın Hastalıklarına Karşı Kullanılmış Muskalar", c.I, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Editör, Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Ankara: TTK Yay., 2005, s. 159.

⁵⁰⁷ Köroğlu, "Bizans Döneminde Nazar ve Kadın Hastalıklarına Karşı Kullanılmış Muskalar", s. 162.

⁵⁰⁸ Hıristiyan Doğması: "İsa'nın hem tanrı hem de bir beşer olduğu inancına sahip olma görüşünü kapsamaktadır". Jacques Waardenburg, "Teslis", *DİA*, c. XL, İstanbul: TDV Yay., 2011, s. 548.

⁵⁰⁹ Yegane Güzelova, "Bizans Döneminde Konstantinopolis'de Yüksek Tıp Eğitimi", *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010 s. 826.

⁵¹⁰ Jackson, s. 2.

⁵¹¹ Güzelova, s. 826.

yazdıkları eserlerin haricinde, Hippokrates, Galenus'a ilaveten Celsus, Rufus, Areiteus, Soranus gibi antik dönem hekimlerinden de Bizans tıbbının gelişmesine katkıları olmuştur.

Bizanslı hekimlerin eğitiminde en büyük pay Efes'te bulunan İskenderiye Tıp Okulu'na aitti. Bizans döneminin hemen hemen bütün hekimleri eğitimlerini bu okulda tamamlamışlardı. Bu okulda hekimler tıp ile birlikte felsefe dersleri de alıyorlardı. Okulda tıbbi ilimler kapsamında anatomi, fizyoloji, hijyen ve insan tedavi sanatı aşamalarını ayrıntılı bir şekilde öğretilmekteydi. İskenderiye Tıp Okulu'nun haricinde, Kostantinapolis, Caeseria, Gazze, Nicomedia, Pergamon, Antiochia'da gibi şehirlerde de felsefe eğitimiyle birlikte tıp eğitimi veren yüksekokullar vardı. Bununla birlikte eğitim ağırlıklı olarak Konstantinapolis ve İskenderiye'de verilmekteydi.⁵¹² Bilhassa Konstantinapolis'te verilen tıp eğitimine dışarıdan hekimler davet edilerek derslerin çeşitlenmesi sağlanıyordu. Agapios bu amaçla İskenderiye'den davet edilen isimlerden biriydi.⁵¹³ Eğitim sırasında kullanılan eserlerin pek çoğu bu amaçla kurulan kütüphanelerden temin edilmekteydi. Konstantinapolis'te sadece tıp kitaplarının yer aldığı bazı kütüphanelerin mevcudiyeti Adnan Adıvar'ın konuya dair kaleme aldığı makaleden anlaşılmaktadır. Bu kütüphaneler, İstanbul Yüksekokulu ve Kütüphanesi, Bardas Yüksekokulu ve Kütüphanesi, Andronikos Üniversitesi ve Kütüphanesi, Palanoudes Yüksekokulu ve Kütüphanesi, Akametos Manastırı Okulu ve Kütüphanesi, Ayasofya bünyesindeki Patrikhane Yüksekokulu ve Kütüphanesi, İmparator II. Manuel Yüksekokul ve Kütüphanesi ile Photios'un kütüphanesiydi.⁵¹⁴

Selçuklularda olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'nda da doktorların eğitiminde usta-çırak ilişkisi önemli bir yer teşkil ediyordu. Tıp talebesi bir hekimin yanında eğitim görür, dersleri düzenli olarak takip ederdi. Doktorluk serbest bir meslek olarak kabul edildiği için, bu mesleği icra edecek hekimlerin belirli özelliklere sahip olması gerekiyordu. Bilgi, tecrübe, uzmanlık, uzman bir hekim gözetiminde yapılan yazılı ve sözlü sınavlardan başarılı olmak, doktorluk yapabileceğine dair bir belge sahibi olmak aranan başlıca özelliklerdi.⁵¹⁵ Hem erkekler hem de kadınlar tıp eğitimi alıp doktor

⁵¹² Tahir Harimî Balcıoğlu, *Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler*, İstanbul: Büyüyen Ay Yay., 2018, s. 134.

⁵¹³ Adıvar, "Bizansta Yüksek Mektepler", c. 5, s. 15-16.

⁵¹⁴ A. Adnan Adıvar, "Bizansta Yüksek Mektepler", c. 5, s. 8, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1953, s. 23, İbrahim Mutlu, "Bizans Devri Kütüphaneleri", c. 8, sa. 1, *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Ankara: Türk Kütüphanecileri Derneği Yay., 1959, s. 40-42.

⁵¹⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 146.

olabiliyorlardı.⁵¹⁶ Bazı durumlarda şahsa özel tıp eğitimi de verilebilmekteydi, ancak bu eğitimde sürekli olarak pratik yapmak suretiyle deneyim kazanmak oldukça önemliydi.⁵¹⁷ Tedavi ve tecrübe eğitim sırasında hasta mahremiyetine önem verilir, mecbur kalınmadıkça, yanında babası, anası veya kızkardeşi bulunmayan genç kızıdan kan alınmazdı. Tabipler yanlarında gardiyan olmaksızın hapishanelere giremezler ve hasta tedavi edemezlerdi. Katiller hariç hiç bir suçlu doktor muayenesi olmaksızın hapse atılmazdı.⁵¹⁸

2.5. Bizans Ordusunda Tıp

Savaşların kaçınılmaz olduğu Ortaçağ toplumlarında ordu hekimliği vazgeçilmez mesleklerden birisiydi. Bu durum bütün devletler için olduğu gibi Bizans İmparatorluğu için de geçerliydi. Ordu sefere çıktığı zaman doktorlar da sefere katılır, tedavi amaçlı olarak bazı bitkiler de götürülürdü. Tarçın, öd ağacı, misk, ak amber ve ak günlük gibi bitkiler seferlerin vazgeçilmezleri arasındaydı.⁵¹⁹ Savaşların asli unsuru olarak askerin sağlığına ayrı bir önem gösterilirdi. Savaşacak askerler için özel doktorlar ve sağlık teçhizatı tahsis edilirdi. Orduya ilk hekim tahsisatı Mavrikos devrinde (582-602) sağlanmış; 8 veya 10 kişiden oluşan ekip geri hizmet personeli olarak hazır bulundurulmuştu.⁵²⁰

2.6. Bizans Eczacılık Kurumu

İlaç yapımı muhtelif şekillerde çok eski dönemden beri bilinmekte olup, tababetten çok daha eski bir geçmişe sahipti. Manastır hastahanelerinde bitkilerden ilaç elde edilmekteydi. Bitkiler manstırın bahçesinde veya özel alanlarda rahiplerin kontrolünde yetiştirilirdi. Bitkilerin karışımından elde edilen ilaçlar hastanelerin eczane kısmında bulunduruluyordu. Sözkonusu bu bitkiler üzüm, ayva, nar, çoban yastığı, susam, badem, maydanoz, dereotu, soğan, sarımsaktı. Bizanslı hekimler cerrahi müdahaleler sırasında kullandıkları uyuşturucu (narkoz) ilaçlarını da kendileri hazırlıyordu.⁵²¹ Çeşitli yerlerden bitki toplayıp ilaç yaparak bunları satıp geçimini sağlayan kişilerin meydana getirdiği bir meslek grubu dahi oluşmuştu. Bizans eczacılığı bünyesinde yer alan

⁵¹⁶ Ozansoy, “ Bizans’ta Tıp ve Kadın Hekimler”, s. 171.

⁵¹⁷ Venance Grumel, “ La Profession Médicale a Byzance a l’époque des Comnènes”, c. 7, *Revue des études byzantines*, Paris 1949, s. 44.

⁵¹⁸ Adıvar, “Bizansta Yüksek Mektepler”, c. 5, s. 15.

⁵¹⁹ Durak, s. 154.

⁵²⁰ Memmedova, s. 596.

⁵²¹ Memmedova, s. 596.

meslekler; Aromatarius (kokulu maddeler satanlar), Herbarius (otsu bitkiler satanlar), Pharmakopoeos (ilaçları hazırlayan eczacılar), Pharmakopolos (ilaç satıcıları), Pharamakopolae circumforaneae (seyyar ilaç satıcıları) ve Pigmentarius (renkli kozmetik preparatlar, bitki usareleri ve merhemler hazırlayan ve satanlar) olmak üzere farklı isimlere sahiplerdi.⁵²²

⁵²² Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 27.

III. BÖLÜM: SELÇUKLU VE BİZANS DEVLETLERİ ARASINDA TABABET İLİŞKİLERİ

Bizans İmparatorluğu'nda önceki bölümde de anlatıldığı üzere kilisenin denetimi altında, Hıristiyan inancının bir parçası olarak gelişen bir tıp anlayışı mevcuttu.⁵²³ Bu durum sadece tıp bilimi için değil, doktorların pratik faaliyetleri için de geçerliydi. Bazı hastalıklar ve tedavi yöntemleri İncil ile ilişkilendirilmekteydi. Hıristiyan ahalinin inancına göre hastalıklar, insanlara Tanrı tarafından gönderilen birer ceza ve günahların affı için bir araçtı. Hastalığın önlenmesi için dualar okumak ve ibadet etmek gerekmekteydi.⁵²⁴ Bu nedenle tıbbi tedaviye gerek duyulmuyordu. Bizans hekimleri bile hastanın tedavisinin ancak İsa Paygamber tarafından yapılabileceğine inanıyorlardı. İsa Peygamber cüzzamlı, felçli, sağır, topal ve dilsiz gibi her türlü hastalığı tedavi ettiğine göre, bu hastaları da ondan başka kimse iyileştiremezdi.⁵²⁵ Hıristiyanlık inancına göre bir insanın yapması gereken en önemli vazife, barınma yurtları, öksüzler evi, ihtiyar bakımevleri gibi sosyal yardım kurumları açmak suretiyle Tanrı'nın makamında yükselebilmektir. Bu nedenle hiç bir hekim kilisenin belirlediği kuralların dışına çıkamazdı.⁵²⁶

Bizans tababetinde nasıl Hıristiyanlık merkezli olarak Roma geleneği önemli bir yer tutuyorsa, Selçuklu tababetinde de Müslüman gelenekleri hakimdi. Bununla birlikte Selçuklu tababeti, Bizans ile mukayese edildiğinde daha akılcı, modern tekniklerle geliştirilmiş ve dış dünya ile çok daha fazla iletişim halindeydi. Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ ve Ebû Reyhan el-Birûnî gibi önemli âlimler tıp alanında yaptıkları çalışmalarla İslam medeniyetinin büyük ilerleme kaydetmesini sağlamışlar, yazdıkları eserler vasıtasıyla Selçuklu tababetini de etkilemişlerdi.⁵²⁷ İslam dünyasında daha Hz. Peygamber devrinden itibaren insan sağlığına büyük önem verilmiş, gerek devlet gerekse şahıslar eliyle tıbbi çalışmalar desteklenmişti. Hz. Peygamber'in insan sağlığına dair: “Allah Teâlâ Hazretleri hastalığı da ilacı da indirmiştir. Ve her hastalığa bir ilaç vermiştir. Öyleyse tedavi olun. Ancak haram olan şeyle tedavi olmayın.”; “Allah,

⁵²³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yay., 2011, s. 25.

⁵²⁴ Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1985, s. 27.

⁵²⁵ Albert S. Lyons, R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, trc. Nilgün Güdücü, Boston: Omas Yay., 1987, s. 265.

⁵²⁶ Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 26.

⁵²⁷ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 4.

indirdiği her hastalığın şifasını da indirmiştir.”⁵²⁸; “Hastalanmadan önce sağlığınızın, ölüm gelmeden önce de hayatınızın kıymetini biliniz.”⁵²⁹; “Gücünüz yettiğince temiz olunuz. Şüphesiz ki Allah, İslam’ı temizlik üzerine bina etmiştir. Temiz olmayanlar Cennete de giremez, misvak kullanın, çünkü misvak ağız temizler”⁵³⁰ mealindeki hadisleri bu konuya verilen önemi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Selçuklu ve Bizans tababeti karşılaştırıldığında birbirinin aynısı kabul edilebilecek bir etkileşimden bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Her iki kültüre mensup doktorların bazı tedavi yöntemleri ve kullanılan bitkisel ilaçlar nadir de olsa benzerlik gösterse bile, çerçevenin bütünü göz önünde bulundurulduğunda bunun pek bir önemi yoktu. Bununla birlikte hem Bizanslıların hem de Selçukluların Anadolu coğrafyasında yaşamış oldukları düşünüldüğünde, toprak ve bitki örtüsü çeşitliliğinin vermiş olduğu zenginliğin ve coğrafi şartların uyumu neticesinde en azından bitkisel ilaçların büyük ölçüde benzerlik gösterebileceğini de ifade etmek gerekir.

3.1. Selçuklu ve Bizans Devletlerinde Şifâhâne Kurumları

Selçuklu Devleti bünyesinde faaliyet gösteren şifâhâneler, kaynaklarda darü’l-âfiye, dârü’ş-şifâ, bîmâristân, maristân, me’menülistirahe, darü’t-tıb, tımarhane gibi isimler verilmektedir.⁵³¹ Bu hastaneler hastaların profesyonel bir yöntemle tedavi edileceği bağımsız kurumlardı. Buna karşın Bizans hastaneleri, Selçuklulara kıyasla çok daha basit mekanlardı.⁵³² Bizans hastaneleri Xenodocheia adını taşıyan, aynı zamanda manastır işlevi de gören binalar ile yaşlıların ve evsizlerin kaldığı bakım evleriydi.⁵³³

Sağlık konusuna büyük ehemmiyet veren Selçuklular, Anadolu’nun muhtelif şehirlerine dârüşşifâlar inşa etmişlerdi. Selçuklu döneminin bir diğer sağlık kurumu savaşlar esnasında yaralanan askerleri tedavi etmek amacıyla oluşturulan seyyar hastanelerdi. Birinci bölümde de belirtildiği üzere Sultanı Melikşah ve oğlu Sultan Mahmud

⁵²⁸ Muhtasar Tecrîd-i Sarîh, *Sahîh-i Buhârî*, II, çev. Abdullah Feyzi Kocaer, Ankara: Hüner Yay., 2004, s.709.

⁵²⁹ İmâm Nevevi, *Riyâzü’s Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, trc. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, c. 4, İstanbul: Kampanya Kitapları Yay., 2013, s. 607.

⁵³⁰ Denizkuşları, s. 63.

⁵³¹ Terzioğlu, “Bimaristan”, s. 163; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 52, Aciduman, “Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri”, s. 9; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 50; Mikail Bayram, “Anadolu Selçukluları Dönemi Tababeti İle İlgili Bazı Notlar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/4 (İstanbul 1998), s. 150.

⁵³² Timothy S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, London: Johns Hopkins University Press, 1985, s. 55.

⁵³³ Oğuz, c. 5, s. 223.

devirlerinde yaklaşık yüz deve ile taşınan seyyar hastaneler vardı.⁵³⁴ Selçuklu döneminde Sultan Alp Arslan devrinden itibaren darüşşifalar kurulmaya başlanmıştı. Nizamülmülk'in tesis ettiği Nizamülmülk Dârüşşifâsı, Nureddin Zengi Dârüşşifâsı, Bimâristan-ı Tutuşı, Selâhi Dârüşşifâsı, Maristan-ı Darb-ı Hadis, Adudi Dârüşşifâsı, Kayseri Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Dârüşşifâsı, Mardin Dârüşşifâsı, Sivas I. İzzeddin Keykavus Dârüşşifâsı, Konya Hastaneleri, Divriği Turan Melik Dârüşşifâsı, Harput Dârüşşifâsı, Çankırı Cemaleddin Ferruh Dârüşşifâsı, Kastamonu Pervaneoğlu Ali Dârüşşifâsı, Tokat Muineddin Pervane Dârüşşifâsı, Aksaray Dârüşşifâsı, Erzurum Dârüşşifâsı, Akşehir Dârüşşifâsı, Amasya Anber b. Abdullah Dârüşşifâsı bunlardan bazılarıydı.⁵³⁵ Genel itibariyle şifahaneler içerisinde dört köşeli bir eyvan, avlu, havuz ve hasta odaları bulunan yapılarıydı. Dârüşşifâların ısınması hamamlar vasıtasıyla sağlanırdı. Hamam bulunmayan dârüşşifâlar ise tandırlar vasıtasıyla ısıtılırdı.⁵³⁶

Bizans hastaneleri ise manastır sistemi içerisinde hastalara hizmet vermekteydi. Pantokrator ve diğer pek çok kilise hastanesinin yönetimi kilise görevlileri tarafından yürütülmekteydi. Tedavilerde İsa'nın öğretileri esas alınmaktaydı.⁵³⁷ Justinianus devrinde pek çok hastane kurulmuştu⁵³⁸ İmparatorluğun en meşhur hastaneleri Pantokrotor Manastırı ve Bazilia Hastanesi idi.⁵³⁹ Bulaşıcı hastalıklar için ayrı hastaneler bulunmaktaydı. Pantelaimon, Ayios ve Zootikos cüzzamlılar ve bazı bulaşıcı hastalıklar için kurulan hastanelerdi.⁵⁴⁰

Bizans hastaneleri de Selçuklu hastaneleri gibi hastaların tamamıyla ilgilenebilecek geniş bir sağlık personeline sahipti. Selçuklu dârüşşifâlarında da geniş bir hekim ve hizmetli kadrosu mevcuttu. Hem Bizans hem de Selçuklu hastanelerinde hastane bünyesinde eczaneler bulunmaktaydı. Bu eczanelerde özel ilaçlar yapılırdı. Her iki devlete mensup hekimlerin özel karışımlarla elde ettikleri tiryaklar bu eczanelerde veya

⁵³⁴ Bondâri, *Zubdat Al-Nuşra ve Nuşbat Al Usra*, s. 129

⁵³⁵ Halil Tekiner, *Gevher Nesibe Darüşşifası Ortaçağda Öncü Bir Tıp Kurumu*, Kayseri: Teb 12. Bölge Kayseri Eczacı Odası Yay., 2006, s. 46; Yinanç, s. 300; Aydın, s. 362; Köker, "Selçuklu Şifahaneleri", s. 39; Terzioğlu, "Bimaristan", s. 165; Ünver, "Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri", s. 16; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 49; Nasuhioğlu, s. 126; Gürkan, s.38; İnan, "Kayseride Gevher Nesibe Şifaiyesi", s. 222; Tekiner, s.179; Kutlu, s. 370; Çelik, s. 161; Eriş, s.13; Cantay, *Keykavus I Darüşşifası*, s.353; İbn Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, s.82; Aciduman, "Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler", s.13; Altıntaş s.57; Önge, s. 252; Dimez, s.821; Kahya, s. 250; Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 230.

⁵³⁶ Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara: TTK Yay., 1992, s. 28.

⁵³⁷ Miller, s. 53.

⁵³⁸ Eco, s. 487.

⁵³⁹ Memmedova, s. 594.

⁵⁴⁰ Pralong, s. 130.

hekimlerin eli altında bulunurdu.⁵⁴¹ Her iki medeniyette de tiryak adı verilen bitki karışımları tedavide önemli bir etkiye sahipti. İmparatorluk hastanelerinde ilaç hazırlayan eczacıya Pharmakopoeos adı verilirken, Selçuklularda bu görevi ifa eden kişiye emci denilmekteydi.

3.2. Selçuklu ve Bizans Devletleri'nde Tedavi Yöntemleri

Tedaviler hem Selçuklu hem de Bizans döneminde ana hatlarıyla tıbbi tedaviler ve manevi tedaviler şeklinde iki yöntemle yapılmaktaydı. Dualar, muskalar, büyü, okuyup üfleme gibi kısmen bâtil imgeler de barındıran yöntemlere ana hatlarıyla manevi tedavi adı verilmekteydi. Bu tedavi her iki toplumda da hastanın ruhsal yapısıyla ve algısıyla doğrudan alakalıydı. Nispeten tıbbi tedavi kapsamında kabul edilebilecek ve eski çağlardan beri uygulanan dağlama, masaj, bitkisel karışımlarla veya hayvanlardan elde edilen ilaç tedavisi de hem Selçuklu hem de Bizans toplumunda uygulanıyordu.⁵⁴²

Selçuklu hekimleri ilk önce nabız muayenesi yaparlardı. Hastanın genel durumunu anlamak için bu zorunlu bir uygulamaydı.⁵⁴³ Selçuklu hekimlerinin pek çoğunun ilham kaynağı olan İbn Sînâ'nın ilk olarak hastanın nabzına baktığı, ardından idrar muayenesine tabi tutarak rengini inceledikten sonra yüzünün görüntüsüne bakarak durumuna teşhis koyduğu nakledilir.⁵⁴⁴ Benzer şekilde Bizans hekimleri de ilk teşhiste kan aldırır ve idrar muayenesi yaparlardı. Bu uygulamalar hastalığın teşhisi ve ilk belirtilerini öğrenmek bakımından faydalı ve gerekliydi.⁵⁴⁵ Hastalık teşhis edildiğinde derecesine göre ilaçlı tedavi yapılır, bir netice elde edilemezse cerrahi işlemler

⁵⁴¹ Baylav, s. 55.

⁵⁴² Abdullah Kahraman, "Tedavi", *DİA*, c. XL, İstanbul: TDV Yay., 2011, s. 255, Emel Kay, "Muyîddin Mehî'nin Mûfid (Nazmü't-Teshil) Adlı Eseri (İnceleme-Metin Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dili'nin Oluşumundaki Yeri" Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, 2008, s. 21-22.; Erdem Aydın, *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*, Ankara: Güneş Kitabevi Yay., Ankara 2006, s. 159.

⁵⁴³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 8.

⁵⁴⁴ Nizamî-i Aruzî, İbn Sînâ'nın hastalık teşhisine dair şu şekilde bir bilgi nakleder: "Padişahlardan birinin cariyesi çok hastalanır, hiçbir hekim bu hastalığına çare bulamaz. Nihayet bir gün padişahın ülkesine İbn Sina adında bir gencin geldiği öğrenilir. Padişah derhal bu huzuruna çağırıp, hastayı tedavi etmesini ister. İbn Sina, son derece bitkin düşmüş, sararmış somuş bir genç görür. Derhal nabzını kontrol eder, idrar tahlili yapar. Gence bazı sorular sorar. Gürgân'ın sokak ve mahallelerin ismini saydırırken bir yandan da gencin nabzını tutmaya devam ederek hareketleri izlediler. Şehirlerden sonra bütün evlerin, köşklerin isimlerini, daha sonra ev ahalisinin isimlerini saydırır. Bu isimleri sayarken gencin nabzının zirveye çıktığı ismi adı duyunca orada oturan kişiyi gencin yanına getirilmesini ister. İbn Sina, gencin derdinin aşk olduğunu anlar, bu şekilde tedavisini kolayca gerçekleştirerek herkesi şaşırtır". Arûzî, s. 102.

⁵⁴⁵ Esin Kahya, "Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi", *III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildiriler*, Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası Yay., 2003, s. 250.

uygulanırdı.⁵⁴⁶ Selçuklular tabiplerinin göz perdesinin kaldırılması ve mesane ameliyatı gibi bazı cerrahi uygulamalar yaptıkları bilinmektedir. Hastanın acı çekmesini önlemek için ameliyat öncesinde hasta, hissizlik veren deliceotu, esrar, banotu, ve ademotu suyuna batırılmış sünger ile uyutulurdu.⁵⁴⁷ Hastalıkların tedavisinde hacamat da önemli bir yer teşkil ederdi. Selçuklu bu işle geçimini sağlayan hacamatçılar vardı.⁵⁴⁸

Aynı coğrafyanın bir sakini olarak Selçuklu ve Bizans toplumu aşağı yukarı aynı dönemlerde aynı salgın hastalıklarla mücadele etmişlerdi. Veba salgınları her iki toplumu da derinden etkilemişti. Veba, fareler vasıtasıyla yayılmaya başlar, insanlara ise pireler vasıtasıyla bulaşır. Bu sayede sağlıklı insanlar bile bu ısırıklar yüzünden veba mikrobunu almış olurdu. Vebalı kişide önce koltuk altı, kulak arkası ve yumuşak etlerde siyahlık ve solgunluk meydana gelirdi.⁵⁴⁹ Vebaya yakalanan bir kimsenin kurtulması imkansızdı.

Selçuklu topraklarında I. Süleyman Şah, I. Kılıç Arslan, I. Mesud, II. Kılıç Arslan, I. Alâeddin Keykubad, II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. İzzeddin Keykavus devirlerinde veba salgını görülmüştü. Vebanın Selçuklu topraklarına girişinde Haçlı Seferleri'nin büyük payı olmuştu. Haçlı askerlerinin beraberinde getirdikleri bakterilerin yanı sıra, seferler neticesinde meydana gelen kıtlık, kuraklık, açlık, susuzluk, kötü hijyenik ortamlarla baş başa kalınması, insanların karınlarını doyurmak için ölü insan etleri yemeleri gibi nedenlerden dolayı veba basili hızla yayılmıştı. Gerek Selçuklu gerekse Bizans hekimleri hızlı bir şekilde yayılan bu hastalığa karşı geniş karantina yöntemiyle önlem almaya çalışmışlar, ancak çok ciddi bir başarı kaydedememişlerdi.⁵⁵⁰ Bilhassa Bizanslı hekimlerin yanlış uygulamaları hastalığın daha da yayılmasına neden olmuş, bu yüzden pek çok insan hayatını kaybetmişti.⁵⁵¹

Bizanslı hekimler vebanın yayılmasını kirli hava şartlarına bağlıyorlar, hastaya temiz hava getiren rüzgarlara açık bir evde veya yüksek bir yerde oturmasını öneriyorlardı. Dışarıdaki havayı arındırmak için sirke, sandal ağacı ve gül suyu kullanılması da tavsiye edilmekteydi. Aynı şekilde kan aldırma, şurup, merhem, yakı, tiryaklar uygulanan

⁵⁴⁶ Ali Kaya, "İslam Hukukuna Göre Hekimin Tıbbî Müdahaleden Doğan Hukukî ve Cezaî Sorumluluğu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sa. 4, Ankara: TEK-DAV Yay., 2004, s. 295.

⁵⁴⁷ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s.4; Atçeken, s. 118.

⁵⁴⁸ Eflaki, c. I, s. 189.

⁵⁴⁹ Mahmud Denizkuşları, *Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde Tıp*, Konya: Hüner Yay., 2008, s. 85.

⁵⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye (İslam Tarihi)*, I, trc. M. Keskin, İstanbul: Çağrı Yay., 2017, s. 2851.

⁵⁵¹ Bakır-Ülgen, s .31

diğer bazı tedavi yöntemleriydi.⁵⁵² Selçuklular ise vebanın tedavisinde genellikle karantina usûlünü benimsemişlerdi.

Her iki medeniyet bünyesinde mevcudiyeti bilinen bir diğer hastalık cüzzamdı. Eflaki'nin ifadelerinden cüzzamın en azından Mevlevi çevrelerde hamam tedavisi ile tedavi edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁵³ Bulaşıcı olmakla birlikte cüzzam, veba ile kıyaslandığında tedavisi mümkün bir hastalıktı. Bizanslı hekimler, cüzzamı muska, tılsım, büyülu reçeteler yazmak suretiyle tedavi etmeye çalışıyorlardı.⁵⁵⁴

Selçuklular hem gündelik hayatlarında hem de hasta tedavisinde sağlık konusuna çok ehemmiyet veriyorlardı. İslam dinin temel düsturları arasında yer alan temizlik ve hijyen Selçuklu toplumunda da önemli bir yere sahipti. Bu nedenle Selçuklular ele geçirdikleri yahut yeni kurdukları şehirlerde çok sayıda hamam, sebil, çeşme, kaplıca gibi yapılar inşa ediyorlardı.⁵⁵⁵ Kütahya, Konya ve Kayseri şehirlerde Selçuklu dönemine ait hamamların mevcudiyeti bunun en güzel delilidir. Rivayete göre, Sultan II. Alâeddin Keykubad'ın kızının derdine çare bulamayan hekimlerin imdadına Yoncalı Kaplıcası suyu yetişmişti. Bu kaplıca sayesinde kızı iyileşen sultan ise başkalarının da tedavi olması için buraya havuzlu bir hamam yaptırmıştı.⁵⁵⁶ Tedavi ve temizlik amaçlı kullanılan başlıca Selçuklu hamamları; Kayseri Kötülük Hamamı, Kayseri Sultan Hamamı, Alanya İç Kale Hamamı, Alara Kalesi Hamamı, Kayseri Sultan Hamamı, Malatya Karatay Kervansarayı Hamamı, Ağzıkara Han Köyü Hamamı, Kayseri Hunad Mahperi Sultan Hamamı, Konya Sahip Ata Sultan Hamamı, Tokat Pervane Hamamı, Kastamonu Cemâleddin Frenkşâh Hamamı'dır. Söz konusu bu hamamlarda sinir hastalıkları, romatizma ve kadın hastalıkları gibi hastalıklardan muzdarip kimseler tedavi olmaktadır.⁵⁵⁷ Eflaki'de, Mevlânâ'nın müridlerinden birinin hastalıktan perişan olması üzerine onu hamama götürdükleri ve Mevlânâ'nın hastayı sıcak suya defalarca sokup çıkarmak suretiyle tedavi ettiği anlatılmaktadır.⁵⁵⁸

⁵⁵² Varlık, s. 176

⁵⁵³ Eflaki, c. I, s. 339.

⁵⁵⁴ Nancy P. Sevcanko, "İsa ve Azizlerin Şifa Mucizeleri", Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı, trc. Ayşe Düzkan- Melis Seyhun Çalışır-Orçun Türkay, Pera: Pera Müzesi Yay, 2015, s. 28.

⁵⁵⁵ Taneri, s. 79.

⁵⁵⁶ Sevgi Şar-Esin Kahya-Adnan Ataç, "Gevher Nesibe Darüşşifası ve Selçuklularda Tıp", *I.Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce*, Ankara: TTK Yay., Ankara 2014, s. 372.

⁵⁵⁷ Şar-Kahya- Ataç, "Gevher Nesibe Darüşşifası ve Selçuklularda Tıp", s. 372-373.

⁵⁵⁸ Eflaki, c. I, s. 496.

Hamamlar Bizans şehirlerinde de oldukça yaygın olup, tedavi amaçlı olarak kullanılmaktaydı. Bizans saraylarında da hamam bulunurdu. Yine seferler sırasında askerin ve imparatorların seyyar banyoları olurdu.⁵⁵⁹ Bununla birlikte bazı mutaassıp din adamları arasında sadece hastalığa yakalanan kimselerin yıkanabilecekleri inancı hakimdi.⁵⁶⁰

Ahmed Eflaki'nin verdiği bilgiye göre, Selçuklu döneminde el teması da zaman zaman uygulanan bir tedavi yöntemi idi. Riveyete göre, Mevlânâ uykusuzluk şikâyetiyle gelen bir hasatasına haşhaşın usaresini çıkarıp yemesini tavsiye etmiş, ancak bu tedaviden olumlu bir netice elde edilmeyip, üstelik hastanın da uykusuz kalması üzerine, adamın başına elini sürüp sıvazlamak suretiyle onu iyileştirmişti.⁵⁶¹ Benzer şekilde göz ağrısından şikâyet eden bir çocuğu da, parmağıyla tükürüğünü çocuğun gözlerine sürmek suretiyle tedavi etmişti.⁵⁶² Süheyl Ünver, buraya kadar anlatılanlardan farklı olarak, Selçuklu hekimlerinin telkin ile tedavi yaptığını ve bunun da hasta üzerinde olumlu etki yarattığını söylemektedir.⁵⁶³ Yine perhiz de bu dönemde uygulanan bir tedavi yöntemi idi. Mesela, dönemin meşhur doktorlarından Ekmeleddin Tabib, Mevlânâ'ya hastalığından dolayı perhiz önermiş, bu tavsiyeye uyan Mevlânâ'nın buz parçaları yemeye başlaması müritlerini hayli şaşırtmıştı.⁵⁶⁴ Mevlânâ ise müridlerine “Az yemede birçok faydalar vardır. Az yiyen insan sağlam vücutlu, hafızası kuvvetli, parlak zekalı, aydın kalpli, az uykulu, hafif nefesli, keskin görüşlü, salim tabiatlı, az ihtiyaçlı, tolerans sahibi ve kerim ahlaklı olur” diyerek bu durumu izah etmiştir.⁵⁶⁵

Selçuklular döneminde Bizans'tan farklı olarak musiki tedavisi de uygulanmaktaydı. Bilhassa akıl hastalarının tedavisinde uygulanan bu yöntemde, hastalığın derecesine göre ayrı müzik dinletisi uygulanırdı. Müzik hastalara dinginlik ve huzur vermekteydi. Bizans döneminde müzik daha ziyade kilise müziği olarak kullanılıyordu. Bununla birlikte Eski Roma'da müziğin ruhu kötü hastalıklardan arındırıldığına dönük bir inanç da vardı. Celsus ve Aretius gibi Romalı hekimler hastalıkların tedavisinde müziğin

⁵⁵⁹ Atabek, s. 7.

⁵⁶⁰ Nina Ergin, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, trc. Ayşe Özbay Erozan, İstanbul: Koç Üniversitesi Yay., 2011, s. 71.

⁵⁶¹ Eflaki, c.I, s. 334.

⁵⁶² Eflaki, c. I, s. 401.

⁵⁶³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 9.

⁵⁶⁴ Eflaki, c. I, s. 188.

⁵⁶⁵ Eflaki, c.I, s. 474.

önemine değinmişlerdi. Roma topraklarında müzik sara, histeri, böcek sokması, bazı mikrobik hastalıklar, kekemelik ve hormonun bozukluğu tedavisinde kullanılıyordu.⁵⁶⁶

Selçuklu tıbbında Bizans'a oranla sihir, büyü, astrolojik tedavi gibi unsurlar çok daha azdır.⁵⁶⁷ Selçuklu hekimlerinin bilimsel tıba çok daha önem verdikleri, daha önceki dönemlerde yaşamış İbn Sînâ ve Ebû Bekir er-Râzî, Galenus ve Hippokrates gibi hekimlerin çalışmalarından faydalanıp onları daha da geliştirdikleri bilinmektedir. Galenus ve Hippokrates Bizanslı hekimler tarafından da takip edilmişlerdir.

3.3. Selçuklu ve Bizans Devletleri'nde Tababet Eğitimi

Selçuklular devrinde tababet eğitimi dârüşşifâlarda usta-çırak ilişkileri çerçevesinde gerçekleştiriliyordu. Talebeler genellikle işinin ehli bir tabip etrafında toplanarak hastalar üzerinde pratik yapmak suretiyle eğitim görürlerdi.⁵⁶⁸ Eğitimini tamamlayan çıraklara icazetnâme verilirdi.⁵⁶⁹ Darüşşifaların yanı sıra bazı medreselerde de İslâmi ilimlere ilaveten tıp eğitimi verilmekteydi. Medreselerde Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, Arap Dili ve Edebiyatı gibi dini ilimler ile mantık, riyâziyat, heyet, musiki, tabiiyyat, tıp, ziraat, teoloji ve astronomi gibi pozitif ilimlere ait dersler mevcuttu.⁵⁷⁰ Selçuklu medreselerinde tıp derslerinde genellikle Zeyneddin İsmail b. el-Hasan el-Cürcânî'nin eserleri okutuluyordu.⁵⁷¹ Kayseri'deki Gevher Nesibe Hatun Medresesi ve Darüşşifası'nda hem tıp dersleri verilmekte, hem de hekimlerin yanındaki çıraklar uygulamalı olarak tecrübelerini artırmaktaydılar.⁵⁷² Bu tarz eğitim diğer medreselerde de aynı şekilde uygulanmaktaydı. Bazı medreselerde Hekim Şakirdi adı verilen tıp öğrencilerine ücret de verilmekteydi.⁵⁷³

Bizans tababetinde Roma tıp geleneğinin yansımaları belirgin bir şekilde hissediliyordu. İskenderiye, Bergama ve Helenistik tıp geleneğinin Bizans tababetinin belirleyici

⁵⁶⁶ Suat Karahan, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türklerde Müzikle Terapi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzik Anasanat Dalı, 2006, s. 8.

⁵⁶⁷ Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s. 25.

⁵⁶⁸ Ahmed Çelebi, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yay., 1998, s. 120

⁵⁶⁹ Zeki Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller, Büyümler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, İstanbul: Hayyikitap Yay., 2010, s. 81.

⁵⁷⁰ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: Yitik Hazine Yay., 2008, s.259-260; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", c.3 say.1, *History Studies International Journal of History*, History Studies Perss, Samsun 2011, s. 156.

⁵⁷¹ Piyadeoğlu, s. 289.

⁵⁷² Halil Tekiner, *Ortaçağ Tıp Tarihinde Öncü Bir Kurum Gevher Nesibe Dârüşşifası*, s. 55., Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 53, Halil Tekiner, "Gevher Nesibe Darüşşifası ve Selçuklularda Tıp", s. 185.

⁵⁷³ Yusuf Küçükdağ, "Konya Alâeddin Darüşşifası'na Dair Yeni Tespitler" *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c.1, Konya Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 2008, s.649; Yinanç, "Kayseri ve Sivas Darüşşifaları'nın Vakıfları", s. 301.

unsuruydu. Hıristiyanlığın kabulünden sonra ise, bilhassa tabip kimliği ile öne çıkan Hz. İsa'nın öğretilerinin de tesiriyle bu yeni dinin tesiri tüm alanlarda olduğu gibi tıp sahasında da çok belirgin şekilde hissedildi.⁵⁷⁴

Bizans tababetinde en belirgin iki tıp ekolü Bergama ve İskenderiye idi.⁵⁷⁵ Bizans'ın meşhur hekimleri Oribasius, Aetius, Amidenus, Paulus Aegineta ve Caesarius bu okullarda yetişmişti. Bizans döneminde Gazze, Kayseri, Atina ve Beyrut gibi şehirlerde de tıp eğitimi veriliyordu. Bu okullarda okutulan başlıca iki eser Hippokrates'in *On İki Risalesi* ile Galenus'un *Genel Patoloji ve Anatomi-Fizyolojisi* idi.⁵⁷⁶ Hekimler bu iki eseri mutlaka okurlardı. Bu okullarda cinsiyet farkı gözetilmeksizin eğitim verilirdi. Pantokrator Manastırı Hıristiyanlık merkezli tıp eğitiminin verildiği önemli kilise/okul niteliği taşıyan kiliselerden birisiydi. Bu manastırda bilhassa tabiplerin çocuklarına tıp dersleri verilmekteydi. Bazı araştırmacılara göre manastırın kurulma nedeni Manastır hastanesi için özel uzmanlaşmış, kalıcı personel sağlamaktı.⁵⁷⁷ Bu manastırın dışında da aynı amaca hizmet eden başka kiliseler de vardı. Bizans Devleti'nde teorik tıp eğitiminin yanı sıra usta-çırak ilişkisi de önemliydi. Hekim Aetios bunun en güzel örneği idi. O, bir hekimin yanında tıp tahsilini tamamlamıştı.⁵⁷⁸

3.4. Selçuklu ve Bizans Tababetinde Ayrışan Noktalar

3.4.1. Selçuk ve Bizanslılar'ın Tıbbı Verdikleri Önem

Selçuklu ve Bizans tababeti daha en başta, hastaya verilen önem ve yaklaşım bakımından birbirinden ayrılmaktaydı. Selçuklular tababeti Bizans'a oranla çok daha fazla önemsemekteydiler. Bizans tıbbında din çok daha baskın iken, Selçuklu tababeti bilimsel yöntemlere ve akla daha fazla önem veriyordu. Bizans toplumu, hekimler de dahil olmak üzere, muhtemelen Hıristiyanlığın tesiriyle hastalıkları Tanrının insanlara verdiği bir ceza olarak olarak görmekteydiler. Buna göre, toplum günahından dolayı hastalığa yakalanmakta ve Tanrı tarafından bir imtihana tabi tutulmaktaydı. Bu nedenle

⁵⁷⁴ Güzelova, s. 827; Arslan Terzioğlu, "Tıbbi Terminolojinin Tarihine ve Esaslarına Kısa Bir Bakış", *Bellekten*, 50/198 (1987), s. 638.

⁵⁷⁵ Bakır-Ülgen, s. 27.

⁵⁷⁶ Güzelova, s. 827.

⁵⁷⁷ Ozansoy, s. 171.

⁵⁷⁸ Mango, s. 53.

ilaç tedavisini reddedilmekte, insanların hastalığa tahmmül ettikleri ölçüde günahlarından arınıp sevap kazanacaklarına inanılmaktaydı.⁵⁷⁹

Buna karşın Selçuklu tababetinde ise hem dini hem de bilimsel yönden insan sağlığına büyük önem verilmekteydi. Bu düşünce temelini Kur'ân ve Hz. Peygamber'in hadislerindeki sağlık ve tedaviye dair ayet ve hadislerden almaktaydı. Hz. Peygamber'in: “Hastalanmadan önce sağlığının, ölüm gelmeden önce de hayatının kıymetini bil!”⁵⁸⁰ Hadisi ile sağlığın önemine vurgu yapması, hastalık ile karşılaşıldığında ise; “Allah indirdiği derdin muhakkak şifasını da indirmiştir”; “Allah Teâlâ Hazretleri hastalığı da ilacı da indirmiştir. Ve her hastalığa bir ilaç vermiştir. Öyleyse tedavi olun. Anacak haram olan şeyle tedavi olmayın.”⁵⁸¹ Mealindeki hadisleri Müslüman toplum için yol gösterici olmuştur. Selçukluların ele geçirdikleri şehirlerde çok sayıda dârüşşifa kurmaları da tababete verilen önemi ortaya koyması bakımından oldukça dikkat çekicidir.

3.4.2. Selçuklu ve Bizanslılar'da Tedavi

Selçuklu ve Bizans tababetinin ikinci ayrışan noktası tedavi yöntemleriydi. Bizans'ın ilk devirlerinde hastalık pek önemsenmediği için planlı bir tedavi yönteminin varlığından söz etmek de oldukça zordur. Akıl hastalarının müzikle tedavisi Selçuklu tababetinin en ayırıştırıcı vasıflarından birisiydi. Şam'daki Nureddin Zengi Hastanesi, Halep'teki Ergun Bîmâristanı, Kayseri'deki Keykâvus Şifâiyesi ve Amasya Dârüşşifâsı Selçuklu döneminde müzikle tedavi yapılan hastanelerden bazılarıydı.⁵⁸²

Bizans hekimlerinin tedavide büyü, sihir ve doğaüstü yöntemlere fazlaca yer vermeleri diğer bir ayırıştırıcı husustu.⁵⁸³ Selçuklu tabipleri ise bu tür yöntemlere pek fazla itibar etmiyorlardı. Bununla birlikte bilhassa tasavvufî çevrelerde dua ve manevi telkin dikkate değer bir yere sahipti. Mesela Mevlânâ bu konuda önemli bir isim olarak kabul edilebilir. Tabii olarak bu yöntemler daha ziyade halk hekimliğinin unsurlarıydı. Bununla birlikte Mevlânâ da ilk olarak ilaçla tedavinin gerekliliğini vurgulayan bir

⁵⁷⁹ Lyons-Petrucci, s. 265.

⁵⁸⁰ İmam Nevevi, Riyâzû's Sâlihîn Peygamberimiz'den Hayat Ölçüleri, trc. M. Yaşar Kandemir-İsmail Lütfi Çakan-Raşit Küçük, c. 4, İstanbul: Kampanya Kitapları Yay., 2013, s. 607.

⁵⁸¹ Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmâil el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî ve Tercümesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu, c. 12, İstanbul: Ötüken Yay., 1988, s. 5719

⁵⁸² Haşmet Altınölçek, “Türk Tıbbında Müzikle Tedavi”, s.1418; Adnan Çoban, *Müzik Terapi Ruh Sağlığı için Müzikle Tedavi*, İstanbul: Timaş Yay., 2005, s. 47; Ahmet Çakır, *Müziğe Giriş*, İstanbul: Dem Yay., 2009, s. 8.

⁵⁸³ Lyons-Petrucci, s. 265.

şahsiyetti. Oğlu Sultan Veled'e hitaben: "*Hastalıkları iyileştirmek için ilaçlar, macunlar getirdim*" demesi, "*her ilacın özelliklerinin farklı olduğunu*" vurgulaması Mevlânâ'nın bilimsel tıbbı ve tedaviye bakışını gösteren güzel örneklerdir.⁵⁸⁴ Onun ateşli hastalığa yakalanan bir kişiyi sarımsak taneleri yedirmek suretiyle sağlığına kavuşturması, sinüzit hastalarına kına tedavisi uygulaması ve cüzzamlı hastalar için hamam tedavisini önermesi hem halk hekimliği hem de bilimsel tıp konusunda bilgi sahibi olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁸⁵

Bizanslılar ise yukarıda da belirtildiği üzere hastalığın Tanrı tarafından verilen bir ceza olduğunu, hastalıkların şifasını verecek olanın da yalnızca Tanrı'nın merhametiyle olacağını düşünüyorlardı.⁵⁸⁶ Bizans toplumunda büyü ve sihre fazlaca itibar edilmekteydi. Hastalanan kişinin içine şeytan girdiği düşünülüyor, onu çıkarmak için akıl almaz yöntemler uygulanıyordu. Mango, içine şeytan girdiğine inanılan bir hastanın tedavisi için bir şeytan çıkarıcı getirdiği, bu kişinin hastanın göğsüne kuvvetlice vurmaya suretiyle şeytanı çıkardığına dair bir rivayete yer vermektedir. İnanışa göre, eğer şeytan çıkmazsa hasta kaskatı kesilir, giysilerini parçalar ve bilincini kaybederdi"⁵⁸⁷ Yine hastalıklardan korunmak için tılsımlar, nazarlıklar ve büyü nü nesnelere taşınırdı.⁵⁸⁸

Tedavideki yöntem farklılıklarına rağmen Selçuklu ve Bizans eczacılarının ilaç hazırlama yöntemleri ise büyük benzerlik gösteriyordu. Bizanslı hekimlerin Müslüman tabiplerin eczaya dair eserlerini okumaları ve kendi kültürlerine aktarmalarının bu benzerlikte etkili olduğu tahmin edilebilir. Arapça tercümeleleriyle bilinen Bizanslı hekim Simeon Seth bu konuda öne çıkan isimlerden birisidir. O, ilaçlara dair pek çok veriyi Bizans'a aktararak ilaç biliminin gelişiminde pay sahibi olmuştu.⁵⁸⁹

Selçuklu darüşşifalarında ve benzer şekilde Bizans manastırlarında hastane içerisinde bir eczane bulunurdu. Bazı hekimler ilaç yapımında da isimlerini duyurmuşlardı. Selçuklularda Ebû İbrâhîm Seyid, Zeyneddin İsmâil Cürcânî, Ekmeleddîn b. Müeyyed en-Nahcivânî, İbrâhîm Gazânfer, Zekioglu Ebu Bekir Sadr-ı Konevî, Konyalı Bey

⁵⁸⁴ Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, s. 117.

⁵⁸⁵ Eflaki, c. 1, s. 293.

⁵⁸⁶ Lyons-Petrucci, s. 272.

⁵⁸⁷ Mango, s. 180.

⁵⁸⁸ Eco, s. 486.

⁵⁸⁹ Memmedova, s. 597.

Hekim, Reşîdüddîn Fazlullâh-i Hemedânî⁵⁹⁰; Bizans'ta ise Oribasius, Aetius, Amidenus ve Paulus Agineta⁵⁹¹ bu konuda öne çıkan isimlerdi. Bizanslı hekimler tedavilerinde kullandıkları bitkileri manastır bahçesinde özel olarak yetiştirirken; Selçuklular daha ziyade Hindistan ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden temin ettikleri bitkileri kullanıyorlardı. İlaç yapımında kullanılan bitkiler ithal edilir veya kırsal kesimden getirilir ve belli pazarlarda satılırdı. Bununla birlikte bitkiler genellikle aktarlardan temin edilirdi.⁵⁹² Selçuklu ve Bizans hekimleri bütün hastalıklarda istirahat, dengeli ısı ve bitkisel ilaçlar tavsiye ediyorlardı.⁵⁹³

3.4.3. Selçuklu ve Bizans Hekimlerinin Özellikleri

Selçuklu ve Bizans tababetinde ayrışan üçüncü nokta hekimlerin statüleriydi. Selçuklu Devleti'nde hekimlere çok değer verilir, en yüksek mertebede tutulurlardı. En yüksek rütbeli hekim reîsü'l-etibbâ yani hekimbaşiydi. Bizans İmparatorluğu'nda erkek hekimlere medici, kadın hekimlere ise medica denilmekteydi.⁵⁹⁴ Selçuklularda devlet hizmetinde kadın hekim bulunduğu konusunda somut bir bilgi olmamakla birlikte, bilhassa Anadolu halk hekimliğinde ocaklı tabir edilen kadınların sayısı bir hayli fazlaydı. Bizans İmparatorluğu bünyesinde halk hekimliği dediğimiz bu uygulamayı daha ziyade aziz hekimler yürütmekteydi. Rahip-hekimler antik dönemden itibaren, Türkler'deki Şamanlara benzer bir şekilde Tanrı ve Tanrıçalarla bağlantı kurarak halkın dertlerini giderirlerdi. Halk şifa dağıtma yetkisinin bu aziz hekimlerin elinde olduğuna inandığı için hastalık sahibi olduklarında doğruca onların yanına gitmeyi tercih ederlerdi.⁵⁹⁵ Bizans toplumunda bilimsel tıp uygulayan hekimlerin insanları hasta ettiğine hatta onların ölümlerine neden olduğuna dair bir inanç hakimdi. Bu nedenle dertlerine çare bulmak için aziz-hekimleri tercih etmekteydiler.⁵⁹⁶ Aziz hekimler ise inançları gereği, İsa ve havarilerinin insanları ilaçla değil mucizevi güçlerle tedavi ettiğini düşündükleri için, ilaç kullanmayı reddediyorlar, haliyle bu durum pek çok hastanın ölümüne neden oluyordu.⁵⁹⁷

⁵⁹⁰ Şahsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 183-184.

⁵⁹¹ Memmedova, s. 596.

⁵⁹² Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 52.

⁵⁹³ Oğuz, s. 110.

⁵⁹⁴ Somer, s. 674.

⁵⁹⁵ Atabek, s. 8.

⁵⁹⁶ Mango, s. 241.

⁵⁹⁷ Miller, s. 50.

Selçuklu Devleti'nde ise hekimlere çok önem verilir, en iyi imkanlarda çalışmaları sağlanırdı. Hekimler çok iyi tıp medreselerinde tecrübeli hekimlerden eğitim görürlerdi. Sarayda sultanların özel hizmetinde görev yapan çok sayıda hekim vardı. Sultan I. Alâeddin Keykubad devrinde en yüksek meslek sahiplerinin başında hekimlerin yer alması, bu meslek erbabının Selçuklu idaresi nezdindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Bazı Sultanlar tabiplerden nedim tayin etmişlerdi. Selçuklu Devleti görevinde hem vezirlik hem tabiplik yapan hekimlere de rastlanmaktaydı. Sultan II. İzzeddin Keykavus devrinde, Celaleddin Karatay tarafından vezirlik görevine getirilen Urfalı Hekim Hanson ve Necmüddin Nahcüvani bu isimlerden ikisiydi.⁵⁹⁸ Sultanların özel hekimleri arasında ise; Bedreddin el-Cerîrî, Sadeddîn Mesud, Ekmeleddin en-Nahcivânî, Şerefeddîn Yakûb et-Tabib, İbrahim Gazanfer, Takiyyüddin Resul, Hekim Ahron, Burhaneddin Ebû Bekir et-Tabib, Ebû Bekir Bin Yusuf b. Muhammed Fâzıl, Şemseddin b. Hübel, Ömer Hayyam, Nizâmî-i Arûzî, Eminüddeve İbn Tilmiz; Muhammed b. Ali el-İbrişimi ve Hekim Bereket gibi isimler zikredilebilir.⁵⁹⁹ Selçuklu sarayında bazı gayrimüslim hekimler de görev yapmışlardı. Hekim Safiyüddeve, Süryani Ebû Sâlim, Harputlu Şem'un, Şamlı Mûhadâb, Hekim Ahron bunlardan bazılarıydı.⁶⁰⁰ Bu örnekler Selçuklu toplumunda ve iktidar nezdinde din ayrımı yapılmaksızın tabiplere verilen değeri ortaya koymasına bakımından hayli önemlidir. Selçuklu hekimleri arasında para karşılığı sokak sokak gezerek hekimlik yapan kişiler de bulunuyordu. Bu kişilere gezici hekim denilmekteydi. Şamlı Muhadâb bu isimlerden birisiydi.⁶⁰¹

Hekimlerde aranan hasta mahremiyetine saygı, alanında uzman olmak, hekimlik icazetnamesine sahip olmak gibi hususiyetler hem Bizans hem de Selçuklu tabipleri için geçerliydi.⁶⁰²

⁵⁹⁸ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, s. 555.

⁵⁹⁹ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 90-93; Erdemir, *Tıp Tarihi*, s. 111-112; Köker, "Selçuklular Devrinde Hekimler", s.16-17; İbn Al-Zaki, *Ravzat Al-Kuttâb va Hadikat Al-Albâb*, s. 48; Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 233; İbnü'l Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s.193; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, s. 53; İbn Bibi, Selçukname, trc. Mükrimin Halil Yinanç, s. 27; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, c. II, s. 555; Hekim Bereke, *Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)*, s. 14; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c . II, s. 524; bkz., İbn-i Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-enbiyâ fi Tabakâti'l-Etibba*, Beyrut 1965.

⁶⁰⁰ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c . I, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yay., Ankara 1999, s. 1.

⁶⁰¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 331.

⁶⁰² Venance Grumel, "La Profession Médicale a Byzance a l'époque des Comnènes", Paris: *Revue des études byzantines*, c. 7, 1949, s. 43, Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 148.

3.4.4. Selçuklu ve Bizans Devletleri'nde Hastane Sistemi

Selçuklu hastanelerine bîmârîstan, mârîstan, dârüşşifâ, dârülâfiye; Bizans hastanelerine ise manastır ve xenodcheilar isimleri verilmekteydi. Bizans hastaneleri kilise merkezli olarak daha ziyade rahiplerin gözetiminde faaliyet gösterirdi. Selçuklu dârüşşifâları ise devletin kontrolünde olup, ince düşünölmüş bir mimarinin eseri olarak estetik bir görünüme de sahip olurlardı. Bizans hastanelerinde manastır çevresinde şekillenen otoriter bir yapı hakimken; Selçuklu dârüşşifâlarında hekimler özgürce hareket edebiliyorlardı.⁶⁰³ Selçuklu ve Bizans Devletleri dârüşşifâlarında akıl hastalıklarına mahsus bölümler inşa edilmişti. Selçuklularda Çankırı Cemâleddin Ferruh Dârüşşifâsı ve Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı; Bizans'ta ise Pantelaimon ve Ayios Zootikos Manastırları bu şekilde planlanmıştı.

Bizans hastanelerinde ayakta veya yatılı olarak hastalar tedavi edilirdi. Selçuklularda bu sistem çok daha fazla gelişmişti.⁶⁰⁴ Selçukluların hastane sisteminde seyyar hastaneler, kervansaray hastaneleri, saray hastaneleri ve hastane fonksiyonunda halk sağlığı ve tıbbi eğitim amaçlı kurulan bîmârîstanlar önemli bir yere sahip olup burada ayırım gözetilmeksizin her dinden ve milletten insan tedavi edilirdi.

Bizans hastaneleri (xenodcheilar) aynı zamanda hekimlik görevini de üstlenen kilise rahipleri tarafından denetlenirken, Selçuklularda bu görev Reîsületıbbâ tarafından yapılırdı.

⁶⁰³ Şahsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 187.

⁶⁰⁴ Turhan Baytop, "Selçuklu ve Bizans Dönemlerinde Anadolu'da Tedavi ve Eczacılık", *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991, s. 60; Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 59.

SONUÇ

Selçuklu ve Bizans Devletlerinin tababete dair çalışmaları kurmuş oldukları hastaneler, hamamlar ve eczanelerden anlaşılmaktadır. Selçuklu ve Bizans döneminde inşa edilen hastaneler ve sosyal yardım kuruluşlarının sunmuş olduğu hizmet kalitesi insanların sağlığı hususunda oldukça iyi bir derecede idi. Selçuklu ve Bizans tababetinde bu uygulamayı günümüze ulaşan hastanelerden ve döneminde yazılan eserlerden anlaşılmaktadır. Selçuklu tababetinde İslam medeniyetinin bütün prensiplerini taşıyan bir yapı hâkimken, Bizans Devleti tababeti Eski Yunan ve Roma medeniyetlerinin mirasçısı idi. Bizans Devleti Hıristiyanlık inancının vermiş olduğu dogmatik etkiye sahipken, Selçuklu Devleti tababeti daha çok akli bilimlere hakimdi. Selçuklu Devleti tababeti tabiplerin, sağlık görevlilerinin eğitim, donanım yönünden iyi bir şekilde yetişmesi, sağlık kurumlarının sağlıklı bir biçimde hastalara hizmet sunması ve hastaların daha iyi tedavi görmelerini sağlamıştır.

Bizans döneminde hastaların tedavi edildiği yerler manastır olarak kullanılan dinsel özelliklere sahip binalar ile acizlerin ve düşkünlerin kaldığı bakım evleri iken, Selçuklu hastaneleri Anadolu'nun önemli şehirlerinde imar edilmiş modern hastanelerdi. Selçuklu ve Bizans Devletleri hastanelerinde tıp öğrencileri tababet eğitimine dair her bilgiye hâkim olabilmektedir. Öğrenciler dönemin ünlü tabiplerinden ders alarak pratik yapma imkânına sahip olmuşlardır. Bu anlamda Bizans tıbbının önemli hekimi Trallesli Alexandros gelirken, Selçuklu tıbbında ise Abdüllatif Bağdadî, Sadreddin Konevî, Kutbeddin Şirazi gelmektedir. Ayrıca Mevlânâ'nın hekimi Ekmeleddin Nahcivanî önemli tabipler arasında yer almaktadır.

Selçuklu tıbbının önemli tedavi yöntemlerinden birisi müzik tedavisi ile akıl hastalıklarını tedavi etmesidir. Bizans tababeti daha çok Hıristiyanlık etkisi çerçevesinde tedavi metotları geliştirmiştir. Bizans'ın Hıristiyanlığı devletin resmi dini olarak kabul etmesi sonucu bilim ve düşünce hayatı ve bu alanlarla uğraşanların Bizans kilisesinin istek ve arzuları doğrultusunda çalışmaya mecbur bırakılması bu duruma etkindir. Bu durum hekimlerin tedavilerinde geleneksel bir yapı sergilemesine neden olmuştur. Selçuklu ve Bizans tababetinde direkt diyebileceğimiz bir etkileşim söz konusu değildir. Bizans'ı etkileyen unsur İslam medeniyetinin yansımalarıdır. Bizans tababetinde çağına damgasını vuracak bir yenilik görülme de, daha sonraki dönemlerin tababetine yararlı olacak bazı buluşlara rastlanmaktadır. Örneğin Hekim

Ağinalı Paulus'un gladyatörlerin paraçalanan vücutlarını tamir etmesiyle plastik cerrahinin öncü isimleri arasında sayılması zikredilebilir. Selçuklu tababeti gerek eğitim gerekse sağlık hizmetleri hususunda modern tıp eğitiminin öncüsü idi. Özellikle Selçuklu tababeti Doğu ve Batı arasındaki tababetin geçişini kolaylaştırmakta etkindir. Bu manada yapmış olduğumuz incelemeler zayıf kalabilir. Bizim buradaki amacımız bu konuyu ele alıp daha geniş çalışmalara ön ayak olmaktır.

KAYNAKÇA

- ABÛ'L-FARAC, Gregory, *Abû'l- Farac Tarihi*, c . II, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK Yay., 1987.
- ACIDUMAN, Ahmet, “Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri- Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde”, c. 63, sa. 1 *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 2010, s. 9-15.
- ADIVAR, A. Adnan, “Bizansta Yüksek Mektepler”,c. 5, s. 8, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1953, s. 1-54.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *İslam Tıp Tarihi Başlangıçtan VII. /XIII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri Yay., 2004.
- AKPINAR, Cemil, “Hekimbaşı”, *DİA*, c. XVII, İstanbul: TDV Yay., 1998, s. 160-161.
- AKSOY, Şahin, *Tıp Tarihi Ders Notları*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay., 2010.
- AKYAY, Necmeddin, “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar”, c. 8, sa. 2, *Mikrobiyoloji Bülteni*, Ankara: Bilimsel Tıp Yay., 1974, s. 209-219.
- ALPER, Ömer Mahir Alper, “İbnü’l Kuf”, *DİA*, c. XXI, İstanbul: TDV Yay., 2000, s. 115-117.
- ALTINTAŞ, Ayten, “Selçuklu Ve Osmanlılar Döneminde Konya Darüşşifası”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*, c. 1, Ankara: TTK. Yay., 2008, s. 6-68.
- ALTINÖLÇEK, Haşmet, “Türk Tıbbında Müzikle Tedavi” *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 1412-1423.
- AL-BONDÂRİ, İmad Ad-din Al-kâtib Al-ısfahâni, *Zubdat Al-Nuşra ve Nuhbat Al Usra*, (trc. Kıvameddin Burslan), İstanbul: TTK Yay., 1943.

- ARICI, Mustakim, *Felsefe Tıp ve Tarih Tabakat Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- ARIK, Feda Şamil, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, c. 15, sa. 26 *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 1991, s. 27-57.
- ASİL, Eriş, *Anadolu Selçukluları Devri Tıp ve Eczacılık Kurumu*, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1979.
- ATÇEKEN, Zeki-BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya: Eğitim Kitabevi Yay., 2004.
- ATABEK, Emine, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., 1977.
- AVCI, Necati, “Mevlânâ’nın Mesnevi’sinde Devrin Tıp ve Halk Hekimliği”, c. 5, sa. 10 *İSTEM Dergisi*, Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Yay., 2007, s. 155-169.
- AYDIN, Erdem, *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*, Ankara: Güneş Kitabevi Yay., 2006.
- AYDINOĞLU, Yasemin, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilimdalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, 2009.
- AYDÜZ, Salim “Anadolu Selçuklu Hastaneleri ve Tıbbi Üzerine bir Değerlendirme”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya: Selçuk Belediyesi Yay., 2011 s. 391-394.
- BAKIR, Abdülhalik, “Türk İslam Dünyası’nın Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları”, c. 3, sa. 3, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Konya: Necmeddin Erbakan Üniv Yay., 2018 s. 11-61.
- BAKIR, Abdülhalik -ÜLGEN, Pınar, “Bizans’ta Tababet Kültürü Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Cappadocia Journal of History and Social*

Sciences, Vol. 9, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi Yay., 2017, s. 15-39.

BAKIR, Betül-BAŞAĞAOĞLU, İbrahim, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. I, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Öncel, Yusuf Küçükdağ, Berrin Okka, Sezer Erer, İstanbul: TTK Yay., 2008, s. 530-644.

BALCIOĞLU, Tahir Harîmî Balcıoğlu, *Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler*, İstanbul: Büyüyen Ay Yay., 2018.

BAYAT, Ali Haydar, “Kastamonu Ali Bin Süleyman Maristanı”, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Ülker Erke'nin Yorumu ve Fırçasıyla Türkiye'de Tarihi Sağlık Kurumları*, Haz., Ülker Erke, İstanbul: Nobel Yay., 2002, 25-30.

BAYAT, Ali Haydar, “Batı Anadolu Türk Beyliklerinin Türk Tıp Tarihi ve Dili Açısından Önemi” *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu Bildirileri*, Balıkesir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2005, s. 90-102.

BAYAT, Ali Haydar, “Mevlânâ'nın Dostlarından Tabib Ekmeleddin Müeyyed El-Nahçuvani”, c. 3. *Milli Mevlâna Kongresi Tebliğler*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1988, s. 231-235.

BAYAT, Ali Haydar, “Bibliyografyanın Işığında Lokmân, Hakim mi, Hekim mi ?” *Tıp Tarihi Araştırmaları History of Medicine Studies*, Vol. 10, İstanbul: Yüce Yay., 2001, s. 144-155.

BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Tarihi Yay., 2010.

BAYLAV, Naşid, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul: Yörük Yay., 1968.

BAYRAKTAR, Mehmet, *İslâm Bilim Adamları*, İstanbul: İnkılap Yay., 2012.

BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara: TDV Yay., Ankara, 2012.

- BAYRAM, Mikail, “Anadolu Selçukluları Dönemi Tababeti İle İlgili Bazı Notlar”, c. 4, sa. 4, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: İlsan İltaş Yay.,1998, s. 149-152.
- BAYTOP, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay., 2000.
- BAYTOP, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1985.
- BAYTOP, Turhan, “Selçuklu ve Bizans Dönemlerinde Anadolu’da Tedavi ve Eczacılık”, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay.,1991, s. 59-64.
- BAYTOP, Turhan, “Selçuklular Devrinde Hekimler” *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi Tebliğleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991, s. 59-64.
- BEDİRHAN, Yaşar-ÖZTOP, Bedirhan Fatih, “XI. Ve XIII. Yüzyılda Kafkasya ile Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları”, c. 2, sa. 2, *TİDSAD*, Elazığ: TİDSAD Yay., 2015, s. 107-132.
- BEKSAÇ, A. Engin, “Nüreddîn Zengî Bîmarîstâni”, *DİA*, c. XXXIII, İstanbul: TDV Yay., 2007, s.262-263.
- BELEN, Deniz-ACIDUMAN, Ahmet, “Diyarbakırlı Hekim Aetios ve Ünlü Esri Tetrabilon’da Hidrosefali üzerine olan çalışması”, c. 18, sa. 3, *Türk Nöroşirürji Dergisi*, Ankara: Türk Nöroşirürji Yay., 2008, s. 196-203.
- BEREKE, Hekim, *Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)*, (trc. Binnur Erdağı Doğuer), Ankara: TDK Yay., 2013.
- BEREKE, Hekim, *Hulâşa (Metin-Sözlük)*, (trc. Binnur Erdağı Doğuer), Ankara: Ürün Yay., 2016.
- BULDUK, Sıdıka-BULDUK, Emre Özgür, “Bizans Döneminin Ünlü Hekimleri”, *Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 744-747.

- BÛHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahih-i Buhâri ve Tercümesi*, (trc. Mehmed Sofuoğlu), c. 12, İstanbul: Ötüken Yay., 1988.
- BÛHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrid-i Sarih*, c. II (trc. Abdullâh Fevzi Kocaer), Ankara: Hüner Yayınları, 2004.
- CANTAY, Gönül, “Kaynaklardan Tanıdığımız Anadolu Selçuklu Darüşşifaları”, *IV. Milli Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 1995, s. 13-18.
- CANTAY, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara: TTK Yay., 1992.
- CANTAY, Gönül, “Keykâvus I Dârüşşifâsi”, *DİA*, c. XXV, İstanbul: TDV Yay., 2002, s. 353-355.
- CAHEN, Claude, *Türkler’in Anadoluya İlk Girişi*, Ankara: TTK, Yay., 1988.
- CELÂLEDDİN, Mevlânâ, *Mektuplar*, (trc. Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul: İnkılap Yay., 1999.
- CELÂLEDDİN, Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, (trc. Ahmed Avni Konuk), Haz. Selçuk Eraydın, İstanbul: İz Yay., 1994.
- CEYLAN, Serdar, “Selçuklulardan Günümüze Konya Sağlık Teşkilatı”, *Yayına Hazırlayanlar; M. Ali Uz-Serdar Ceylan*, c. 15, sa. 6, *Merhaba Akademik Sayfalar*, Konya: Merhaba Gazetesi Yay, 2015, s. 82-83.
- CEYLAN, Serdar, “Beyhekim Ekmeleddin En-Nahcuvânî”, c. 15, sa. 6 *Merhaba Akademik Sayfalar*, Konya: Merhaba Gazatesi Yay., 2015, s. 84-87.
- ÇAKIR, Ahmet, *Müziğe Giriş*, İstanbul: Dem Yay., 2009.
- ÇALIŞIR, Deniz, “Şifa Taslarında Kozmik Semboller”, c. III, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Ed: Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Ankara: TTK Yay., 2005, s.1893-1900.

- ÇELİK, Faik, *İnsancıl Bir Tıp ve İyi Hekimlik İçin Hekimliğin Seyir Defteri*, İstanbul: Deomed Yay., 2013.
- ÇELİK, Recep, “Selçuklu’da Bir Sosyal Hizmet Kurumu Örneği: Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi”, c. 7, sa. 15, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yalova: Yalova Üniversitesi Yay., 2017, s. 158-164.
- ÇETİN, Kenan, *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: Yitik Hazine Yay., 2008.
- ÇOBAN, Adnan, *Müzik Terapi Ruh Sağlığı için Müzikle Tedavi*, İstanbul: Timaş Yay., 2005.
- DEMİRKENT, Işın, *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Kitapları Yay., 2004.
- DEMİRKENT, Işın, *Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*, Ankara: TTK., Yay., 2014.
- DENİZKUŞLARI, Mahmud, *Kur’an-ı Kerim ve Hadislerde Tıp*, Konya: Hüner Yay., 2008.
- DİAMANDOPOULOS, Athanasios A.-KASSİMATİS, Theodoros I.-GOUDAS, Pavlos C, “Paulus Aegineta: The Pioneer of Plastic Surgery Evolution and Comparisons”, c. 2, sa. 2, *Hospital Chronicles*, Yunanistan 2007, s. 83-88.
- DOĞRUYOL, Hasan, “İbnü’t Tilmiz”, *DİA*, c. XXI, İstanbul: TDV Yay., İstanbul 2000, s. 233-234.
- DOĞAN, Şaban, “XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri”, sa. 89, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Ankara: Geleneksel Yay., 2011, s. 120-132.
- DURAK, Koray, “Dioskorides ve Ortaçağ, Bizans İmparatorluğu’na ithal edilen Tıbbi Bitkiler” *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans’ta Şifa Sanatı*, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 153-160.
- ECO, Umberto, *Ortaçağ (Barbarlar, Hıristiyanlar, Müslümanlar)*, (trc. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul: Alfa Basım Yay., 2014.

EFLAKİ, Ahmet, *Ariflerin Menkıbeleri (Menakib al-Ârifin)*, c. I, (trc.Tahsin Yazıcı), İstanbul: Hürriyet Yay., 1973.

ELÇİOĞLU, Ömür-KIRIMLIOĞLU, Nurdan-DEMİRİSOY, Nilüfer-AKŞİT, M.Arif, “Çeher Makalenin “İlmi Tıp ve Hidayeti Tabib Beyanındadır” Başlıklı 4. Makalesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 2, Ed: Ayşegül Demirhan Erdemir, Öztan Öncel, Yusuf Küçükdağ, Berrin Okka, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 2008, s. 1493-1504.

EL-ÖMERİ, Şehabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. D.Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay., 2014.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri Yay., 2014.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi*, Bursa: Güneş&Nobel Yay., 1996.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, *Tıp Tarihi ve Deontoloji Dersleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay.,1994.

EREN, Sezer-ATICI, Elif, “Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, c. 36, sa. 1, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay., 2010 s. 29-32.

ERGİN, Nina, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, (çev. Ayşe Özbay Erozan), İstanbul: Koç Üniversitesi Yay., 2011.

ERPEK, Semra, “Aydınlı Bir Hekim: Tralles’li Aleksandr (Alexandros Trallianos)” c. 4 sa. 2, *Adnan Menderes Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yay., 2003, s. 35-41.

ERSOY, Tolga, *Tıp Tarih Metafor*, Ankara: Öteki Yay., 1994.

GARRISON, Fielding Hudson, *An Introduction to the History of Medicine*, London: Perss of W.B Saunders, 1929.

- GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: TTK Yay., 2011.
- G.R., *Medicine Through the Ages*, New York: RoPublishers Inc Perss, 1968.
- GRUMEL, Venance “ La Profession Médicale a Byzance a l’époque des Comnènes”, c. 7, sa. 7, *Revue des études byzantines*, Paris 1949, s. 42-46.
- GURUNLUOĞLU, Raffi-GURUNLUOĞLU, Aslin, “Paul of Aegina: Landmark in Surgical Progress”, c. 27, sa. 1, *World Journal of Surgery*, Amerika: Springer International, 2003, s. 18-25.
- GÜRKAN, Kazım İsmail, “Selçuklu Hastaneleri”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 33-47.
- GÜZELOVA, Yegane, “Bizans Döneminde Konstantinopolis’de Yüksek Tıp Eğitimi”, *Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 825-831.
- HACIGÖKMEN, Mehmet Ali, “Hubeyş bin İbrahim Et-Tiflisi ve Tıp Alanındaki Çalışmaları” *Büyük Selçuklu Devleti’nin Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2011, s. 239-248.
- HARDMAN, Lizabeth, *The History of Medicine*, Amerika: Lucent Books, 2012
- HERRIN, Judith, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu’nun Şaşırtıcı Yaşamı*, (trc., Uğur Kocabaşoğlu), İstanbul: İletişim Yay., 2010.
- IŞILTAN, Fikret, *Haçlı Seferleri Tarihi c.II.*, Ankara: TTK Yay., 1998.
- İBN AL-ZAKÎ, Abû Bakr, *Ravzat Al-Kuttâb va Hadikat Al-Albâb*, (çev. Ali Sevim), Ankara: TTK Yay., 2011.
- İBN-İ BİBÎ, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, (trc. M.Nuri Gençosman), F.N. Uzluk, Ankara: Uzluk Yay., 1941.

- İBN-İ BİBİ, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, cilt: II, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yay., 2014.
- İBNÜ'L Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, (ter. Ali Sevim), Ankara: TTK Yay., 1982.
- İBN KESİR, *el-Bidaye ve'n-Nihaye (İslam Tarihi)*, c. I (çev. Mehmet Keskin), İstanbul: Çağrı Yay., 2017.
- İNAN, Afet, "Kayseri'nin 749 Yıllık Şifaiye Tıp Medresesi", c. 20, sa. 78, *Bellelen*, Ankara: TTK Yay., 1956, s. 217-222.
- İNAN, Afet, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", *Malazgirt Armağan*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 1-7.
- İZGİ, Cevat, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri, Ankara: TTK Yay., 1999, s. 211-235.
- İZGİ, Cevat, "Ekmeleddin en-Nahcuvâni", *DİA*, c. X, İstanbul: TDV Yay., 1994, s. 549.
- İZGİ, Cevat, "İbn İlahmîş", *DİA*, c. XX., İstanbul: TDV Yay., 1999, s. 90-91.
- İZGİ, Cevat, "Hubeyş et-Tiflisi", *DİA*, c. XVIII., İstanbul: TDV Yay., 1998, s. 268-270.
- İZGİ, Cevat, "Ebherî Emînüddin", *DİA*, c. X, İstanbul: TDV Yay., 1994, s.75.
- JACKSON, Ralph, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, (çev. Şenol Mumcu), İstanbul: Homer Kitabevi Yay., 1999.
- KAÇAR, Turhan, "Eski ve Orta Çağ Kaynaklarında Hafızayı Güçlendirmek ve Tedavi Etmek Üzerine Atıflar", *Navisalvia Sina Kabağaç'ı Anma Toplantısı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay., 2009, s.57-66.
- KAHRAMAN, Abdullah, "Tedavi", *DİA*, c. XL, İstanbul: TDV Yay., 2011, s.254-256.

- KAHYA, Esin-ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara: TDV Yay., 2000.
- KAHYA, Esin, “Anadolu Selçuklular ve Beylikler Dönemindeki Bilimsel Çalışmaların Kısa Bir Değerlendirmesi”, c. 2, sa. 4, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., 2004, s. 73-80.
- KAHYA, Esin, “İbn Rıdvân, Ali”, *DİA*, c. XX., İstanbul: TDV Yay., 1999, s.250-252.
- KAHYA, Esin, “Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetinin Genel Bir Değerlendirmesi”, *III. Uluslar arası Mevlana Kongresi Bildiriler*, Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası Yay., 2003, s. 245-252.
- KAHYA, Esin, “Anadolu Selçukluları Döneminde Bilimsel Çalışmalardan Bazı Örnekler”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, c.I, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay., Konya 2001, s. 427-439.
- KARAHAN, Suat, *Tarihsel Süreç İçerisinde Türklerde Müzikle Terapi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müzik Anabilim Dalı, 2006.
- KAYA, Emin Erdem, “Anadolu Selçuklu Medeniyetinde Türk Müzik Kültürü”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bilim ve Düşünce Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Konya: TTK Yay., 2011, s. 160-161.
- KAYA, Mahmut, “İbn Ebû Usaybia”, *DİA*, c. XIX, İstanbul: TDV Yay., 1996, s. 445-446.
- KAYA, Mahmut, “Abdülatif el-Bağdâdî”, *DİA*, c. I, İstanbul: TDV Yay., 1988, s.254-255.
- KAYA, Esin, “Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. VII, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 820-851.

- KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, c. 3 sa. 3, *History Studies International Journal of History*, Samsun: History Studies Yay., 2011, s. 155-163.
- KEMALOĞLU, Muhammet, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifâlar”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c. 7, sa. 133, Malatya: İnönü Üniversitesi Yay., 2014, s. 1-7.
- KESKİNBOĞA, Hıdır Kadircan, “Mardin’de Emüniddin Maristani ve O Dönemdeki Dârüşşifâlar”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul: Mardin Varlığı Kültür Yay., 2006, s.219-220.
- KEYKÂVUS, *Kabu’sname*, (trc. Mercimek Ahmet), haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: MEB Yay., İstanbul 1974.
- KOYUNCU, Koyuncu, “Anadolu Selçuklu Dönemi Türk Kültür Hayatı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- KÖKER, Ahmet Hulisi, *Gıyasiye ve Şifaiye Yapısının Mimarisi*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991.
- KÖKER, Ahmet Hulisi, “Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi”, *DİA*, c. XIV, İstanbul: TDV Yay., 1996, s. 39-42.
- KÖKER, Ahmet Hulisi, “Selçuklular Devrinde Hekimler”, *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi Tebliğleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991, s. 13-21.
- KÖKER, Ahmet Hulisi, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Tıp Öğretimi ve Eğitimi”, *Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet Kongresi Tebliğleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1999, s. 23-47.

- KÖKER, Ahmet Hulisi, “Gıyasiye ve Şifahane Yapısının Mimarisi”, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (Tıp Mektebi) Kongresi*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991, s. 17-30.
- KÖKER, Ahmet Hulisi, AVCI, Necati, “Rey’li Hatipoğlu’nun Kanun El Fı’t Tıp Hakkındaki Fikirleri”, *Gevher Nasibe Sultan Anısına Düzenlenen Abdülatif Bâğdadi Kongresi Tebliğleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nasibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1992, s. 11-15.
- KÖKER, Ahmet Hulisi, “Selçuklu Şifahaneleri”, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1991, s. 1-12.
- KÖKER, Ahmet Hulisi, “Gevher Nesibe Tıbbiyesinde Çalışan Hekim ve Müderrisler”, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Fakültesi (Tıp Mektebi)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay., 1991, s. 49-55.
- KÖROĞLU, Gülgün, “Bizans Döneminde Nazar ve Kadın Hastalıklarına Karşı Kullanılmış Muskalar” , c. I, 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Editör, Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Ankara: TTK Yay., 2005, s. 159-166.
- KÖROĞLU, Gülgün, “Bizans’ta Hekim Azizler, Eyüp’teki Kosmos ve Domianos Kilisesi”, *Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler I-VIII*, İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yay., 2005, s. 240-246.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c.III., Ankara: TTK Yay., 2011.
- KUTLU, Mehmet, “Kayseri Çifte Medrese’de Gevher Nesibe Dârüşşifâsı’nın Konumu Üzerine Bir Değerlendirme”, c. 26, sa. 2, *Sanat Tarihi Dergisi*, İzmir: İzmir Üniversitesi Yay., 2017, s. 363-377.
- KÜÇÜKDAĞ, Yusuf, “Konya Alâeddin Darüşşifası’na Dair Yeni Tespitler” *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, c. 1, Konya: Konya Selçuk Üniversitesi Yay., 2008, s. 645-651.

- LATİFOVA, Elvira, “IV-VII. Yüzyıllarda Bizans Doktor-Ansiklopedicilerin Tıp Bilgilerinin Gelişimindeki Rolü”, *Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 306-312.
- LYONS, S. Albert-PETRUCELLİ, R. Joseph, *Çağlar Boyu Tıp*, (trc. Nilgün Güdücü), Boston: Omaş Yay., 1987.
- MANGO, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, (trc. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2008.
- MCEVEDY, Colin, *Ortaçağ Tarih Atlası*, (trc. Ayşen Anadol), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yay., 2004.
- MEMMEDOVA, Nazile, “Bizans’ta Sağlık-Temizlik ve Hastane İşi”, *Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 593-598.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular ‘da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2011.
- MERÇİL, Erdoğan, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara: TTK Yay., 2000.
- METİN, Meral-ÇOBAN, Harun, “Gevher Nesibe Darüşşifası”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyeti Bildiriler*, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 217-222.
- MİLLER, S. Timothy, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, London: Johns Hopkins University Press, 1985.
- MİMAR, Yeşim-ÇETİNTAŞ, Sedat, *Sivas Darüşşifası*, İstanbul: İbrahim Horoz Yay.,1953.
- MORRİSSON, Cécile, *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, (trc. Aslı Bilge), İstanbul: Ayrıntı Yay., 2014.
- MUTLU, İbrahim, “Bizans Devri Kütüphaneleri”, c. 8, sa. 1, *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, Ankara: Türk Kütüphaneciliği Yay., 1959, s. 32-45.

- NASUHOĞLU, İlhami, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Ankara: Diyarbakır Tıp Fakültesi Yay., 1975.
- NESİROV, Elnur, “Selçuklular Döneminde Yaşamış Azerbaycanlı Tabipler ve Eserleri”, *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, c. 3., Konya: TTK Yay., 2011, s. 335-348
- NEVEVİ, İmâm, *Riyâzü’s Sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, (trc. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük), c.4, İstanbul: Kampanya Kitapları Yay., 2013.
- NICHOLSON, Oliver, *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, c.I, İngiltere: Oxford University Press Print Publication, 2018.
- NİZÂMÜ’L-MÜLK, *Siyâset-name*, (çev. Mehmet Altay Köymen), Ankara: TTK Yay., 2016.
- OĞUZ, Burhan, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri Halk Eczacılık ve Sağlıkta Teknikleri*, c. 5, İstanbul: Anadolu AydınlanmaVakfı Yay., 2018.
- OKKA, Berrin, “Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah ve Tıp Doktoru”, c. 25, sa. 1 *Genel Tıp Dergisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 2015, s. 33-39.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (trc. Fikret Işıltan), Ankara: TTK Yay., 2011.
- ÖNGE, Yılmaz, “Çankırı Darüşşifası” c. 5, sa. 5, *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1962, s. 251-255.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bağdat”, *DİA*, c. IV, İstanbul: TDV Yay.,1991, s. 437-441.
- ÖZAYDIN, Zuhâl, *Türk Tıp Tarihi Bibliyografyası*, İstanbul: TTK Yay., 2012.
- ÖZDEN, Âkil Muhtar Özden, “İbn Sina Tıbbına Bir Bakış”, *Büyük Türk Filazof ve Tıp Üstadı İbni Sina Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, Ankara: TTK Yay., 2014.

- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, *DİA*, c. XXXV., İstanbul: TDV Yay., 2008, s. 19-21.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157)*, c. I, İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2012.
- PORMAN, E. Peter, “Tıp”, *DİA*, c. XLI, İstanbul: TDV Yay., 2012, s.95-101.
- PRALONG, Annie, *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, (trc. Buket Kitapçı Bayrı), İstanbul: Kitapyaynevi, 2016.
- PRİORESCHİ, Plinio, *A History of Medicine*, London: Horatius Press, 2001.
- PROKOPIUS, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, (trc. Orhan Duru), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2001.
- RAHMAN, Fazlur, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp Değişim ve Kimlik*, (trc. Adnan Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi), Ankara: Ankara Okulu Yay., 2016.
- RİCE, Tamara Talbot, *Bizansta Günlük Yaşam Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, (trc.Bilgi Altınok), İstanbul: Özne Yay., 2002.
- RUSSO, Ethan Budd, *Handbook of Cannabis Therapeutics From Bench to Bedside*, New York: Haworth Press, 2006.
- SALMAN, Mustafa, *Halk Hekimliği ve Halk Veterinerliği*, Ankara: Ulus Yay.,1948.
- SARGUTAN, Erdal, “Selçuklular'da Tıp ve Tıp Kuruluşları”, c. 11, sa. 11, *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1976, s. 313-322.
- SARI, Nil-KAVAK, Mehmet, “Humma'nın Anlamı, Tedavisi ve Ortaçağ İslam Dünyasında Humma Sebebiyle vefat eden ünlü şahsiyetler”, c.2, sa. 8., *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, Mersin: Mersin Üniversitesi Yay., 2013, s. 25-36.

- SEMERKANDÎ, Nizâmî-i Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makale*, (trc. Esin Eren Soysal), İstanbul: Demavend Yay., 2016.
- SEVCENKO, P. Nancy, “İsa ve Azizlerin Şifa Mucizeleri”, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, trc. Ayşe Düzkan, Melis Şeyhun Çalışlar, Orçun Türkay, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 27-40.
- SEZGİN, Fuat, *İslamda Bilim ve Teknik*, c. 4, İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi , İstanbul Büyükşehir Belediyesi T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2008.
- SOMER, Pervin, “Bizans'ta Hekimlik”, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., İstanbul 2010, s. 663-675.
- SOYDAN, Nuray, *Roma Tıbbı ve Kadın Hastalıkları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- ŞAFAK, Yakup, “Nizâmî-i Arûzî”, *DİA*, c. XXXIII., İstanbul: TDV Yay., 2007, s. 182-183.
- ŞAHSUVAROĞLU, N. Bedi, *Tıbbi Deontoloji Dersleri*, İstanbul: Diyarbakır Üniversitesi Yay., 1975.
- ŞAHSUVAROĞLU, N. Bedi, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa: Taş Kitapçılık Yay., 1984.
- ŞAHSUVAROĞLU, N. Bedi, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.,1970.
- ŞAR, Sevgi-KAHYA, Esin, ATAÇ, Adnan, “Gevher Nesibe Darüüşşifası ve Selçuklularda Tıp”, *I.Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce*, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 369-379.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İsar Vakfı Yay., 1998.
- ŞEYBAN, Lütfi, Endülüs, İstanbul: Albaraka Yay., 2016.

- ŞERBETÇİ, Azmi, “Kutbüddin-i Şirâzi”, *DİA*, c. II, İstanbul: TDV Yay., 2002, s. 487-489.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildirileri*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yay., 2004, s. 237.
- TANERİ, Aydın, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya: Bilge Yay., 1978.
- TEKİNER, Halil, *Ortaçağ Tıp Tarihinde Öncü Bir Kurum Gevher Nesibe Darüşşifası*, Kayseri: Türk Eczacılar Birliği Yay., 2006.
- TEKİNER, Halil, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Selçuklularda Tıp”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce*, Ankara: TTK Yay., 2014, s. 179-368.
- TERZİOĞLU, Arslan, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batulaşmasına*, İstanbul: Hipokrat Basım Yay., 1992.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Bimaristan”, *DİA*, c. VI, İstanbul: TDV Yay., s.163-178.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Tıbbi Terminolojinin Tarihine ve Esaslarına Kısa Bir Bakış”, *Belleten*, c. 50, sa. 198, Ankara: TTK Yay., Ankara 1987, s. 637-645.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Ortaçağ İslam-Türk Hastahaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri”, *Belleten*, c. 34, sa. 133, Ankara: TTK Yay., 1970, s. 121-149.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Selçuklu Hastaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 51-66.
- TEZ, Zeki, *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller, Büyümler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, İstanbul: Hayykitap Yay., 2010.
- TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: TTK Yay., 2014.

- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yay., 2009.
- UÇER, Müjgân, “Tıp Tarihimizde Sivas”, *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul: TTK Yay., 2006, s. 241-258.
- UNAT, Yavuz, “Ömer Hayyâm”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul: TDV Yay., 2007, s. 66-68.
- URFALI MATEOS, *Vekayi-nâme (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreas), Ankara: TTK Yay., 1962.
- USLU, Recep, “Cüdişâpûr”, *DİA*, c. VIII, İstanbul: TDV Yay., 1993, s. 117-118.
- UZEL, İlter, *Anadolu’da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, Ankara: TTK Yay., 2000.
- UZEL, İlter, “Bizanslı Hekim Yazarlar ve Bizans Tıbbı”, *Geçmişten Günümüze İstanbul’da Sağlık Kongre Bildiri Kitabı*, İstanbul: Nobel Yay., 2010, s. 430-447.
- UZLUK, Ferudun Nafiz, *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay., 1958.
- UZLUK, Ferudun Nafiz, *Toplu Makaleler Tıp Tarihi*, c.I, Ankara: TTK Yay., 2017.
- ÜLGEN, Ali Saim, “Divriğ Ulu Camii ve Darüşşifası”, c. 5, sa. 5, *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1962, s. 93-98.
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, *XI-XIV. Asırlar Selçuk Tababeti Büyük Selçuk İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihine Dair*, Ankara: TTK Yay., 2014.
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, “Anadolu Selçuklularında Sağlık Hizmetleri”, *Malazgirt Armağanı*, Ankara: TTK Yay., 1972, s. 9-31
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, *Sivas Tıp Sitesi*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay., 1980.

- ÜNVER, Ahmet Süheyl, *Tıb İlmi ve Meşhur Hekimlerin Mahareti*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası Yay., 1936.
- YALÇIN, Bektaş Murat, ÜNAL, Mustafa, PÜRDAL, Hasan, SELÇUK, Yasin, “Anadolu Tıp Tarihi”, c. 20, sa. 1, *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, Ankara: Türkiye Aile Hekimleri Uzmanlık Dergisi Yay., 2016, s. 43.
- YENİÇERİ, Celal, *Hz. Peygamber’in Tıbbı ve Tıbbın Fıkhi (Peygamber’in Tıbbı Bakışı, Dönemi ve Sonrasında Sağlık Hizmetleri ve Tıbbın Güncel Meselelerine Fıkhi Hükümler)* İstanbul: Çamlıca Yay., 2013.
- YEMENLİ, İbrahim, “Bir İbn Sînâ Şârîhi Ekmeleddin en-Nahcuvânî ve Varlık anlayışı” c. 1, sa. 10, *Divan Dergisi Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., 2001, s. 99-143.
- YILMAZ, Hayri Fehmi, “Zeyrek Kilise Camii”, *DİA*, c. XLIV, İstanbul: TDV Yay., İstanbul 2013, s. 377-378.
- YİNANÇ, Refet, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, c. 22, sa. 22, *Vakıflar Dergisi*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., 1991, s. 15-44.
- YOSKA, Erhan, *Türkiye Selçuklularında XIII. Yüzyıldaki Tıbbi Gelişmeler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- YURDAKÖK, Murat, “Bizanslılarda Pediatri”, c. 48, sa. 1, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay., 2005, s.93-99.
- VALLİANATOS, Petros Bauras, “Bizanslı Hekimlerin Şifa Sanatı Bağlamının İncelenmesi”, *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans’ta Şifa Sanatı*, trc. Ayşe Düzkan, Melis Şeyhun Çalışlar, Orçun Türkay, Pera: Pera Müzesi Yay., 2015, s. 105-122.
- ZAFER, Bayburtluoğlu, “Kayseri Çifte Medrese”, c. 1, sa. 1, *Vakıf ve Kültür Dergisi*, Ankara: Ajans Türk Basın Yay., 1999, s. 40-45.
- WAARDENBURG, Jacques, “Teslis”, *DİA*, c. XL, İstanbul: TDV Yay., 2011, s. 548-549.

EKLER

EK 1: Çankırı Atabey Cemâleddin Ferruh Dârüşşifâsı, Taş Mescit'in küçük kapısı üzerinde bulunan iki yılan-ejderha kabartması.

Taş Mescit, Çankırı, 12 Eylül 2017.

EK 2: Çankırı'da bulunan Taş Mescit kitabesi

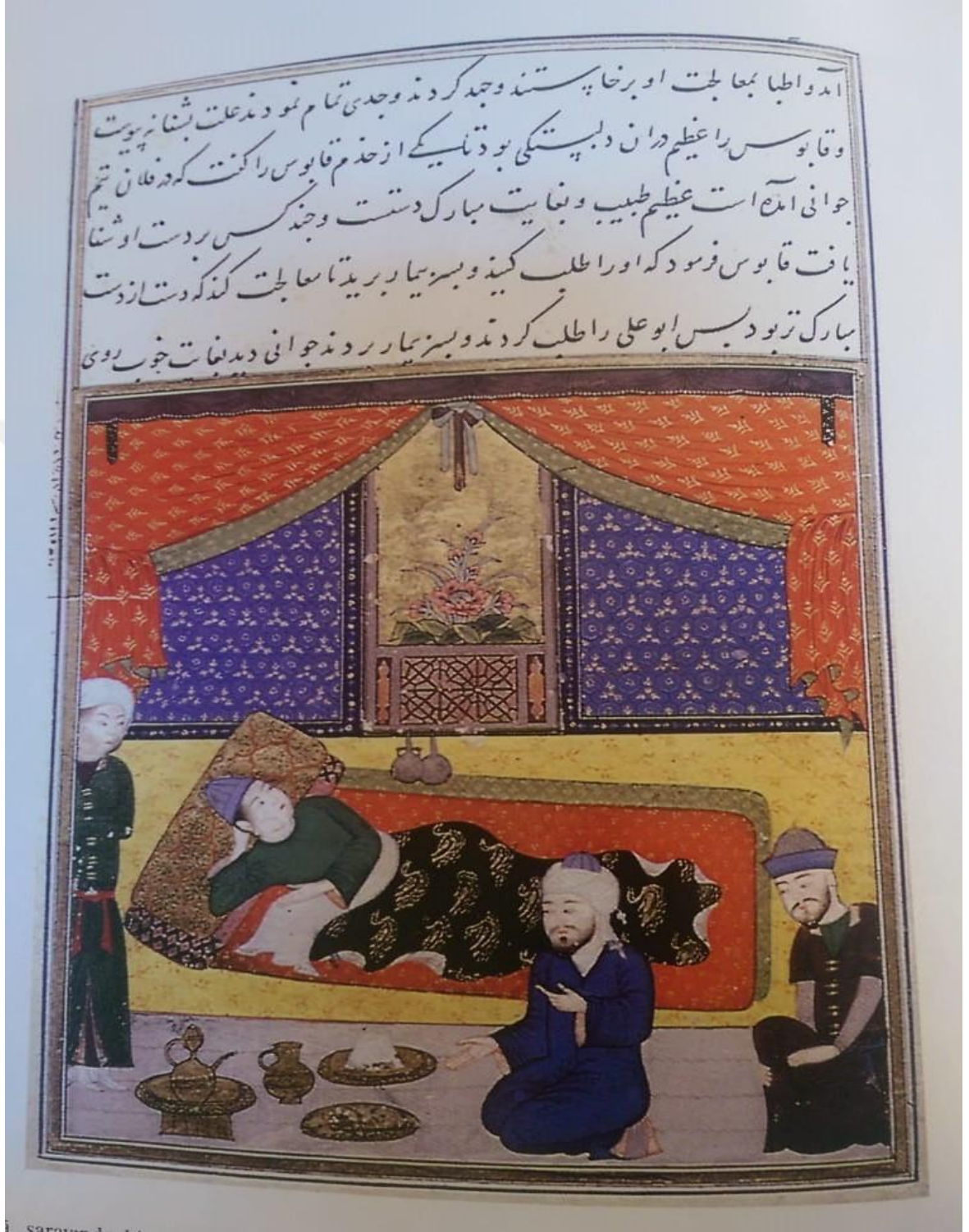
Taş Mescit, Çankırı, 12 Eylül 2017.

EK 3: Çankırı Müzesi'nde bulunan şifa tasına bir örnek

Türkiye Cumhuriyeti Turizm ve Kültür Bakanlığı, Çankırı Müzesi, Çankırı, 12 Eylül 2017.

EK 4: İbn Sîna'nın aşk acısı çeken bir gencin tedavisine dair bir örnek

Fuat Sezgin, *İslamda Bilim ve Teknik*, c. 4, İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2008, s. 32

ÖZGEÇMİŞ

Seyhan Atak, 1986 yılında Gebze de doğdu. Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. İbrahim Şirin'in danışmanlığında "Osmanlı Sefiri Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi'nin Transkripsiyonu" konulu bitirme tezi ile 2014 senesinde mezun oldu. 2013-2014 eğitim öğretim yılında Pedagojik Formasyon eğitimini Kocaeli Üniversitesi Eğitim Fakültesinden aldıktan bir yıl sonra Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.

